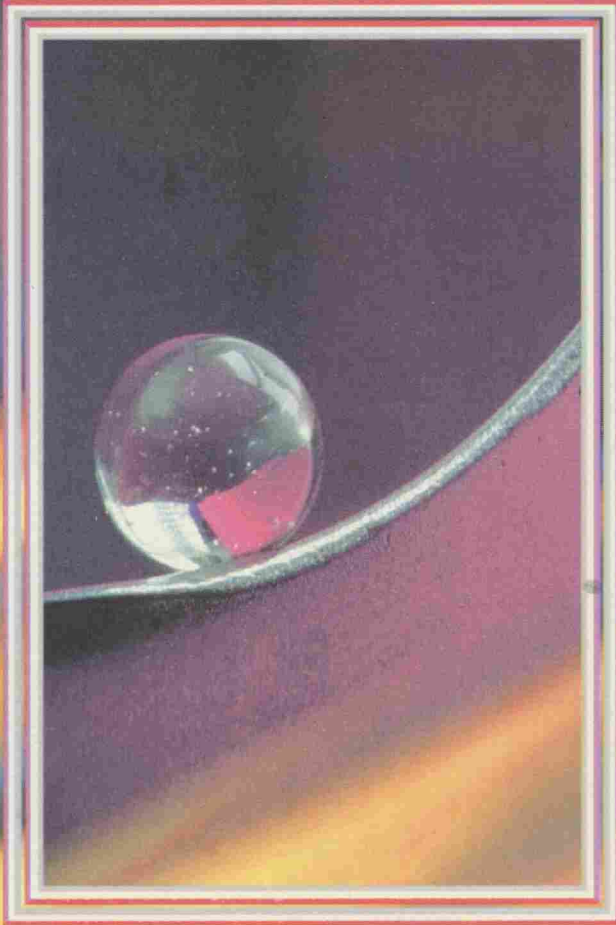

ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

TAFAKKUR

ОЗОД БУЛСАНГ – ОЗОД БУЛ!

ЭРКИН БУЛСАНГ – ЭРКИН БУЛ!

МУСТАКИЛ БУЛСАНГ – МУСТАКИЛ БУЛ!

Эркин ВОҲИДОВ

ЮРТИМ,

ОЛИС ЙЎЛГА ЧИҚҚАН

КАРВОНИНГ БОР...

*Бу дунёда яхши ёмон кунлар кўрдим,
Ўкинчим йўқ, майли, йиллар қаддим эгсин.
Мен ҳамон бир аскарингман, она юртим,
Сен томонга отилган ўқ менга тегсин.
Ҳали комил атолмасман маконимни,
Бекам одил санолмасман замонимни,
Пек киприкда асрайман бу давронимни,
Бу давронга отилган ўқ менга тегсин.
Юртим, олис йўлга чиққан карвонинг бор,
Карвонингга посбон, уйғоқ сарбонинг бор,
Эл дардида ҳаловатсиз ўғлонинг бор,
Шу инсонга отилган ўқ менга тегсин.
Тонг нурисан, Ватан, кўнглим осмонида,
Эркинг азал аждодларнинг армонида,
Меҳринг абад авлодларнинг иймонида,
Шу иймонга отилган ўқ менга тегсин.*

1999 йил 16 февраль

Tafakkur ТАФАККУР

Ижтимоий-фалсафий, маънавий-маърифий, рангли-безакли журнал

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Ҳалим БОБОЕВ
Хуршид ДАВРОН
Баҳодир ЖАЛОЛ
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Азамат ЗИЁ
Анвар ЙЎЛДОШЕВ
Баҳодир ЗОКИР (масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Абдуманноб ОЛИМБОЕВ
Хайридин СУЛТОН
Убайдулла УВАТОВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
Муҳаммад ЮСУФ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБОЙ
Иброҳим ҒАФУР
Раҳима ҲАКИМОВА

Муассис — Республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилиги маркази

Ўзбекистон Республикаси давлат Матбуот кўмитасида 00124-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир. Журналдан кўчириб босилганда мана бо қойд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри, Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68, 139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

"Шарқ" нашриёт-матбаа концерни босмахонаси. 700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

1999 йил 23 март куни босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70×100^{1/16}. 6 босма тобқ. 3783-бўжуртма. Нашр адади 10000 нуска.

Журнални Ольга ЖОЛДАСОВА безаган.

Ушбу сонда Машраб Нуриноев олган суратлардан фойдаланилди.

ОЛИЙ МЕЗОНЛАР

Муртазо ҚАРШИБОЙ. Огоҳ элнинг — осмони соф.....4

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Халқ, миллий мафкура ва зиёли масъулияти.....8

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

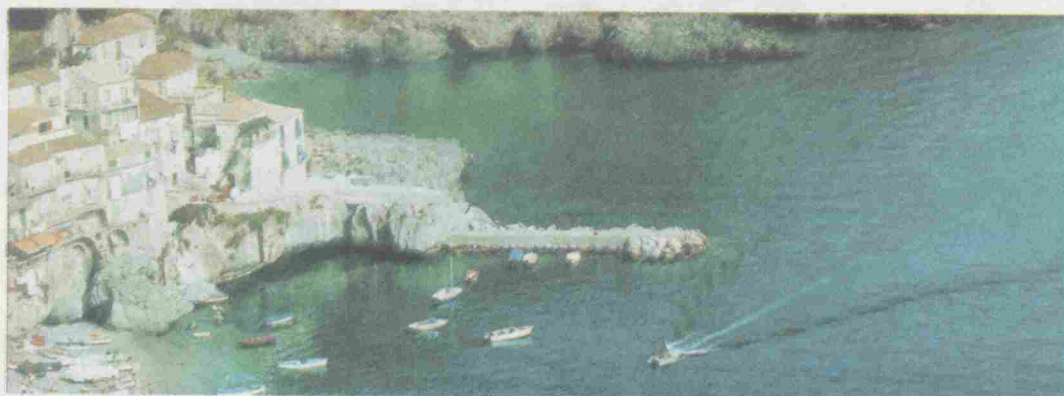
Карим БАҲРИЕВ. Қаршимизда турар ажиб келажак.....36

ЕТТИ ИҚЛИМ МУҲДАСИ

Ғарб тамаддуни яралган замин. Италиянинг Ўзбекистондаги Фавқуллодда ва Мухтор элчиси Иоланда БРУНЕТТИ хоним билан суҳбат.....44

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Шуқур ХОЛМИРЗАЕВ. Жамиятнинг мақсади.....54

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Абдулҳаким ШАРЪИЙ ЖУЗЖОНИЙ.
Равзаи шариф66

ШАРҚУ ФАРБ ФАЛСАФАСИ

Монтень. Уч фидойи аёл қиссаси74

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Яшар ҚОСИМ. Бир китобдан
уч сабоқ.....82

Гулбаҳор САИДФАНИЕВА. Тўрт сатр —
зўр сатр.....84

Муҳайё МИРЗАЕВА. “Катта соз”
сири.....85

Нигора БОБОХЎЖАЕВА. Шафқатсиз
киноя кучи.....86

Баҳром ҚОДИРОВ. Ойдинликка
элтгувчи йўллар.....88

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Тасаввуф луғати.....90

Журналнинг англизча мухтасар
мазмунни.....95

Одамзод бино бўлибдики, фикрлашдан тўхтамайди. Фикр — яратиш, бунёд этиш иштиёқидан далолат.

Тасаввур этинг, инсон боласи аввал-бошданоқ ён-атрофдаги неъматлар билан кифояланганида эди, эҳтимолки, фикр юритиш қобилиятидан ҳам батамом махрум бўларди.

Зеро, аёнки, башар энг сўлим маъво — жаннатда ҳам қаноат қилиб яшолмаган. Зотан, у ерда яратиш зарурати йўқ эди.

Яратиш завқи, мана, асрларки инсон ҳаётининг маъно-мазмуни бўлиб келмоқда. Қачонлардир жаннатдан бадарға этилган Одам боласи ҳар гал меҳнатининг самарасини кўрар экан, беҳишт боғларини бир қур сайр этгандек бўлади.

Дарҳақиқат, яратувчилик ва бунёдкорликда ажиб бир саодат бор.

Эҳтимол, инсон яратувчилигининг ердаги илк намунаси — Каъбанинг муқаддаслиги ҳам айнан шундан — бунёдкорликка интилишнинг ҳузурбахшлигидандир.

Айнан яратиш иштиёқи инсонни мудом фикрлашга ундайди, уни яратувчи-ижодкорга айлантиради.

Ватанимиз истиқлолга юз тутгач, халқимиз қалбидаги яратувчилик иштиёқи замонга мос тус олди — эзгу интилишларимизда, бунёдкорлик ишларимизда намоён бўла бошлади. Яратувчилик эркин ва ҳур жамият ҳаётининг, шахс эркинлигининг мазмунига айланмоқда.

Аммо, таъкидлаш жоизки, яратувчилик шу қадар жозиб ва мафтункор нарсаки, унинг иштиёқига фарқ бўлган одам ҳар турли қутқуларга учиб, йўлдан адашиши ҳам ҳеч гап эмас. Золим большевикларнинг яратувчилик ҳақидаги сафсатаси — бунинг яққол далили. Айнан ана шу сафсата оқибатида биз “Яратамиз!”, “Қураамиз!” деган шиорлар остида бузиш ва вайрон этиш билан шуғулланган эдик.

Бинобарин, яратувчилик борасида ҳам тўғри йўл топиш, эҳтиросларга берилмай, қутқуларга учмай, иштиёқни оширмай қадам-бақадам олдинга юриш зўр санъат экан.

Ўзбекистон истиқлолнинг дастлабки кунлариданоқ ана шундай маъқул йўлни танлади. Бу — инсоннинг бунёдкорлик ишларига четдан аралашмаслик, унга фаолият эркинлигини беришдир.

Президент Ислоҳ Каримовнинг асарларини, суҳбат ва мақолаларини ўқир экансиз, юртбошимиз ҳар гал мана шу йўл ҳақидаги қарашларини, ўзининг сиёсатчилик фалсафасини янги-янги фикр ҳамда ғоялар билан бойитиб бораётганини кўрасиз. Президентимизнинг “Туркистон” газетаси муҳбири саволларига жавоблари шу хижатдан ҳам қимматлидир.

Тайинки, ҳар қандай йўлбошчи ҳам аввало ўз халқининг бахту саодатини, ёруғ келажагини кўзлаб ҳаракат қилади. Лекин ҳамма гап ана шу ҳаракатнинг қандай тамойилларга асосланишию қандай самара беришида.

ОГОҲ ЭЛНИНГ — ОСМОНИ СОҒ

“Янги тизимга ўтиш кўпчилик ўйлаганидан ҳам кўра мураккаб жараён экан, — дейди Ислом Каримов газета мухбири саволларига жавоб бера туриб. — Ёдингизда бўлса, 90-йилларда мустақилликка эришган айрим давлатлар эски тизимдан воз кечиб, бирданига демократия қурамиз, бирпасда ривожланган мамлакатлар даражасига эришамиз, деб хом-хаёл қилган эди. Бугун, орадан етти йил ўтиб, хаёл бошқа, ҳаёт бошқа эканини воқеликнинг ўзи исботлади”.

Президентимизнинг мулоҳазаларини кўнгилга туғиб яна бир қарра амин бўламизки, Ватанимизда юритилаётган мустақил давлатчилик сиёсатида инсон тақдири мудом устувор аҳамият касб этиб келган. Шу боис биз яратаётган янги жамият кишиси ҳақида гап кетса, юртбошимиз мудом уч муҳим нарсага эътиборни қаратадилар. Булар — адолат, эркинлик ва маънавиятдир. Зотан, дурустроқ ўйлаб қарасак, бу уч тушунча мазмунан бир-бирига ғоятда яқин, бирини иккинчисисиз тасаввур этиб бўлмайди. Қолаверса, ҳаётбахш бунёдкорлик ҳам ана шу уч нарсага асосланади.

“Буюк аждодимиз юксак тараққий топган давлат барпо этгани ва бу мамлакатда “Куч — адолатда” деган бош шиор давлат сиёсатининг, жамият ҳаётининг асоси бўлганини яхши биламиз”, дейди Президент Соҳибқирон Амир Темури фаолияти ва ул зот асос солган салтанатнинг ижтимоий мезонлари ҳақида фикр юритар экан. Дарҳақиқат, адолат барқарор бўлган юртда фаровонлик ҳам мустаҳкам асосда равнақ топади, инсоннинг эркин ҳаёт кечириши учун замин яратилади.

Адолат турмушни ибрат мактабига айлантиради. Зотан, адолат барқарор бўлган ерда каттанинг — кичикка, зўрнинг — заифга, бойнинг — камбағалга бўлган муносабати ягона мезон — ҳурмату иззат, меҳру шафқат асосида кечадики, бу

ҳол чиндан ҳам ибратлидир. Ибрат эса ақлни ҳам, кўнгилни ҳам бирдек бойлатади. Маънавият айнан шу заминда — ақл ва кўнгилнинг ибрати асосида юксалиб боради.

Ўйлаб кўринг, ақл тўлишса-ю, кўнгил ғариблигича қолаверса, бу ҳол маънавийлашишга эмас, аксинча, бемаънилиikka сабаб бўлади.

Президентимиз буюк аждодларимизга хос юксак маънавият негизини аввало ана шу нарсада — адолатнинг барқарорлигида деб билади. Шу боис “Менинг раҳбарлик лавозимида меҳнат қилган тажрибамдан чиқарган энг муҳим ҳаётий хулосам шуки, адолат биз қураётган жамиятнинг мезони бўлмоғи даркор”, дея таъкидлайди. Чунки биз келажакда юксак маънавиятли инсонларни воёга етказмоқчимиз, ўзимиздан озод ва обод ватан қолдирмоқчимиз. Бинобарин, бундай инсоннинг фазилатлари, авваламбор, унинг бунёдкорлиги билан белгиланади.

Шу ўринда савол туғилиш мумкин: демократик жамиятда инсоннинг ўз маъ-

навий дунёсини қай тарзда қуриши унинг кўнгил иши эмасми? Ҳақиқатдан ҳам шундай, кишининг маънавий олами — дахлсиз. Унга четдан аралашиб бўлмайди. Шу билан бирга, ён-верингизда юрган одамларнинг маънавияти ёки маънавиятсизлигига бепарво қараб туриш ҳам инсофдан эмас. Хўш, бундай шароитда қандай йўл тутган маъқул? Юртбошимиз масаланинг ҳамма жиҳатини эътиборга олган ҳолда шундай дейди: *“Биз кишилар дунёқарашини бошқариш фикридан йироқмиз, балки биз одамларнинг тафаккурини бойитиш, уни янги маъно ва мазмун билан тўлдириш тарафдоримиз”*.

Демак, янгича дунёқараш ҳам, юксак маънавият ҳам ҳеч кимга зўрлаб тиқиштирилмайди. Сирасини айтганда, бундай бўлиши мумкин ҳам эмас. Чунки, юқорида таъкидланганидек, маънавият ибрат асосида, аънаналар, миллий қадриятлар воситасида, қолаверса, турмушнинг зарур қонун-қоидаларини инсон онгига аста-секин сингдириб бориш орқали бойитилади. Шу боис мамлакатимизда миллий қадрият, аънаналар қайта тикланди, ижтимоий муносабатлар эркинлашди. Барчасидан кўзланган мақсад ягона — инсон кўпроқ камол топсин.

Лекин бу борада эришган ютуқларимизга хавф соладиган таҳдидлар ҳам кам эмас. Чунончи, биз яшаб турган минтақада диний ақидапарастликнинг кучайиб бораётгани, собиқ Иттифоқ худудида СССРни қайта тиклаб, эски мафкура ҳукмронлигини ўрнатишга бўлаётган уринишлар, ўзбек миллати тарихини сохталаштириш борасидаги айрим саъй-ҳаракатлар шулар жумласидандир. Президентимиз уларнинг ҳар бирини атрофлича таҳлил этиб, халқимизни, айниқса, ёшларни огоҳликка даъват этади.

Таъкидлаш жоизки, огоҳликка даъват — Ислом Каримов тафаккурининг муҳим бир қирраси. Бу хусусиятни Президентимизнинг деярли барча асарлари мисолида кўриш мумкин. Юртбоши-

мизнинг бутун бир асари — “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китоби бошдан-оёқ огоҳлик руҳи билан йўғрилган. Бу бежиз эмас. Зотан, биз айнан гафлату гофиллик туфайли неча бор мустақиллигимизни қўлдан бой берганмиз. Шу боис буюк боболаримиз ҳам огоҳлик озодликнинг гарови эканини таъкидлашдан толмаганлар.

Буни қарангки, айни сатрларни қоралаб турганимизда — февраль ойининг ўрталарида мамлакатимиз пойтахтида мудҳиш бир жиноят содир этилди. Террорчилар республика Вазирлар Маҳкамаси биноси олдида ва Тошкент шаҳрининг яна бир қанча жойларида даҳшатли портлашлар уюштириб, нечача юртдошларимизнинг умрига зомин бўлди, одамлар ва биноларга шикаст етказди, эл тинчини бузди. Президентимизнинг халқимизни огоҳликка чорлаб куйиб-ёнишлари бежиз эмаслигини шу ҳодисанинг ўзиёқ исботлаб турибди.

Бу мудҳиш ҳодиса, табиийки, огоҳлик ҳақида, хушёрлик ҳақида яна бир карра атрофлича ўйлаб кўришга даъват этади. Президентимизнинг бу борада айтган шунча далил-исботли гапларига қарамай, афсуски, биз ҳануз лоқайдлик домидан қутулолганимиз йўқ.

Яшириб нима қилдик, бизнинг хушёрлигимиз гоҳида қўшнинг уйида нима бўлаётганию маҳалланинг қайси буржида қандай маърақа қилинаётганини билишга қизиқишдан нари ўтмайди. Мабодо маҳалладошларимиздан бири иморат қураётган ёки уйини таъмирлаётган бўлса, бутун вужудимиз кўзқулоққа айланади — хушёрмиз: неча қоп шағал келганию неча дона гишт келтирилганигача ҳисоб-китоб қилиб тураемиз. Аммо ўзимизнинг фарзандимиз мактабда нимани ўрганаётгани ва кўчақўйда кимлар билан ошно тутингани — биз учун муҳим эмас. Кимнинг тўйи қандай ўтганию дастурхонга нималар қўйилгани — доимий назаримизда, ле-

кин замон қаёққа қараб кетяпти, ўзимизнинг дилимизда нима бор — буниси бизни ўйлантирмайди.

Энди маиший даражадаги огоҳликдан маърифий руҳдаги огоҳликка ўтиш фурсати етмадими? Қачонгача “ўзимнинг билганим — билган” деган кайфият билан яшаймиз?

Билим, тафаккур — огоҳлик шарти. Эл мудом билимсизлик туфайли ғафлат ва жаҳолатга ботган. Собиқ шўро замонидаги огоҳлик билимга, маърифатга эмас, балки мустабидчилик мафкурасига асосланган эди. Шу боис бундай огоҳликдан кишига фақат зарар етар эди. Унинг замирида огоҳ бўл ва фош эт, деган даъват пинҳон эди. Табиийки, бундай огоҳлик фақат хайрли ишни бошлаган одамларнинг йўлини тўсиш, фазилатларини айбга йўйиш билан хотима топар эди.

Айтиш жоизки, Президентимиз огоҳликнинг тамоман янги, маърифий концепциясини илгари суради. Бу огоҳлик замирида аввало Ватан ва миллат тақдирини, юрт манфаатларини ўйлаш, инсонни комилликка ундаш ётади. Президентнинг “Туркистон” мухбири саволларига жавобларида бунинг ёрқин далили бўла оладиган фикрлар жуда кўп. Чунончи, бир ўринда юртбошимиз бундай дейдилар: “Миллатни асраш керак, миллатни асраш учун эса унинг ҳақиқий тарихини ўрганиш, авайлаб ҳимоялаш керак”.

Юртбошимизнинг газета мухбири саволларига жавобларида таҳлил этилган айрим масалалар, табиийки, у кишининг бошқа асарлари ва бошқа оммавий ахборот воситалари ходимлари, жумладан, “Тафаккур” журналининг бош муҳаррири саволларига берган жавобларида ҳам муайян тарзда тилга олинган, шарҳланган. Бироқ Президент бу сафар уларга ҳаётнинг, тараққиётнинг янги-янги сабоқлари, ўзининг янги қарашлари нуқтаи назаридан ёндашади.

Буларнинг барчаси юртбошимиз мудом ҳаёт билан баҳслашиб яшаётганидан, ҳақиқатга тик қараб фикр юритаётганидан далолат беради. Жавобларни ўқиб шундай хулосага келасизки, Президент ҳаётни доимо синчиклаб кузатиб бораётгани, бугунги кунда вужудга келаётган муаммоларни астойдил ҳис этаётгани учун ҳамиша мулоқотга эҳтиёж сезади.

Президент янги шароитда, мустақил, демократик жамият муҳитида вояга етadиган инсоннинг маънавий қиёфасига ғоятда муҳим эътибор беради ва у ҳақда бундай дейди: *“Эркин фуқаро — онгли яшайдиган, мустақил фикрга эга бўлган шахс маънавиятини камол топтириш бизнинг бош миллий ғоямиз бўлиши зарур”*.

Сўзимиз аввалида мустақил Ватанимизда бунёдкорлик борасида дастлабки кунларданоқ тўғри йўл танланганини таъкидлаган эдик. Бу йўлнинг тўғрилиги, аввало, инсонга муносабатда кўзга ташланди.

Яъни биз, биринчи галда, инсонни ўз маънавиятининг, ўз ҳаёти ва келажагининг бунёдкорига айлантириш йўлини тутдик — маънавий-маърифий ишларни давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири деб билдик, фуқароларимизда ижтимоий-иқтисодий, маънавий фаолият эркинлигини қонуний тарзда кафолатладик.

Ўз маънавияти, ҳаёти ва келажагининг бунёдкори бўлган инсон эса ўзини ўзи бошқаради, ўз хатти-ҳаракатлари учун ўзи жавоб беради, ҳар қандай вазиятда ҳам Ватани, халқи, миллати тақдири учун масъулиятни зиммасига ола билади. Зотан, буюк давлат қуриш йўлига тушган халқ учун айнан мана шундай инсонлар керак. Президент Ислом Каримовнинг маънавий тараққиёт модели, маънавият концепцияси ҳам шуни назарда тутди. Юртбошимизнинг “Туркистон” газетаси мухбири саволларига жавоблари буни яна бир бор тасдиқлайди.

Халқ, миллий мафкура

Дунё ҳам, одам ҳам нурдан яралган, деган қараш бор. Нур, зиё моҳиятан ҳам, рамзан ҳам эзгуликни, тараққиётни, пешқадамликни билдиради. Шунинг учун ҳам халқ илғор, ўқимишли, билимли, маданиятли вакиллари “зиёли” деб атайди.

Хўш, зиёли ким? Бу сўз “интеллигент” ибораси билан айнан бир хил маънони англатадими? Олий маълумотли, дазмолланган костюм-шим, оппоқ кўйлак кийиб, сўнги урфдаги галстук тақиб кўчага чиқадиган киши зиёли бўлиб қолаверадими?

Зиёли деганда кўз олдингизга дастлаб ким келади ва нега?

Кечаги зиёли ва бугунги зиёли тушунчалари ўртасида қандай фарқлар бор? Бугун ҳаёт, жамият, хусусан, бозор иқтисодиётига ўтиш жараёни зиёлини бир оз четга суриб қўяётгандек, зиёлилар замоннинг тезкор карвонига етиб ололмаётгандек туюлмаяптими? Бугунги зиёлини одамларга ўрнак, чин инсонийлик намунаси, яъни халқ интиладиган идеал қилиб кўрсатиш мумкинми?

Миллий зиёли ким?

Маънавиятимизнинг келгуси асрдаги шакл-шамойили, мазмун-моҳияти, таянч нуқталари ва тараққиёт уфқларини белгилаш, унинг тамойилларини ишлаб чиқиш, аввало, жамиятшунос олимлар, барча зиёлиларимизнинг вазифасидир.

Ислом КАРИМОВ

Ва зиёли масъулияти

Зиёлилик касб танлайдими? Замонамиз қахрамони ким? Тадбир-корми ҳаётни кўпроқ олға ситжитадиган ёки зиёли? Умуман, маънавий бой инсон билан моддий бой киши ўртасига “хитой девори” қўйиш тўғрими? Ёки зиёлининг гоҳо “қора” (жисмоний) меҳнатни ор билишини қандай баҳолаш мумкин?

Савол саволни келтириб чиқараверади. Аммо ҳаёт ҳозир мана бу бош саволга жавоб кутади: миллий мафқурани такомиллаштириш, унинг мукамал тизимини яратиш, ҳаётга

татбиқ этиш, янги дунёқараш, замонавий онг-тафаккурни шакллантириш, янги кишини вояга етказиш вазифаси бугун зиёли зиммасига айнан қандай масъулият ва бурч юклайди?

Мустақил миллий давлат қурилаётган, эски тузумдан воз кечиб, унга тамоман зид илғор жамият барпо этилаётган бир даврда бу масалалар ҳар бир зиёлини ўйлантириши табиий.

Шунга кўра, бир гуруҳ зиёлиларимизнинг фикр-ўйларини сиз — азиз муштарийлар ҳукмига ҳавола этишни лозим топдик. Ўйлаймизки, бу мулоҳаза-мушоҳадалар сизни бефарқ қолдирмайди.

Ғайбуллоҳ ас-САЛОМ, профессор:

“Олий маълумотли, ҳафсала билан дазмолланган костюм-шим, бежирим кўйлак кийиб, сўнгги урфдаги гал стук тақиб кўчага чиқадиган киши зиёли бўлиб қолаверадими?” деб сўрасалар, мен шундай жавоб қилардим: агар шакл мазмунга ярашиқ бўлса, ҳа, бундай одам зиёли. Башарти, “муқова” ўта пўрим, башанг, замонавий бўлса-ю, кишининг ички олами хувиллаб ётса, бундай олифтага бояғи барча ялтироқ либослар, бир адиб айтганидай, сигирга тўқим ургандек бўлади-қолади.

Зиёли деганда ботиний маданият соҳиби, ўзининг зиёли эканини ўзгалардан, айниқса, “зиёли бўлмаганлар”дан яширадиган хокисор одамлар кўз ўнгимда гавдаланади. Зиёли киши ҳаммабоп, одми, инсонийроқ бўлса дейман. У лавозимидан ёинки бирон мансабдор одамга дахлдорлиги учун димоф-фироғидан эмас, балки ақл-идроки, фикр-мулоҳазалари, одоби ва ҳатто... сукутидан таниб олинса-да!

Кечаги зиёлининг маънавий қиёфаси: аксари синфпараст, фирқапараст, ғарбпараст, дахрий эди. Ватан, тил, миллат, осори-атиқалар, тарихий ёдгорликлар, урф-одатлар, дин-диёнат, иймон-этиқод ҳақидаги тушунча ва тасаввурлари хира, сохта, суст бўлиб қолган эди. Она диёри, ота маконини “керак бўлса” тарк этиб, шимол ўрмонлари ва ботқоқликларини, Чернобиль, Сибирь, Магадангача чўзилган ўзгаларнинг ерини ҳам “ватан” деб биларди. Бундай жоҳилият орқасида юз минглаб, миллионлаб одамларимизнинг суяклари, кафансиз кўмилган жасадлари ўша ёқларда қолиб кетди. Ҳатто ўз кулбаси, хонадониди ҳам фуқаро ўз она тилини унутиш эвазига бўлса-да, “улуғ рус тили”га сиғинадиган бўлиб қолди. Кишиларимиз ёппасига “улуғ оға”га муте тушиб, садоқат (қулчилик) изҳор эта бошлади. Ўриспарастлик мисли кўрилмаган миқёсда зўрлаб (“ихтиёрий суратда”) сингдирилди. “Чекка ўлкалар”нинг халқлари ўзлигидан, ўз ўтмишидан, тарихидан... “уяладиган” даражага бориб етди.

Бу гаплар яна нечун? Фожиа барчага маълум бўлди-ку, дерсиз?

Биринчидан, ўша “қизил” асорат бўйинтуруғини қўмсаб юрганлар ҳам кам эмас. Иккинчидан... Асосий гап бу ёқда. Манқурт қиёфасини, манқуртлик руҳи ва фалсафасини ким яратди? Бошқа бировлар эмас, биринчи галда айнан зиёллар, сиёсатдон ва барча ижтимоиюн олимлар, ялтоқи ёзувчилар юзага келтирди. Фалсафа, ҳуқуқшунослик, тарих, иқтисодиёт, археология, жўрофия, антропология, адабиётшунослик, санъатшунослик, тилшунослик, журналистика ва бошқа фанлар мустабид тузум ғояларини халқнинг онгига чуқур сингдириш мақсадларига йўналтирилди.

Мана, кечаги аксарият зиёлларимизнинг башараси ва қиёфаси (юзлаб номларни бирма-бир санашдан парҳез қиламан)! Улар Ватанига, халқига, тилига, тарихига сидқидилдан хизмат қилган минглаб олим, адиб, фозил инсонлар ва уламоларнинг ёстиғини қуритишда фаол иштирок этган.

Бугун 12 ёки 22 га кирган ёш авлоднинг омади бор эканки, улар ҳозир 19 ёхуд 29 га чиқди. Бу ёшдаги навқирон авлодни мустақиллик замони-нинг олтин жамғармасы деса бўлади. Улар мустабидлик, шахсга сиғиниш, афғон уруши, Чернобиль фожиаси, шовинизм ва бошқа юзлаб фалокатларни бошидан кечирмаган.

Ўз қадр-қимматини билган, ўша қатағон замонларда ҳам юзтубан кетмаган атоқли адиблар, ўзимизнинг ҳам ёзувчиларимиз (Абдулла Қодирий, Чўлпон, Мухтор Авезов, Ойбек, Шайхзода, Чингиз Айтматов, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров...) эвини қилиб ижтимоий адолат қадриятини баланд кўтара олдилар. Лекин ўша машъум замонларда, мана, мен мутлақо хато қилмаганман, виждон амри билан яшаганман, ишлаганман, деган мардни, ўша давр “қахрамони”ни топиб бўлармикан?

Қахрамонлар ўлиб кетди. Бўлмаса, муддао нима?

Минг афсус, ўтмиш фожиаларини ич-ичидан билган, ўз кўзи билан кўрган, балки ўзининг ҳам иштироки бўлган бир неча оқсоқол, фахрий зиёлимиз тирикларга, жамиятга ҳеч нарса айтмасдан, лом-лим демасдан дунёдан ўтиб кетди... Янгиланиб, соғломлашиб келаётган зиёлилар улардан кўп нарса кутган эди. Ҳар қандай ҳолатда, ҳар қандай ёшда ҳам ҳақиқатни эътироф этишдан уялиш керак эмас. Виждон азоби... Бу гўр азобидан-да мудҳишроқ. Бундай азобдан фориғ бўлиш учун гўр азобини кутиб юриш шарт эмас. Зеро, виждон азоби виждони бор одамда бўлади. Ёш, навқирон авлод орасидан етишиб келаётган зиёлиларни бахтли табақа дедим. Бу тўғри. Уларнинг оғир виждон азобларига дучор бўлмасликларини Оллоҳ таолодан илтижо қиламан. Синовлар — олдинда.

Биламан, бозор иқтисодиёти — “чайқовчилар уюшмаси” эмас. Бу катта сиёсат. Наҳот — бозор иқтисодиёти саҳнига чиқиб, мустаҳкам ўрнашиб олишда. Буни, ниҳоят, бирнав тушуниб етдик, чоғи. Лаънати, шилқим боқимандалик кайфиятидан қутулиб, фаоллик, тадбиркорликни тобора кучайтириб боравериш керак. Токи одамлар ўз фойда-зиёенини англаб етадиган бўлсин.

Тизгинсиз, бошбошдоқ, қаллоб бозор — хавфли. Мамнуният ила қайд этаман: Ўзбекистон ҳукумати эҳтиёжманд оилаларнинг ҳолсизланиб, мадорсизланиб қолишига қарши ижтимоий чораларни изчиллик билан амалга ошириб бормоқда.

Гап борки, бир нарсага эришмоқ учун бир нарсадан воз кечилади. Ҳаёт ўзи шундай қурилган. Бироқ ҳар қандай шароитда ҳам миллий салоҳиятдан, ўзликдан, ақлдан, инсофдан, виждондан кечиб бўлмайди.

Пул кетса — мадор кетади. Амал кетса — ташвиш кетади. Одамгарчилик кетса — бурд кетади. Иймон кетса — ҳамма нарса кетади...

Идеал деб бўладими, бўлмайдими, билмадим, лекин ҳамма замонларда ҳам зиёлиларга миллатнинг тоғдай таянчи, орзу-армонларининг ифодачиси, фидойи инсонлар деб қаралган. Ҳақиқий зиёли ҳатто... ёлғон гапирганида ҳам одамлар унга ишонади. Чунки у ҳеч қачон — бошига қилич келганда ҳам халқни алдамайди. Одамлар билан ҳазиллашманг. Улар олтин билан мисни жуда яхши фарқлайди... Лаббай? “Мис ёмонми?” дейсизми? Маъдан маъносида, шундайми? Яхши, албатта. Бироқ олтин — олтин, мис — мис-да. Сохтакорликни пайқаганда “миси чиқди”, дейишади-ку!

Жамиятнинг ўз зиёлиларига, ўқимишли кишиларига муносабати қан-

дайлигига қараб унинг ҳолати ва истиқболини тайин этиш мумкин. Ўз мураббийлари, муаллимлари, алломаю уламолари, табиб, муҳандис, ёзувчи, мусаввир, санъаткорларининг тақдирига ҳамда меҳнатига бефарқ бўлган, уларга нописандлик, калондимоғлик билан қараган жамиятни маърифатли жамият деб бўлмайти.

Агар бугун айрим “интеллигент”лар жамоадан ажралиб, нопок, гирром ишлари билан халқнинг назаридан қолаётган бўлсалар, оддий бир ҳақиқатни тушуниб етсинларки, бу улар учун маънавий ўлим билан баробар.

Ҳозир бутун чоралар билан жамиятда таъб, одоб, калом ва офият аҳлининг моддий аҳволини яхшилаш, обрўси, мавқеини кўтариш лозим. Улар давлат ва жамият муҳофазасига муҳтож. Акс ҳолда, мустабид маънавий турғунликдан қутулиб-қутулмай, “мустақил” маънавий турғунликка дучор бўлиш хавфи кўндаланг бўлмаса... Иншооллоҳ, гап унгача бориб етмас. Мамлакат тақдири ишончли қўлларда экан, келажагимиз мусаффо ва ойдин деб ишонаман.

Мудҳиш қатағон йилларида, ундан олдинги ва кейинги даврларда ҳам сурункасига ўзбекнинг энг етук, баркамол, забардаст фарзандлари — сиёсатдонлар, жамоат арбоблари, ёзувчилар, олимларга “миллатчи” деган ланка ёпиштириб келинди. Ҳатто бутун бир халқни алдоқчи, фирибгар, нопок ва миллатчилар тўдаси деб айблашга зўр бериб уринишлар бўлди. Ҳолбуки, бизнинг одамларнинг энг заиф жойи уларда айнан ва хусусан миллатпарварлик етишмаслигида эди. Зиёли — ўз номи билан зиёли. Ўзбекнинг дунёга ўзбек бўлиб танилишида ўз жони, қони, истеъдоди билан хизмат қилган, миллат ифтихори бўлган, номлари халқимизнинг дил лавҳига олтин ҳарфлар билан абад ул-абад нақшланиб қолган ажойиб инсонларни биламиз.

Аmmo ўқувчиларимизни узоқ йиллар давомида шундай “тарбия”лаганмизки, агар миллий ифтихордан сўзласангиз, барчанинг дили ёришади. Башарти, миллий чекланганлик, миллий нуқсонларимиз, айрим айниган урф-одатларимиз, миллатимизнинг кенг қанот ёзишига монелик қиладиган қусурлардан баҳс очсангиз, гўё бадбин кишига айланасиз. Ҳолбуки, тафаккури ва тийнатидаги нуқсонларни англамаган, уларни бартараф этмаган, ўз хатоларидан хулоса чиқармаган, ўз-ўзини оғишмай тарбиялаб бормаган миллат — истиқболсиз миллат.

Айтилган бу даъво тўла-тўқис миллий зиёли қиёфасига ҳам хос. Айрим сўзамол, воиз, аравани қуруқ олиб қочадиган, ўзини ноёб истеъдод соҳиби деб биладиганлар борки, бундайлар “одамларни лақиллатиш, солим ақлни калака қилиш фанлари доктори” бўлса керак, деб ўйлаб қоласан киши телевизор ойнасига қараб ёки радио тинглаб. Ўзини шу қадар сўфи қилиб кўрсатадики, аслида иблиси лаъйн эканини, эсизки, ҳамма ҳам биллавермайди. Ўзини шунчалик йўқсил ва ғариб қилиб тавсифлайдики, учига чиққан ғаламис, поражўрлигини биров хаёлига ҳам келтирмайди. Оҳ, унинг тили билан асал яласанг-да! Унда сотиб бўлмайдиган нарсанинг ўзи йўқ.

Нега баъзида бунчалар соқовмиз, ялтоқимиз, лоқайдмиз, андишапараст, кўрқоқ, мутемиз?.. Қандай гапирсак — шундай ўйламаймиз, қандай ўйласак — шундай гапирмаймиз. Қани, айтинг-чи, “Абдулла Қодирий ёки Абдулҳамид Чўлпонни мен оттирганман ёки отганман, улар фалон жойга

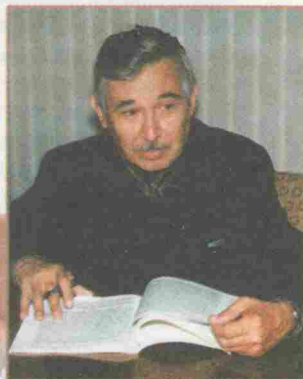
кўмиб юборилган”, “Гдляну Ивановларга айғоқчилик, ўзбекка эса хиёнат қилган мана мен бўламан” деб айбини гарданига олган бирон мард топилди-ми?..

Хуллас, зиёли ҳақида ўйлаган гоҳо фахрли, гоҳо аччиқ ўйларим — шулар.

Бегали ҚОСИМОВ, профессор:

Мен тушунган зиёли ким?

“Зиёли” атамаси — оврупоча “интеллигенс”га (“интеллигенция”га) қараганда бойроқ ва мазмун-йўналиши жиҳатидан анча муайян. “Интеллигент”да билим, онг, ақл эгаси маънолари кўзда тутилса, “зиёли”да уларга қўшимча равишда бу сифатнинг моҳияти ҳам акс этган. Яъни у — нур, зиё эгаси. Нур қоронғиликни ёритади. Ёруғ жойда эса атрофни кўриш, оқ-қорани ажратиш, саралаш, солиштириш имкони бор. Нур бор жойда йўл бор. Демак, “зиёли” тушунчасида йўл кўрсатувчи, йўл бошловчи деган мазмун ҳам мужассам.

Зиёли бўлиш — буюк қисмат. У бағри ёниб атрофни ёритувчи шамга ўхшайди. Зиёли бўлиш — гоят оғир.

Мен, аслида шундай бўлмоғи лозим, деган маънода айтяпман. Тўғрида, у кўпчилик билмаган нарсани билади. Табиат ва жамиятнинг анча-мунча сиридан бохабар. Одобли, хушахлоқ. Юмшоқ феъл, тавозе уни оммадан ажратиб туради. Лекин қатъиятли. Унинг бутун хатти-ҳаракати эзгуликка қаратилган. У — ёвузликнинг, ҳар қандай гайриинсонийликнинг ашаддий душмани. Аммо жаҳолатнинг ҳар қандай кўринишига қарши фақат маърифат билан курашувчи инсон.

Кийинишига келсак, сипо, кўпчиликдан ажралиб турмайди. Лекин либо-тоза, озода, дазмолланган.

Сиз, албатта, буни ҳам кўнгилдаги орзу, дейсиз. Ҳақсиз. Замон тушунчани ўзгартирган. Ҳозирги кунда олий маълумот олган ҳар қандай киши ўзини зиёли ҳисоблайди. Ҳолбуки, уларнинг орасида исму насабини тўғри айтолмайдиган, мабодо тўғри айтса, тўғри ёзолмайдиган азаматлар ҳам йўқ эмас. Бу — савод бобида.

Аслида, зиёлилик маънавий саводдан, фикрлай олишдан, шунчаки фикрлаш эмас, юксак гоёлар, олий мақсадлар йўлида фикрлай олишдан бошла-нади.

Фикрлай олишни юксак гоё билан боғлашимнинг сабаби бор. Илмли бўлиш ҳали зиёлилик эмас. Дунёга ўт қўйиб, 55 миллион кишининг ҳаётига зомин бўлган Гитлери илмсиз, саводсиз эди деб бўлмас. Осойишта Афғонистонга қўшин киритиб, тинч аҳолини ғорат қилган, ўт ёқиб, шунча йил унинг тафтига қозонини қайнатиб келган собиқ шўро ҳукумати раҳбарларини ва уларнинг бугунги меросхўрларини саводсизликда айблай оламиз-ми?!

Зиёли деганда менинг кўз олдимга, биринчи навбатда, академик Саъди Сироҷиддинов келади. Билимдон, лекин бағоят одми ва самимий эди-

лар. 1968 йил. Домла — ректор. Мен — ёш фан номзодиман. Ҳаво баланд. Уй сўраб кетма-кет қабулларига кирдим. Бир чақиримдан танийдиган бўлиб қолдилар. Бир куни кўнгилларини очдилар. Ўзлари ҳам икки хонали уйда турар эканлар. Қийинчиликлар ўткинчи эканини, сабр лозимлигини айтдилар. Лекин... Фарзанд кутаётган эдик. Бесабрлик қилиб, бирор ой ўтказиб яна кирдим. Синчиклаб, бош-оёқ разм солдилар, сўнг жуда осойишталик билан: “Бўлмаса, уйи бор хоҳлаган институтингизга ўтаверинг, розиман”, — дедилар-да, гапни қисқа қилдилар. Домланинг сабр-тоқатларини, хайрихоҳликларини суиистеъмол қилганимни шунда билдим. Орадан икки-уч ой вақт ўтди, йўламадим. Бир куни университет касаба уюшмаси раиси чақириб, кўлимга ордер тутқазди. Хижолатчиликдан ректорга кўрина олмайман.

Бир гал университет фойесида эълонларга қараб турувдим, кириб келдилар. Файрихтиёрий бир ҳолатда қимир этмай, эълонга қараган бўлиб туравердим. Домла ўтавериб, ёнимда тўхтадилар. “Бу ёққа қаранг, кўчиб олдингизми?” дедилар. Машҳур академик, жамоат арбобининг илм кўчасига кириб-кирмаган 25 ёшли йигитга бунчалар эътиборидан уялиб кетганман. Орадан маълум вақт ўтиб, қабул имтиҳонларида “афғон”ларга имтиёз масаласида тўғрима-тўғри келиб қолдик. Майиб-мажруҳ, гоҳо ўрганмаган чап кўли билан иншо ёзаётган ногирон йигитларнинг ҳолати ўзи — азоб. Бу ҳол домлани жуда қийнади. Бунинг устига, “афғон”ларнинг деярли ҳаммаси ҳуқуқшунослик факультетига ҳужжат топширар эди.

Домла, чамаси, биз — “иншочилар”нинг диққатини сал ёзиш учун гапни адабиётга бурдилар. Ёз кунида рўмолга ўраниб, “шпаргалка”дан кўчираётган (бундайлар имтиҳон пайтлари анча-мунча бўлар эди) абитуриентдан гап Абдулла Қаҳҳорнинг “Майиз емаган хотин”идаги Норқўзининг паранжи тутиб юрадиган “фаришта” хотинига кўчди. Математик ректор адибнинг “Бошсиз одам”, “Адабиёт муаллими” ҳикояларини ҳам турли муносабатлар билан тилга олдилару бирдан яна “Майиз емаган хотин”га қайтиб, “Нега бунақа сарлавҳа қўйган-а?” деб қолдилар.

Мен, адабиётчи номим бор, ҳикояни бир вақтлар ўқиганман. Воқеанинг якуни эсимга келавермайди денг. Одам Атонинг жаннатдан қувилишига сабаб бўлган, биров олма, биров узум, биров майиз деб талқин қиладиган “ҳаёт неъматини” назарда тутилган бўлса керак, дейман. “Боғланиш бор, албатта”, дейди домла, лекин қаноатланмайди. Уйга келиб кўрсам, Норқўзининг кўшни кизга танбеҳида майизга ишора бор экан. Норқўзи кўшнининг 12 яшар қизини бузуқликда айблади, уста Мавлоннинг ўғли унга бир ҳовуч майиз берганини далил қилиб келтиради.

Эсимга тушса, ҳали ҳам хижолатдан қизариб кетаман.

Замон оғир эди. Сохта, жимжимадор сўзларга, қарору ҳужжатларга бурканган буюқдавлатчилик ва буюкмиллатчилик авжига чиққан. Миллий таълим, илм-фан муқаррар таназзулга қараб борарди. Илмнинг, маърифатнинг миллати йўқ, деган шиор ўртага ташланган эди. Домла шундай шароитда ишлади. Айниқса, “десант”чилар даври оғир кечди. Тошкент шаҳар партия ташкилотининг котиби Сатин деган кимса Саъди Сирожиддиновни бюрода турғизиб қўйиб, қариндош-уруғчиликда айблади ва қатъий ҳайфсан эълон қилди. Сўнг эса ҳар ёқдан танқидлар уюштирилди. “Ҳақиқий коммунист”лар бу борада олдинги сафларда бўлдилар.

Домла ректорликдан бўшаган, соғликлари бир ҳол, тасодифан поликлиникада тўқнаш келиб қолдим. Мулозамат қилиб пальтоларини кийишга ёрдам

бераман. “Бизники бу ёғи энди таъмир”, дедилар. Янада қорайган сўлгин юзларига билинар-билинемас табассум ёйилди...

Гоҳо бозор иқтисодиёти одамни ўзгартириб юборди, деган гапни эшитиб қоласиз. Тўғри, одам ўзгаряпти. Лекин, одамийлик тушунчаси ўзгарган эмас, ўзгармайди ҳам. У Навоий даврида, балки Ал-Хоразмий даврида қандай бўлган бўлса, шундайлигича турибди. Бозор иқтисодиёти одамийликни аниқлаш ва, табиийки, одамийликни намоён қилиш имкониятини кенгайтирди, холос. Қолаверса, бой маънавиятга эга киши билан бадавлат одам ўртасида “хитой девори” йўқ. Алишер Навоий, кези келганда, Хиротнинг бир йиллик хирожини ўз ёнидан тўлаб юборган. Бунинг учун, тўлаш имкониятидан ташқари, тўлаб юбориш жасорати ҳам керак эди. Улуғ шоир топганини масжид, мадраса, кўприк, ариқ ва кудуқ қаздиришга сарф қилиб келган ёхуд вақфга қўйган. Бир йилда элни йиғиб, бир-икки шулон тарқатган бойларимиз ҳам тарихда оз эмас. Халқаро миқёсларга чиқиладиган бўлса, мол-мулкни биздаги вақфлар сингари таълим ёхуд фан тараққиётига сарф этишни васият этиб қолдириш йўли билан тузилган Нобель ёхуд бугунги фаол “Сорос”, “Конрад-Аденауэр” жамғармаларини олинг. Шу кунлардаги тадбиркорларимиз орасидан ҳам, эҳтимол, вақти-соати билан бундайлар чиқар (афсуски, ҳозирда борми-йўқми — бир нарса дея олмайман).

Зиёли ҳамма соҳада ўзини намоён қила олади. Бугун замонамиз қаҳрамони зиёли эмас, тадбиркор ҳам эмас, балки — зиёли тадбиркор ёхуд тадбиркор зиёли. Икки сифат бир одамда жамлангандагина кутилган натижага эришиш мумкин. Шу маънода “қора” ишдан ор қилувчи зиёли — зиёли эмас. Ўз қўли билан уй кураётган олимларни биламан.

Шарқ тарихидаги машҳур пири муршидлар, шайхлар, шайх ул-машо-йихлар ҳаёти-чи! Деярли ҳаммасининг касб-кори, хунари бор эди. Ўз қўл кучи, “қора” меҳнати билан нон топиб, кун кечирган, шундай йўл билан топилган ноннигина ҳалол деб билган улар. Ҳозир тараққиёт замони, аҳвол бошқачароқ, албатта. Лекин меҳнатнинг табиати ўзгарган, холос. Қолгани қадриятлар нуқтаи назаридан ўша-ўша.

Бугун зиёли олдинги қаторга ўтиши керак. Ҳар жиҳатдан.

Жўракул САТТОРОВ, академик:

Жамият тараққий этиб боргани сари одамларнинг маънавий даражаси, дунёқараши ўзгараверади. “Интеллигент” ва “зиёли” сўзлари дастлаб фақат “ўқимишли” деган маънони англатган бўлса, ҳозирги кунга келиб “маданиятли”, “юқори даражадаги маънавиятли киши” деган маънони ҳам ифодалайди. Шу жиҳатдан қараганда, олий маълумотли киши дарров зиёли бўлиб қола-

вермайди. Зиёли бўлиш учун, аввало, шахс бой ва пок маънавий дунёга эга, замонавий билимлардан хабардор, намунали хулқи, феъл-атвори, мазмунли ва мантиқли сўзи билан бошқаларга намуна бўлиши керак.

Хуқуқий адолатсизликлар авжига чиққан шўро даврида ўзга эътиқод мажбуран жорий этилди; худодан қўрқмаслик, бировнинг ҳақидан ҳазар қилмаслик, жоҳиллик, ҳасад каби иллатлар кўпчилик “интеллигент”ларни ўз қомига тортди. Бугунги интеллигенция орасида ўша иллатлардан халос бўла олмаганлар кам эмас, бундайлар жамиятимизнинг қуллик кайфиятидан тезроқ қутулишига халақит беради. Масалан, Амир Темур, Имом ал-Бухорий каби улуғ зотларнинг номини абадийлаштиришдек муқаддас ҳаракатдан ўз шахсий манфаати ва нафси йўлида фойдаланган “интеллигент”ларни зиёли инсонлар деб бўладими?!

Фикримча, зиёлининг кимлигини англаш қурилаётган жамият қўяётган вазифа билан ҳам боғлиқ. Масалан, биз қураётган хуқуқий демократик жамиятда “интеллигент” ва “зиёли” сўзлари ўқимишли, маърифатли, юксак маданиятли маъноларини билдириш билан бир қаторда, “миллий мафкураси қарор топган фидойи” деган ифодани ҳам ўз ичига олади. Бугун зиёли эски тушунчасини ўзгартмаса, унда кечаги ва бугунги зиёлilar ўртасида фарқ қолмайди. Шунинг учун ҳам кечаги шўро интеллигенти билан бугунги зиёли онги, дунёқараши, мафкураси ўртасида кескин фарқ мавжуд.

Менимча, бозор иқтисодиёти зиёлини четга суриб чиқарди, деган фикр унчалик тўғри эмас. Хуқуқий демократик давлатда ҳеч ким зиёлини четга сурмайди. Фақат, содда қилиб айтганда, зиёлларимизнинг бозор иқтисодиёти шароитига мослашиши бир оз қийинроқ кечяпти. Чунки биз собиқ тузум даврида инсон бутунлай эркин ва озод бўлмаган — давлат буюртмаси муҳитида ишлаганмиз. Шунинг учун бизда мустақиллик ва ўзимизни моддий жиҳатдан таъминлаш учун зарур тадбиркорлик усуллари ҳамда билими етишмаса керак.

Бугун том маънодаги зиёлilar унчалик кўпчиликни ташкил этмайди. Лекин бизда ҳақиқий, фидойи зиёлilar бор. Чинакам зиёлида ўзидаги барча билим ва қобилиятни халқ, ватанига сарфлаш фазилати сезилиб туради. Улар элим деб, юртим деб яшайди. Бундайлар ҳар бир касб-хунар соҳиби орасида бор. Миллий мафкурани эъзозлайдиган ҳар бир ташаббускор инсон ҳалоллик, поклик ва адолат билан халққа хизмат қилишни ўз маънавиятининг асоси деб билмоғи керак.

Миллий зиёли ўз халқининг ҳар томонлама тараққий этиши, элни жипслаштириш учун курашади, ватанининг гуллаб-яшнаши йўлида тинмай ҳаракат қилади, одамларни шу хайрли ишга даъват этади. Аслида, миллатпарварлик туйғуси жаҳондаги энг ривожланган, маданий савияси баланд халқларга кўпроқ хос. Умуммаданий даражаси нисбатан паст бўлган халқлар асосан жисмоний эҳтиёжларини қондириш билан овора бўлади. Зеро, Президентимиз Ислон Каримов таъкидлаганларидек: *“Жамият тараққиётининг асоси, уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч — маърифатдир”*. Албатта, миллий зиёли фақат ўзбек тилида бийрон сўзлашадиган кишидек таасурот қолдирмаслиги керак. Миллий зиёли ўз миллати анъаналарини, қадриятларини ўзида мужассамлаштирган ва дунёвий илм-фан

ютукларидан бохабар, фикрий олами чароғон, умуминсоният тарихи, маданияти, санъатидан огоҳ киши бўлиши керак. Миллий зиёли тунчаси миллий маҳдудликни англамайди. Миллатни, унинг ёшларини ўз ортидан эргаштиришга қодир шахсларгина миллий зиёлидир. Тадбиркорлар жамиятнинг моддий асосини мустаҳкамлашга ҳисса қўшадилар, ҳаётнинг олға силжиши эса кўп жиҳатдан зиёлиларга боғлиқ. Ҳаётда уларнинг ҳамкорликда ишлаши жамият тараққиётида муҳим омил бўлади.

Шундай экан, маънавий жиҳатдан бой инсон билан моддий бой инсон ўртасига “хитой девори” қўйиш тўғри эмас. Моддий бой инсон маънавий жиҳатдан қашшоқ ё, аксинча, маънавий жиҳатдан етук кишининг моддий муҳтожлиги кўпроқ бўлиши мумкин. Агар бир шахсда бунинг иккаласи ҳам шакланган бўлса — яхши. Лекин моддий бой инсоннинг маънавий қашшоқлиги ёмон оқибатларга олиб келиши ҳеч гап эмас.

“Қора” меҳнатни ор билган одамни зиёли деб бўлмайди. Бундай кишиларда ҳали юксак ахлоқий фазилатлар етишмайди. Нокамтарлик бўлса ҳам айтишга тўғри келади, мен ҳаётимда нимаики илмий ютуққа эришган бўлсам, ҳаммасини қора меҳнат билан топганман. Илмий кузатишларимнинг ҳаммаси далада, табиат қўйнида, экин майдонларида амалга оширилган. Ахир, тупроқ, сув намуналарини олиб, уларни лабораторияларда таҳлил этишни ўз қўлим билан бажармасам, кўнглим тўлмайди.

Бугунги миллий мафқурани такомиллаштириш зиёлилар олдига жуда катта масъулиятли вазифаларни қўймоқда. Юртимиз, давлатимиз келажаги бугунги ёшлар қўлида. Бугунги зиёли ана шу беғубор қалбларга маърифат, ҳақпарварлик, поклик уруғларини эсмоғи керак. Токи, бу пок қалблар иймон нури билан мунаввар бўлсин. Мен зиёлиларимиз очиб бораётган маърифат йўлининг бехатар ва нурли бўлишини тилайман.

Хайриддин СУЛТОН, ёзувчи:

“Зиёли инсон қандай бўлиши керак?” деган саволга мен бир оғиз сўз билан: “Асқад Мухтордай бўлиши керак”, деб жавоб берган бўлардим.

Ўйлайманки, раҳматли устозимизни яқиндан билган кишиларнинг барчаси бу фикримга қўшилса керак.

Бундан йигирма йиллар муқаддам, дорилфунунни энди битирган кезларим тақдир менга Асқад аканинг қўлларида ишлаш бахтини насиб этди. Дастлаб “Гулистон” журналида “умидли муаллиф” сифатида қатнашган бўлсам, кейинчалик икки йил мобайнида у киши раҳбарлигида хизмат қилдим. Бу йилларни ҳаётимнинг энг файзли ва унутилмас даври, деб айтсам, хато қилмаган бўламан.

“Гулистон” журнали 70—80-йилларда сўз бўстониининг чинакам гулистонига айланган эди.

Бу гулистоннинг боғбонлари ғаройиб инсонлар эди.

Уларнинг сардори — бош муҳаррири ўзбек адабиётининг классикаларидан Асқад Мухтор эди. Улуғ инсон, улуғ адиб, шафқатли мураббий —

у зоти шариф шаънига менинг ожиз бисотимдан ўзга муносиб сўз топилмайди. Кўплаб ёш қаламкашлар сингари мен ҳам у кишидан иш ўргандим, адабий тажриба ва маҳорат сирлари билан ошно бўлдим.

Асқад Мухтор — адабиёт моҳиятини тўғри англаган ва адабиёт хусусида фикр алмашмоқ мумкин бўлган жуда кам сонли адиблар сирасига кирарди. Бу гапим журналхонлар учун балки ғалати туюлар:

ўзи ёзувчи бўлса-ю, адабиёт ҳақида гаплашмаса... бу қандоқ бўлди?

Афсуски, қанчалик ажабтовур туюлмасин, бу — бор гап, аччиқ ҳақиқат. Ўзини адиби замон санаган кўплаб ёзувчилар имкон борича адабиёт ҳақида фикр юритмас — юрита олмас эди. Чунки уларнинг кўпчилиги, назаримда, ё адабиётни ёмон кўрарди (агар яхши кўрса, бунчалик расво ёзмасди), ёки унинг моҳияти, мақсад-вазифасини тушунишга ожизлик қиларди.

Бошқача айтганда, уларнинг аксариятида ўша илоҳий фазилат — зиё, зиёлилик йўқ эди. Зиёлилик — худди истеъдод, иқтидор каби Оллоҳдандир ва шу боис, ҳарчанд тиришиб-чирангани билан, аслида илоҳий зиёси йўқ кимсалар қуруқ савлат бўлиб қолаверади.

Заҳматкаш устозимиз ёшлик чоғидан етимлик билан ўсган, шу боис инсон қадрини ҳамма нарсадан юксак тутар эди. Хокисор ва мағрур эди. Бир-бирига зид бу икки хислат унинг табиатида ажиб бир тарзда уйғунлик топган эди.

Бу гўзал инсоннинг шарофати туфайли “Гулистон” журнали мустабид бир тузумдаги эркин фикр оролчасига ўхшар эди. Бунда мусахҳиҳдан тортиб бош муҳарриргача фикр ва инсоний муносабат бобида тенг, демократия деган нарса айни шу масканда мужассам эди. Александр Твардовский бошқарган “Новый мир” журнали рус жамиятига қанчалик ижтимоий таъсир кўрсатган бўлса, муболағасиз айтиш мумкинки, Асқад Мухторнинг “Гулистон”и ҳам ўзбек жамиятининг маънавий ҳаётига шунчалар кучли таъсир кўрсатган.

Шунинг учун ҳам журнал кенг ўқувчилар оммасининг ишонч-ихлосини қозона билди. Зоҳиран компартия Марказий Кўмитасининг нашри бўлмиш журнал, асосан, бош муҳарриримизнинг ақл-заковати ва қатъияти туфайли моҳият эътибори билан эркин ва теран фикр минбарига айланди. Қисқа вақт ичида унинг адади уч юзу эллик мингдан ошиб кетгани шундан далолат беради.

Бунинг сири, назаримда, икки нарса билан изоҳланарди.

Биринчидан, журнал таҳририятида зиёли бир муҳит ҳукм сурарди. Ижодий жамоа орасида бу даргоҳга тасодифан келиб қолган бирорта ҳам қаламкаш йўқ эди.

Иккинчидан, журнал саҳифаларига тасодифий асар ҳам, тасодифий муаллиф ҳам асло йўлатилмас эди. Бош муҳарриримиз ўрнатган бу оғир ва мураккаб талабларни адо этиш осон эмас эди. Биз — таҳририятнинг ёш,

жўшқин, аммо на ҳаётӣй, на адабий тажрибага эга бўлган ходимлари бу борада айниқса мурасасиз эдик. Шу боис кўплаб ночор ва ярқисиз кўлэзмаларни қайтариб, бетгачопарлик қилиб, баъзи бир истеъдоди тирноқча, кибр-ҳавоси тоғча қаламкашларнинг таъна-маломатларига ҳам дучор бўлганмиз. Бугун энди ўйлаб қарасак, адабиётга — адабиёт деб эмас, балки “умумпролетар ишининг бир қисми” деб қаралган ўша мафкуравий замонларда бизнинг бундай оташинлигимиз боис бош муҳарриримиз қанчадан-қанча ғоявий тазйиқларга дуч келган эканлар. Аммо шуни фахр билан айтишим лозимки, Асқад ака раҳбар бўлиб турган даврда, нечоғлиқ қийин бўлмасин, “Гулистон” журнали ўз бадиий мезонларидан ҳеч қачон чекинган эмас.

Маънавий бедорлик, руҳий безовталиқ, халқ дардини юракдан туйиш, фаол фуқаролик позицияси, нуқтаи назарнинг теран ва холислиги каби хислатлар “Гулистон”ни эл орасида машҳур ва манзур қилган эди.

Вақти-соати етиб ўзбек матбуоти тарихи билан шуғулланувчи бирор инсон “Гулистон” тарихини ҳам ёзишига ишонаман. Чунки бу журнал халқимиз маънавий ҳаётида бутун бир давр бўлган. Унда босилган шеърий туркум ёки ҳикоя ёш ижодкор учун нашриётлар эшигини очиб берарди. Эҳтимол, бугун бу гаплар муболаға бўлиб туюлар, аммо ўша замонда “Гулистон”да чиқиш — ёшу қари юзлаб адиблар учун фахру ғурур, истеъдод шаҳодатномасини қўлга киритиш билан баробар эди. Бу даргоҳда унвону нуфуз деган матолар ўтмас, ҳар кимнинг молига — ёзган матнига қарабгина тош-тарози қўйилар эди.

Асқад ака — ниҳоятда билимдон, хаёл ва ҳофиза уфқи мислсиз, излаш-изланиш, тафаккур борлигининг мазмуни бўлган улуг инсон эдилар. Маълумки, у кишининг машҳур “Чинор” романида даҳо адиб Лев Тослтойнинг Ясная Полянада ўзбек руҳонийси — Абдулаҳад қори билан учрашуви тасвирланган бадиий гўзал, мазмунан теран бир боб бор. Ҳар сафар шу бобни ўқиганимда ёзувчи тахайюлининг кудратидан ҳайратга тушаман. Бир куни шу ҳақда устоздан сўраб қолдик. “Бу воқеа реал тарихий асосга эга, — дедилар Асқад ака. — Толстойнинг кундалигида 1910 йил 24 сентябрига доир қайдлар орасида мулла Абдул Воҳид қори ҳақида бир жумла бор. Мен мулла Абдул Воҳид қорининг таржимаи холини ўрганганман. Асарда Абдулаҳад қори деб берилган. У тошкентлик, қариндошлари ҳали ҳам бор, Думага аъзо бўлган, подшога ёзган бир эҳтиётсиз мактуби учун Тула губерниясига сургун қилинган. У ҳақда доғистонлик шерикларидан бирининг китоби ҳам бор”.

Бир жумладан шундай мукамал бадиий картина яратиш учун, табиийки, ижодкорнинг истеъдоди зиёе шуъласига йўғрилган бўлиши шарт.

Асқад ака кўп ўқирдилар. Ўқиган китобларини доимо дўсту ёрларга, ҳамкасб-шогирдларга, ўқувчи-мухлисларга тавсия этиб юрардилар. Йиғинларда, гурунги ва суҳбатларда жаҳон классикасига замонавий адабиёти ичида балиқ сувда сузгандек эркин сузар эдилар.

Таъбир жоиз бўлса, у киши том маънодаги маърифатпарвар — XX асрнинг сўнгги жадиди эдилар.

Шу ҳақда бир оз тўхтаб ўтмоқчиман.

Жадидларнинг асосий ғояси — маърифат орқали жамиятни ислоҳ қилишдан иборат эди. Ноёб истеъдоди, теран ақл-заковати билан Асқад ака мавжуд тузумнинг чириб бораётганини сезар эди, деб ўйлайман. Ус-

тоз риё ва ёлғонга, хушомад ва қуллик психологиясига қурилган бу сохта ҳаётни юрак-юракдан рад этар, сиртдан сокин кўринган вужудининг ҳар бир ҳужайрасида улкан бир маънавий-руҳий исён гувиллаб ётар эди. У кишининг бутун фаолиятида турғун ва манфур кўникмалардан қоникмаслик, жамиятни янгилаш, ислоҳ қилишга интилиш яққол сезилиб турар эди. Аммо, ўша замонда яшаган минглаб-миллионлаб виждонли, инсофли, истеъдодли одамлар сингари, у зот ҳам ожиз, сукутга маҳкум эди. Лекин, шунга қарамасдан, устоз тирик, ёрқин сўзи, мазмундор ва гўзал шеърлари билан кураш олиб борарди.

Асқад Мухтор, аср бошида ҳадидлар орзу қилганидек, маърифат — нажот йўлига олиб боради, деб ишонар эди.

Журналимизда бирон қатор нарсасини бостиrolмай юраги фасодга тўлиб кетган бир “аламқаш” таҳририят ва унинг сиёсий йўли ҳақида тинимсиз “тегишли идоралар”га шикоят ёзиб турарди. Бир куни шу одам ҳақида, умуман, жоҳиллик ва нодонликнинг табиати хусусида сўз борди. Ҳамкасбларимиздан бири бояги одамнинг қилмишларини кексалик билан боғлаб, домла яхши қаримабдилар, деган мазмунда фикр билдирди. Асқад ака кулимсираб лутф қилдилар: “Қари нодонлар осмондан тушмайди, ёш нодонлардан етишиб чиқади”.

Асқад ака умрларининг сўнгги йилларида оғир хаста бўлдилар. Лекин мислсиз азоб-уқубатларни мардона енгиб, охирги сонияга қадар ҳам фикрлашдан, тафаккурдан тўхтамай яшадилар. Гарчи касаллик туфайли у зот тилдан қолган бўлсалар-да, беҳаловат дил бир лаҳза бўлсин ҳаракатдан тўхтаган эмас эди. Буни адиб умрининг ниҳоясида битилган мўъжаз фалсафий асар — “Тундаликлар” мисолида яққол кўришимиз мумкин.

Ёдимда, икки-уч марта раҳматли устозимизни туғилган кунларида — 22 декабрь куни Хадра ортидаги сокин, осуда уйларига йўқлаб бордик.

Бир сафар кириб борсак, касаллик қаттиқ хуруж қилиб, қийналиб ётган эканлар. Лекин шунда ҳам чинакам зиёлиёна одоб ва маданият билан истиқболимизга пешвоз чиқишга қанчалик уринганлари асло эсимдан чиқмайди.

Домланинг вафодор умр йўлдоши Роза опа, фарзандлари жам бўлиб, устозни шифохонага олиб кетиш ҳаракатида эдилар.

Ўша йили домла “Дўстлик” ордени билан мукофотланган эдилар. Биз у кишини юксак мукофот билан табриклаган бўлдик. Шунда, ҳеч эсимдан чиқмайди, Асқад ака маъюс жилмайиб, ниҳоятда қийинчилик билан икки-уч сўзни шивирлаб айтдилар, яъни: “Ҳа-а... Дўстлик бор, дўстлар йўқ”, дедилар...

Устоз ҳақидаги бу фикрларни, аслида, мен у кишининг яхши кунларида, тўю тантаналарида, катта юбилейларида айтишим керак эди. Лекин, афсуски, хом сут эмган бандамиз, яхши кўрган, чин дилдан ардоқлаган кишимизга дилимиздаги ҳурмат-эҳтиромимизни ошкора изҳор этишга доим ҳам журъат қилавермаймиз.

Айниқса, Асқад Мухтордек улуғвор, камтар ва камсукум устозга биз — шогирдлар ҳар нарсани айтгани истиҳола қилар эдик.

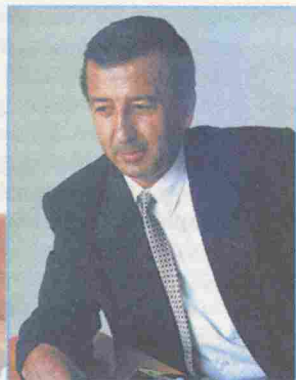
Устозимизни Оллоҳ раҳмат қилган бўлсин. Қабрлари нурга тўлсин.

Султонмурод ОЛИМ, адабиётшунос:

Зиёлисини ўзбекчалик қадрлайдиган халқ бўлмаса керак. Болалигимизда “Ассалому алайкум”, десак, нуруний отахону онахонлар “Ваалайкум асса-

лом, мулло бўлинг, болам!” деб алик олишар эди. “Мулло” сўзи бу ерда зиёли, ўқимишли маъносида келади. Қадимдан илму маърифатга ўчлик элнинг қониди бўлганки, биздан шунча буюк мутафаккир, қанчадан-қанча аллома чиқиб, халққа жаҳоний шухрат келтирган.

Маълумки, баъзи халқларнинг интеллигентлари оддий миллатдошларидан самимий гаплашолмайдиган даражада узоқлашиб, халқдан ажралиб қолган. Бизда эса бошқача. Халққа яқинлик азалдан ўзбек зиёлисининг бош хусусияти бўлиб келган.

Бироқ шўро замони жўжани инкубатордан чиқаргандай олий маълумотлилар сонини кўпайтириб ташлади. Хўжа кўрсинга. Асл мақсад тобе миллатлардан буюк ақл эгалари чиқишига йўл қўймастик эди. Шунга қарамай, ана шу чорак кам бир асрлик “қизил” истибдод даврида ҳам халқ халқлигини қилиб, кўп улуғ зиёлеларни яратди. Уларнинг айримлари мустабид тузум қурбони бўлдилар. Баъзилари ана шу қаттол замон исканжасида туриб бўлса ҳам, юракларининг туб-тубидаги фикрларини, халқнинг кўзини очадиган ғояларни ўртага ташлаб ўтиб кетдилар.

Ҳозирги зиёлеларимизнинг аксарияти — шўро тузумида суяги қотган кишилар. Истиқлол халқимизнинг асрий орзуси бўладиган бўлса, зиёлелар элнинг илғор вакиллари ҳисобланса, демак, бизни ҳур, озод, эркин кунга етказган ҳам — зиёлелар.

Мен, шак-шубҳасиз, мухтарам Президентимиз Ислон Каримовни замонамизнинг бош зиёлиси деб биламан. Бинобарин, бугун зиёлеларимизнинг асосий вазифаси, муқаддас бурчи ҳам Ислон Каримов ўртага қўяётган, халқни олға етаклашга ундаётган миллий ғояларнинг туб моҳиятига етиб, уларни ҳаётга татбиқ этишга кучининг бори, имконининг етгани қадар ҳисса қўшишдан иборат эмасми?!

Уч устозни яқиндан биламан, улар шўро замонида ҳам халқ деб яшаган — халқ деб ўқиган, халқ деб ишлаган. Уларни шўро тузумига хизмат қилмаган, дейиш ҳам унчалар тўғри бўлмас. Лекин шу хизмати ҳам, аслида, халққа хизмат эди. Энг муҳими, улар қалбига зид бормаган. Халқига зид иш қилмаган. Ўша оғир даврда ҳам миллий зиёли бўла олган. Эҳтимол, шунинг учундирки, шўро давлатининг оқ “Волга”сини минмаган. Бу фикр исботи учун узоқ сўзлаб ўтиришга ҳожат йўқ.

Устоз Ғайбуллоҳ ас-Саломга бир куни кечаги талаба, бугунги ёш тадқиқотчининг ҳаяжони билан: “Домла, ҳазрат Навоий ҳам роса миллатпарвар бўлган эканлар-а?” дедим. “Секин айтасизми?! — дедилар шунда устоз очилиб кетиб. — Номи чиққан зот борки, халқим деб буюкликка етган. Буни яхши тушунибсиз. Энди шуни бир умр эсдан чиқарманг...”

Пойтахт Эски шаҳари тор гўшаларида устозим Нажмиддин Комиловнинг кўп хос суҳбатларига мушарраф бўлганим учун ўзимни бахтли ҳисоблашга ҳаққим бор. Ҳам ўзимизнинг Шарқни, ҳам Ғарбни яхши биладиган бу алломанинг бундан йигирма йиллар бурун айтган: “Жаҳон тарихида ҳеч

бир империя икки асрдан зиёд яшай олмаган. Рус империясининг ҳам паймонаси тўляпти. Мустамлакачиликдан халос бўлмагунча, халқимиз рўшнолик кўрмайди”, деган сўзларини ҳозир эслаш шўро замонида миллий зиёли нима дардда яшаганидан далолат бермайдими?..

Ўшу Ўзган воқеалари кунлари эди. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси таҳририятига бориб қолдим. Маҳмуд Саъдийнинг хонасига Иброҳим Фафуров кириб келдилар. Чингиз Айтматовни, қирғизнинг адиби — ўзимнинг адибим, деган ички меҳр билан таржима қилган бу соҳиби қаламнинг кайфияти тушкун эди: “Қонуни йўқ давлатнинг куни шундоқ бўлади”, дедилар...

Бу уч зиёли истиқлолнинг биринчи кунидан унга “лаббай” деб жавоб берадиган ишлар қилаётгани, улар қаламида пайдо бўлган янги публицистик руҳ узоқ йиллар қайнаб-тошиб, чиқишга йўл тополмай ётган вулқоннинг бирдан отилишига ўхшайди.

Маънавият ҳам, мафкура ҳам — зиёлиликнинг бош мезонларидан. Бежиз эмаски, XIII—XVI асрлар, қисман ундан кейинги юз йилликларда ҳам тасаввуф аҳли эришган маънавий камолот даражаси зиёлиликнинг энг юксак чўққиси, инсонийлик мезони ҳисобланган.

Истиқлол йилларида маънавият — устувор йўналиш қилиб белгилангани, инсоннинг маънавий-маърифий баркамоллигига эришиш бош вазифа қилиб қўйилаётгани ана ўша ота-бобомиздан мерос қолган анъаналар қайта жонланаётганидан дарак бермайдими?!

Азалдан шундайки, халқ бой бўлса — зиёли ҳам бой, халқ камбағал бўлса — зиёли ҳам камбағал. Бу — масаланинг бир томони.

Иккинчи томон шундан иборатки, бойликка ўч бўлмаслик, мол-дунёга муккасидан кетмаслик ҳам инсон маънавияти, зиёлилик даражасидан дарак беради. Чунки, умрнинг ўзи ўткинчи бўлганидан кейин, ақлу фаросати бор одам учун бойлик — шубҳасиз, ўта нисбий тушунча. Зиёлини маънавий бойлик қизиқтиради. У ҳар қандай моддий бойликни маънавий баркамоллик йўлида ишлата олади.

Лекин яна бир муҳим жиҳат ҳам борки, уни ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Аввало, халқ, хусусан, оддий кишилар одатда ўзидан ҳар тарафлама фарқ қилиб турадиган зотларга эргашади.

Агар зиёли одамларни эзгу йўлга етаклаши шарт бўлса, одамлар фарзандларига фалончи кишидек ўқи, фалончи кишидек бўлиб етишсанг, мен сендан розиман, деб зиёлларни намуна қилиб кўрсатишлари учун ҳам зиёли қашшоқ яшамаслиги керак.

Умуман, ҳозир камбағалликни шараф билиш замони эмас. Зиёли, тасаввуф аҳли, хусусан, нақшбандия тариқати пирлари тарғиб этганидек қалбан, руҳан, моҳиятан моддий дунёдан устун келиши зарур, у шуниси билан ажралиб туради.

Лекин бу инсоннинг маънавий баркамолликка эришуви учун ҳам моддий бойлик кераклигини рад қилмайди. Буни кўриб-билиб инкор этиш мумкин эмас.

Давлатимиз баркамол авлод тарбиясига шунча маблағ сарфлаётгани бекоргами? Бу эзгу йўлда ишлатилган ҳар бир сўм эртага шунчалар фойда келтирадики!.. Жаҳон одамни, унинг қобилияти, салоҳияти, истеъдодини ўстириш учун маблағ сарфлашнинг юксак даражаларига кўтарилган. “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”ни амалга оширишдан кўзланган бош мақ-

сад ҳам ана шу марраларга етиб олишдан иборат. Бугун замондан орқада қолмай деса, зиёли уй-жойдан ташқари, камида — телевизор, радиоприёмник, диктофон, магнитофон, видеоманитофон, видеокамера, компьютер, бой кутубхонага эга бўлиши керак. Акс ҳолда, у хорижнинг илғор мамлакатларидаги ҳамкасбидан ортда қолиши ҳеч гап эмас. Унда қандай қилиб халқнинг умумий даражасини ўша илғор мамлакатлар аҳли даражасига кўтарамиз?!

Бозор иқтисодиёти, аввало, ҳар қандай, жумладан, зиёлилар меҳнатига ҳам ҳақ тўлашнинг янги-янги поғоналари учун йўл очади. Моддий манфаатдорлик меҳнатни ташкил этишнинг, тараққиётнинг асосий омили ҳисобланади. Шу тариқа яхши меҳнатга яхши ҳақ тўланадиган бўлади. Яхши даромад учун кураш амалда яхши ишлаш учун курашга айланади. Ривожланишнинг моҳиятида шу ётади. Энди, барча кишилар қатори, зиёли ҳам меҳнати моддий кадр топадиган йўллар, соҳалар, режалар, мавзулар, йўналишларни ўйлайди, изланади, интилади, турли тендер, яъни танловларда иштирок этишга ҳаракат қилади. Ўз-ўзидан, у ҳам қай бир маънода касбининг чинакам тадбиркорига айлана боради. Эски ақидалардан қутулмас, бир қолипда қотиб қолса, зиёли замон билан бақамти қадам ташлаёлмайди, охир-оқибатда жамиятнинг илғор қатлами сафидан ўрин ололмайди.

Ҳар ҳолда, қурилаётган янги жамиятни мен шундай тушунаман. Жамият ривожлана бургани сари одамларнинг моддий бойликлари билан кеккайиши камаяди. Айтайлик, ривожланган мамлакатларда миллионер билан оддий касб эгаси ўртасида ташқи жиҳатдан деярли фарқ кўрмайсиз.

Дунё шундайки, кимдир ақлий, бошқа биров жисмоний меҳнат билан умр ўтказади. Бинобарин, ақлий меҳнат кишиси — ақлли, жисмоний меҳнат одами — ақлсизроқ деган тушунчага бормаслик керак. Хом сут эмган бандамиз-да, кимдир ақлий меҳнати кетидан шон-шарафга, мансаб-лавозимга, муайян имтиёзларга, борингки, етарли бойликка ҳам эга бўлиши мумкин. Халқ ибораси билан ифодалаганда, айтгани — айтган, дегани — деган бўлган давр ҳам келади, дейлик. Шундай пайтда одамни шайтон йўлдан уриши ҳеч гап эмас. Аканг қарағайни кўрмайсанми, ким бўлдим, деган ички кеккайиш, манманлик, кибр пайдо бўлиши жуда осон.

Умрида қўлини совуқ сувга урмаган эркаклар тоифаси ҳам пайдо бўлиб бораётгани сир эмас. Шунинг учун зиёли одам ўрни билан жисмоний меҳнат ҳам қилиб туриши, авваламбор, маънавий тарафдан керак. Шунда у “қора” меҳнат кишисини тушунади, бир бурда нон, бир бош узум, бир ҳовуч бодом қандай етиштирилаётганини ҳис этади, ҳар қандай меҳнатни кадрлайдиган бўлади. Шунда ундаги ҳавойилик, олифталик камаяди, тарозининг посангиси жойига тушади. Чунки, аминманки, ер ағдараётган, гўнг ташиётган, дарахт бутаётган, гишт тераётган, лой қориётган одамнинг табиатига Оллоҳ камтарлик, оддийлик руҳини пайдо қилади. Тасаввуф аҳли касб-ҳунар, ҳалол меҳнат билан ризқ топиб ейишга бунчалар катта эътибор бергани бежиз эмас. Буни шундай маънавий лаззатни танида синаб кўрган одамгина чинакам ҳис этиши мумкин.

Қолаверса, ҳаёт ҳаракатдан иборатми, демак, ақлий меҳнат жисмоний фаоллик билан уйғунлашмас экан, тиббиёт фани исбот қилганидек, саломатликка футур етказади. Соғлом таңда — соғ ақл, деган гап шунчаки пайдо бўлган эмас. Жисмонан ланж одамнинг ақлан фаол бўлиши — кам учрайдиган ҳодиса. Оврупо буни жисмоний тарбия ва спорт билан мўътадиллаш-

тиради. Бирок, очиги, ёши бир жойга борган, маҳалла-кўйда ҳамма танийдиган ўзбекнинг “бола-чақасидан уялмай”, кўчада лўкиллаб югуриб ё майдонда копток тепиб юришини миллатимиз маънавияти ҳали унчалар ҳазм қилиб ўрганмаган. Ундан кўра, имкони топилса, фойдали жисмоний меҳнат билан машғул бўлиш маъқулроқ.

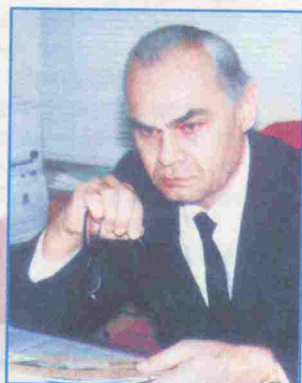
Рости, сахарлаб туриб қўй-қўзиларини айлантириб келган, уларга икки қўлтиқ ўт териб берган одам топган оддий лаззатни дунёнинг ўзга бирон бир бахтига алмашлаб бўлмайди...

Хуллас, зиёли оммага фақат фикрлашнинг эмас, тер тўкиб меҳнат қилишнинг ҳам намунасини кўрсата олсин. Фикрлашни ва ишлашни билган одам яшашни ҳам билади.

Лекин яшаш деганда чинакам зиёли яхши еб-ичиш, ноз-неъматлардан баҳраманд бўлиш, турмуш қулайликларидан энг кўп фойдаланишни эмас, сувдек оқиб бораётган ганимат умрдан эзгулик ва яратиш йўлида унумлироқ фойдаланиб қолишни тушунади.

Абдулла АЪЗАМ, профессор:

Зиёли — ўзбек халқининг менталитетини акс эттирувчи тушунчалардан бири. Бошқа тилдан унга айнан тенг тушунчани ифодаладиган сўзни топиш мушкул. Гап шундаки, тарихнинг бир неча даврида жаҳон тамаддуни майдонида машъала бўлган бу юрт учун XIX асрдан тараққиёт зиёси, истиқлол нурига, демакки, зиёлиларга ички эҳтиёж пайдо бўлди. Чунки юрт мустамлака тунига, эл қарамлик зулматига, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт эса қоқоқлик шабистонига чўмган эди. Зиёли эса — зулматда йўл кўрсатувчи. Тафсилый таърифи шуки, у фақат ўзини ўзи ёритмайди. Минг йиллар давомида улуғ мутафаккирларимиз тунлари китоб устида ишлаганларида уларга зиё берган шам сингари, атрофидагилар учун нур таратади. Шам ёниб, ўзини илму маърифатга фидо қилса, зиёли ҳам — халқ учун, ўзгалар учун ёниб яшовчи шахс. Оллоҳ марҳамати билан XIX аср охирларидан халқимиз ана шундай кўплаб шахсларни ётиштириб чиқара бошлади. Уларнинг аксарияти миллий интеллигенцияга мансуб эди, албатта. Лекин ораларида савдогарлар ҳам, талай тараққийпарвар хизматчилар, дин арбоблари ҳам учрар эди.

Зиёли ва интеллигент тушунчалари ўртасида умумийлик бор. Лекин улар ўзаро устма-уст тушмайди. Интеллигент деганда совет давридаги каби ишчилар ва деҳқонлар синфига мансуб бўлмаган бошқа барча аҳолини тушуниш сунъий экани равшан. “Интеллигенция” сўзи ривожланган капиталистик мамлакатларда ақлий (интеллектуал) меҳнат соҳибларига нисбатан қўлланади, аммо бу сўз “зиёли” маъносини ифода этмайди. Қолаверса, Европа ва Шимолий Америка мамлакатларида интеллигентлар зиёлилик қилишмайди. Уларда бошқаларга зиё таратиш одати йўқ, аҳоли ҳам интеллигентдан буни кутмайди. Борди-ю, бирор киши “зиё тарқатишга” уринса, масалан, жинсий алоқалар эркинлигига қарши, оила муқаддаслиги учун

чиқишлар қилса (бу моҳиятан зиёлилик бўлиб, АҚШда анча муваффақият қозонди), сиёсий фаолият деб қабул қилинади. Бизда одатда зиёли тушунчаси билан боғланадиган ўқитувчилар, врачлар, олимлар, ҳатто ёзувчилар ҳам Фарбда “зиё таратувчилар” эмас, балки ўз тирикчилиги билан машғул оддий мутахассислар, холос. Хуллас, дунёда миллат кўп, “интеллигент” сўзининг талқини ҳам хилма-хилдир, лекин янглишмасам, *ўзбек зиёлиси* каби шарафли мақом касб этган унвон кам бўлса керак. Чунки у ҳар қачон “маърифатпарвар” мазмунига эга бўлган, “фидойи” маъносини ташиган, энг илғор вакиллари бошига тушган қатағон ва қувғинлар туфайли муқаддаслашган.

Миллий зиёли деганда кўз олдидан биринчи навбатда Бехбудий, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон сиймолари гавдаланади. Улар чинакам зиё таратувчи юлдузлар эди. Халқни офтобдан тўсиш осон бўлиши учун 30-йилларда буюк зиёлларимиз қатағон қилинди, ваҳшийлик билан умрлари қисқартирилди. Уларнинг ҳаёт йўлларини ўрганмаган, ўртак олмаган кишини бугун, маълумотидан қатъи назар, ўзбек зиёлиси дейишга тил бормайди. Миллий зиёли деганда яна Ҳабиб Абдуллаев, Иброҳим Мўминов, Яҳё Фуломов, Саъди Сирождидинов номлари хотирада ярқ этади.

Энди табаррук номларини зикр этганимиз саккиз пурзиё инсон сиймосини кўз олдидан келтирайлик. Улар турлича кийинган, бири — миллий, бошқаси — овропоча. Демакки, гап кийим ва қиёфада эмас. Лекин айна пайтда зиёлининг кийиниши, юриш-туриши, муомаласи аҳамиятсиз нарса ҳам эмас-да. Биз бу ўринда шакл ва мазмун уйғунлиги, бирининг иккинчисига фаол таъсири ҳақидаги фалсафий мушоҳадаларни такрорлаб ўтирмаймиз. Аммо галстук тақмагани учун ёқаси қийшиқ журналист, шими дазмолланмаган ўқитувчи, соқоли қиртишланмаган врачни “зиёли” дейишга ҳам тил бормайди. Ҳолбуки, касбидан қатъи назар, ораста юриш, покиза кийиниш, мутаассибона ёки атрофдагиларга малол келадиган қиёфа ва хатти-ҳаракатдан ўзни тийиш нафақат зиёли учун, балки ҳар бир тарбия кўрган киши учун кундалик ҳаётий мезон бўлиши керак. Шунингдек, шакл ва мазмун ораллиғидаги яна бир муҳим аломат — нутқ. Ҳақиқий зиёли бошқа жойда бўлмаса ҳам, расмий ҳолатларда, хусусан, таълим муассасаларида, радио-телевидение орқали сўзлаганда адабий тил мезонларига амал қилишга бурчли. Зеро, тил — қалб кўзгуси бўлганидек, адабий тил — миллат тафаккурининг ойинаси, уни бирлаштирувчи энг муҳим омиллардан бири.

Кечаги чинакам миллий зиёли, тузумдан қатъи назар, ўзбекнинг ўзбеклиги, миллий қадриятларимизни сақлаб қолиш ва айна пайтда болаларимизнинг тараққиётга хизмат қиладиган зарур касб-кор эгаллаши учун курашган, интилган, ҳеч бўлмаганда, шу эзгулик йўлида камтарона меҳнат қилган. Мустақилликка эришдик, ҳудоба шукр, уни мустаҳкамлаб боряпмиз. Аммо ҳали ҳал қилиниши лозим бўлган муаммолар мўл. Президент Ислон Қаримов маънавият, маърифат, таълим-тарбия масалаларига мунтазам эътибор қаратиб келмоқда. Жамиятда бу масалалар билан кимдир шуғулланиши керак-ку. Бу — биринчи навбатда ва бевосита зиёлларнинг иши, албатта.

Жамиятимиз бир тузумдан иккинчисига ўтиш жараёнини бошдан кечиряпти. Бу осон кечадиган босқич эмас. Шундай даврда баъзан “Иқтисодий қийинчиликлар кўпригидан аранг ўтаётган кишидан зиёлилик талаб қилиш тўғрими?” деган саволни эшитишга тўғри келади. Лекин замон кўприги-

дан иқтисодий ривожланган босқич қирғоғига тинч-омон ва тезроқ ўтиб олиш учун зиё кўпроқ зарур эмасми? Бу китобий жумлани оддий тилга кўчириб айтсак, ҳалоллик, тўғрисиўзлик, ваъдага вафо, саховат, меҳру шафқат, иймон ва инсоф каби минг йиллик қадриятларимизни тўла-тўқис тикламай туриб фаровонликка эришиб бўладими? Порахўрлик, алдамчилик, қалбакилик, ҳаромдан ўзни тиймаслик, зинокорлик, ҳасад, ғийбат, маҳаллийпарастлик ва уруғ-аймоқчилик каби иллатларга қарши даладаги бегона ўтни чопиқ қилгандай курашилмас экан, ривожланган иқтисодиётга эришганда ҳам, у саодат келтирадимиз? Президент Ислом Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида” китобида аниқ ва очиқ баён қилинганидай, бу иллатлар — нафақат келажакимиз, ҳатто, бугунимиз учун ҳам хавфли таҳдидлардан бири. Албатта, айтишга осон, амалда бу энгил вазифа эмас. Демак, бугунги ўзбек зиёлисининг тарих олдидаги бурчи ва масъулияти кечаги зиёлиларникига нисбатан улуғроқ.

Агар “зиёли” тушунчасини маълум касб-кор эгаларига нисбатан қўлласак, ҳақиқатан, замон карвонидан орқада қолаётганимиз сезиларли. Китоб ўрнини видео, газета-журнал ўрнини телевидение, хотиржам гурунғ ўрнини телефон, самимият ўрнини манфаат эгаллаётганини яширишга ҳожат йўқ. Айни пайтда, XXI аср ўзбек зиёлисини ташкил қилувчи янги авлод вояга етаётгани ҳам — ҳақиқат. Истиқлолимизнинг дастлабки йиллари қалдирғочлари бугун ижтимоий ҳаётнинг кўп соҳаларида ўз ўрнини эгалламоқда. “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”нинг “мотор”лари тўла куввати билан айлана бошлагач, янги ўзбек зиёлиларининг сони ортади, бўйи юксалади, сафи жипслашади. Улар юқорида саналган муаммоларни энгиб, жамият тараққиётида “портлаш эффекти”ни юзага чиқаради. “Кечаги авлод зиёлилари” уларга миллий қадриятларимиз “таёқчаси”ни бекаму кўст топширсалар, бас. Бу эстафетанинг шажараларидан бирини бошидан эслаб кўйиш фойдадан холи бўлмас: Бехбудий — Фитрат — Қодирий — Чўлпон — Усмон Носир — ... — Абдулла Қаҳҳор — Озод Шарафиддинов — Эркин Воҳидов — Абдулла Орипов — ...

“Замонамиз қаҳрамони” деган тушунча бор. Пушкиннинг Онегин, Лермонтовнинг Печоринига нисбатан бу киноя, кесатиқ тарзида қўлланган. Шу маънода “замонамиз қаҳрамони” — на иқтисодиётни ривожлантиришга, на давлатни бойитишга арзирли ҳисса кўшган, лекин манбаси номаълум, шубҳали усуллар билан мўмай пул топиб, дабдабаю маишатпарастликда овруполик миллионерни бир чўқишда қочираётган пулдор. Чин маънодаги замонамиз қаҳрамони, яъни ёшлар ўрнак олса арзийдиган шахс — топган бойлиги давлат хазинасига тўлаган соғлиғига тўғри келадиган, яъни луқмаси ҳалол “янги” ўзбек. Амин бўлиш мумкинки, кўп мамлакатларда ёшлар ўз миллатидан чиққан қаҳрамонлар, жаҳон чемпионлари, кино ва эстрада юлдузлари, донгдор олим ва ёзувчилар билан қанчалик фахрланса, меҳнати, иқтидори ва истеъдоди билан бойиган сармоядорлар билан ҳам шунчалик ғурурланади. Масалан, туркиялик мультимиллиардерлар Сабанчи ва Ваҳбий Кўч ёшлар орасида жуда машҳур.

Ҳалол сармоядор қанча кўп бўлса, ҳар бири қанча кўп даромад орттирса,

давлат газнасини ҳам шунча кўп бойитади ва мамлакат кудратига кудрат қўшади. Дунёда ўз ҳисобидан университет, клиника очган, театр ва кутубхона қурган, ёш истеъдоднинг улғайиши учун шароит яратган мулкдорлар кам эмас. Ўн еттинчи йилгача ўзимизда ҳам бундай бойлар бўлган. Мустақиллик шароитида шундай зотлар яна пайдо бўлиши ва кўпайишига умидимиз бор. Фақат бунинг учун бойдан бир хусусият — зиёли бўлиш талаб қилинади, холос! Касбан эмас, албатта, моҳиятан. Шунда у XIX аср шамидаёй эмас, XX аср электр чироғидай атрофни чароғон қилади. Ҳозирча, минг афсус, маънавий бой инсон билан моддий бой киши ўртасида муайян баландликдаги “хитой девори” мавжуд.

Юртбошимиз “Ўзбекистон — келажаги буюк давлат” ғоясини кўтариб чиқди. У илгари сураётган ғоялардан шундай хулосага келиш мумкин: ўзбекона буюк давлат бу — мамлакатимизнинг шундай тараққиёт даражасики, маънавий бойликка интилган ҳар бир кишининг айна пайтда моддий фаровон яшаб, фаолият кўрсатиши учун шароит бўлади ва ҳар бир моддий бой киши учун маънавий бойлик эҳтиёжга айланади.

Чин зиёли “қора” меҳнатдан ор қилмайди. Абдулла Қодирий даромадларининг бир қисмини боғбонликдан топар экан. Бироқ... Олий маълумотли интеллигентни тарбиялаш жамиятга арзон тушмайди, уларсиз эса жамият маромида ривожлана олмайди ҳам. Айниқса, илму фан юксалиб кетган ҳозирги даврда янги кашфиёт, ихтиролар қилиш қўлидан келадиган, жамиятнинг интеллектуал муаммоларини ҳал қилишга қодир мутахассис етиштириш осон эмас. Шундай экан, зиёлининг билими ва маълумотига ижтимоий буюртма бўлмасдан, унинг “қора” иш билан шуғулланишига тўғри келиши, аслида, ачинарли, ҳатто фожиавий ҳолатдир. Зеро, ҳар ким “оқ”ми, “қора”ми, “ола”ми, ўз иши билан шуғулланадиган, лекин уни қойиллатиб, завқ билан бажарадиган, бунинг эвазига эса муносиб ҳақ оладиган жамият илғор бўлади. Лекин ўтиш даври тақозоси билан зиёли деҳқончилик, қурувчилик ёки тадбиркорликка қўл уради экан, бу ишнинг ор қиладиган жойи йўқ. Фақат энди бу билан ҳам у зиёлиларча шуғулланиши, “Тадбиркорлик мана бундоқ бўлади!” дея атрофидагиларга ўрнак кўрсата билиши керак.

Ўзбек зиёлисининг намунаси сифатида Отабек тимсолини ёдга олмоқчиман. Тадбиркор, сармоядор, айна пайтда сахий, мард, олижаноб, хориждаги тараққиёт одимларидан хабардор ва аждодларига нисбатан илғор фикрли, юртини мутараққий кўриш туйғуси кучли, севгисига вафодор, шу билан бирга ота-она иззатини ўрнига кўювчи, халқпарвар, ҳақиқатпарвар, инсонпарвар. Ниҳоят, Ватан озодлиги йўлида жонини ҳам аямаган. (Роман муаллифи сингари.) Хуллас, Отабек — буюк адиб орзусини мужассамлантирган тимсол, асримизнинг 20-йилларида ёшлар ўрнак олиши учун яратилган қахрамон. У бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ҳам ибратли, дея оламиз. Шахсий мулоҳаза сифатида шуни ҳам қайд этиш жоизки, ҳозиргача “Ўткан кунлар” романининг экрандаги талқинларида Отабек тимсоли аслидаги каби жозибали даражага етмаган. Ҳарқалай, улар романи ўқиш ўрнини босмайди.

“Бугун ўзбек зиёлиси ким?” деган саволга эса мен лўнда қилиб: “Ўткан кунлар” романини ўқиган киши, дея таъриф беришни истайман.

Наим КАРИМОВ, адабиётшунос:

...Унинг бўйи ўртадан паст, қадди-қомати бир оз эгик, на чехрасию на кийим-бошида диққат-эйтиборни тортадиган бирон бир белги бўлган. Лекин у билан мулоқот қилган киши суҳбатдошининг бошқа зуваладан эканини ўша заҳоти сезган.

Миркарим Осим — унинг исми шарифи шундай. У ўта камгап бўлишига қарамай, халқимиз тарихининг олис даврларидан то шўролар тантана қилган кезларга қадар бўлган саҳифаларини яхши билар, айниқса,

Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб сингари ўзининг инсоний сажиясига яқин улуғ сиймолар ҳаёти ва фаолиятини сув қилиб ичган киши эди. Унинг камтарлиги, ҳатто фарзанди тенги ёшлар билан ҳам қимтиниб сўзлашгани, ўзида шарқона ахлоқ ва одобни том маънода тажассум этгани ҳақида сўзламаса-да бўлади. Маънавий юксаклик ва руҳий гўзаллик унинг тугма фазилатлари эди.

Мен зиёли тўғрисида ўйлаганимда, нима учундир, ҳаёлимга илк бор келган кимса — Миркарим Осим. Ўта билимдон, ўта маданиятли ва айни пайтда ўта хокисор инсон... Бугун адабиётимиз бағрида унинг йўқлигини қарийб ҳеч ким сезмайди. Ҳатто, у вафот этганида ҳам на адабиёт мухлислари, на адабиётшуносу танқидчилар ажойиб бир адибнинг ҳаёт риштаси узилганидан қайғуга тушганлар. Ҳатто, Зиннат Фатхуллиннинг вафоти муносабати билан матбуот орқали айтилган “Ўзбек адабиёти оғир жудоликка учради...” деган сўзларни унга нисбатан ҳам айтиш мумкинлигини ўша давр раҳбарлари сезмаганлар. Ҳолбуки, бизга замондош ёзувчилар орасида Миркарим Осимдек юртимиз ва халқимиз тарихини пухта билган ва ўз билимини имкони борича қисса ва ҳикоялари бағрига сингдирган, сингдирганда ҳам бу юмушни қойилмақом қилиб бажарган муаррих қаламқашлар бармоқ билан санарли. Унинг ўзбек тилини бутун жозибаси ва нозикликлари билан билганини айтмайсизми! У таржима қилган асарларни бир ўқиб кўринг-а, қандай ўйнатаиб юборган тилни!..

Назаримда, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Мунаввар қори, Абдулла Алавий ҳам шундай зиёлилар тоифасидан бўлган. Биз, эҳтимол, академик бўлгани, шўролар даврида турли-туман унвон ва мукофотлар олгани учун Ойбекни шу мўътабар кишилар даврасида тасаввур этмасмиз. Аммо шўро давлати томонидан ҳам эъзозланган, ҳам кишанланган Ойбекнинг маънавий қиёфаси, зиёлилик даражаси улардан фарқланмайди. Ойбек ҳам, Шайхзода ҳам, Миртемир ҳам, менинг назаримда, ўзбек зиёлларининг Миркарим Осимга ўхшаш ноёб вакиллари эди.

Мен номларини тилга олган кишилар маънавий поклиги, инсоний фазилатларга бойлиги, ўзи учун эмас, халқи учун яшаганлиги билан ажралиб туради. Улар ўз ҳаётлари ва ижодлари билан XX асрда, мустамлакачилик шароитига қарамай, халқимизни янги бир маданий юксакликка олиб чиққанлар. Шу маънода уларни зулматли оламни, бир лаҳзага бўлсин, ёришиш учун ўзини ўзи ёндириб юборган учар юлдузларга менгзаш мумкин.

Бундай зиёллар қадимда ҳам бўлган, ҳозир ҳам бор, албатта. Амир

Темурнинг атрофида доимо талай донишмандлар йиғилганини яхши биламиз. Темурий подшолардан бири Хусайн Бойқаро даврида рўй берган барча улугвор воқеа ва ҳодисаларда Алишер Навоийнинг бевосита таъсири бор. Зиёлилар ўша вақтларда ҳам жамият ҳаётига Навоий сингари вакиллари орқали таъсир ўтказибгина қолмай, тарихий жараёни маълум даражада идора этиб ҳам турганлар. XIV-XV асрларда Мовароуннаҳрда кечган Уйғо-ниш туфайли зиёлиларнинг жамият ҳаётида тутган мавқеи чандон қадар ошган.

Шубҳасиз, зиёлиларнинг жамият ҳаётидаги ўрни бошқа ижтимоий оми-ларга боғлиқ. Жамиятда қанча эркинлик бўлса, зиёлиларнинг ҳаракат дои-раси шунча кенг, халққа ва мамлакатга келтиражак фойдаси эса шунчалик кўп бўлади. Шунга кўра, ҳар бир жамиятнинг тараққиёт даражаси ундаги зиёлиларнинг фаоллиги ва улар амалга оширган ишлар билан белгилана-ди.

Шўро тузумининг сўнги йилларида эркинлик ва хурлик шабадаси эсди, жамиятда демократик меъёрлар юз кўрсата бошлади. Ошкоралик ва қайта қуриш шу даврнинг бош шиорига айланди. Ана шундай ижтимоий-маъна-вий шароитда зиёлилар нафақат миллий, балки минтақавий асосда ҳам бирлашиб, халқ тақдири учун муҳим аҳамиятга эга бўлган масалаларни дадил кўтариб чиқдилар. Ўша йилларда улар пахта майдонларига заҳарли моддалар сегиш, армия сафига чақирилган маҳаллий ёшларга нисбатан ваҳшийларча муносабатда бўлиш, Ўзбекистонга Марказий Россия ва Бол-тиқ бўйларидан кўплаб аҳолини кўчириб келтириш ва республикамизни янада руслаштириш сингари ҳолатларга қарши қизгин кураш бошлади-лар. Табиий бойликларни талон-торож этишни тўхтатиш, ўзбек тилига дав-лат тили мақомини бериш, Ўзбекистонда яшаётган бошқа миллат вакил-ларига ўзбек тилини билишни шарт қилиб қўйиш каби масалалар ҳам ўша йилларда кўтарилди.

Тўғри, ўзбек халқи ва Ўзбекистон тақдири учун ғоят муҳим бу масала-ларни ўртага ташлаган кишилар, асосан, ёшлар бўлди. Зиёлиларнинг тўнғич ва ўрта авлодига мансуб кишилар бу курашдан четда турдилар. Аммо ёшлар бу ҳаёт-мамонт курашида Чўлпон ва Мунаввар қори сингари мубориз аж-додларининг муносиб давомчилари эканликларини кўрсатдилар.

Худди шу даврдаги вазият зиёлиларнинг жиддий бир нуқсонини ҳам очиб ташлади. Маълум бўлишича, уларнинг тўнғич авлоди мавжуд сиёсий тузумга мослашиб ёхуд жиддий масалалар билан шуғулланишдан ҳайиқиб қолиши мумкин экан. Худди шу сабаб туфайли улар ёш авлодни бу хайр-ли ишда қўллаб-қувватладилар. Шўро давлати ва тузумининг тарих ол-дидаги жиноятларидан бири шунда эдики, у “эски” зиёлиларни очикдан-очик қириб ташлабгина қолмай, улар ортидан келаётган авлодлар ўртаси-да ҳадик ва кўркув уруғларини сочган, уларни бир-бирига “кўз-қулоқ” қилиб қўйган эди. Шунинг учун ҳам улар собиқ шўролар мамлакатиде кечган ма-даний ҳаётда фаол иштирок этганлари ҳолда жамиятни демократик ўзан-га тушириш йўлида етарли фаолият кўрсатмадилар, уларнинг бунга куч ва жасоратлари етмади. Хайриятки, 60-йиллардаги Хрушчёв номи билан боғлиқ “илиқлик” даврида шаклланган ва собиқ шўролар мамлакатиде эса бошлаган янги шабадаларни симирган авлод қайта қуриш йилларида куч-га тўлган эди. Шу туфайли бу авлоднинг пешқадам вакиллари ва уларнинг издошлари шу даврда жамиятнинг ижтимоий ва маънавий жиҳатдан пок-

ланиши учун ҳаёт-мамот курашига ўзларини Тўйчи Эрайигитдек ташладилар.

Бугун мамлакатимизда янги ижтимоий-маънавий воқеликнинг қарор топишида ўзбек зиёлиларининг ана шу авлоди ўтказган ниҳолларнинг гулга кириб, мевалар бераётгани сир эмас. Истиқлол ва ҳуррият ғоялари 80-йилларнинг иккинчи ярмида худди шу кишиларнинг кўксига униб етилган. СССРнинг парчаланиш арафасида турганини зукколик билан сезган Президентимиз Ислон Каримов эса ана шу кучларга таянган ҳолда мамлакатимизни собиқ шўро республикалари орасида биринчилардан бўлиб мустақил деб эълон қилди.

Маълум маънода зиёлилар бугун мамлакатимизда кенг миқёсда кечаётган ўзгаришларнинг дояси бўлиб қоладилар.

Зиёли — ўзида маънавий қадриятларни умумлаштирган киши дегани. Шундай экан, моддий қадриятлар жамият тараққиётининг бош мезонига айланган даврда зиёлиларнинг мавқеи бир қадар сусайиши табиий. Миркарим Осим сингари хокисор зиёлилар бу даврда назардан қочиши, янги ҳаётий жараёнларда кам иштирок этиши мумкин. Лекин бу ҳол зиёлиларнинг тарихий вазифалари бу даврда йўқолгани ё сусайганини англамайди. Жамиятнинг ҳар бир фарзанди шу жамиятнинг қонун-қоидаларига мослашганидек, зиёлилар ҳам ҳозирги жамиятнинг “ранг”ига секин-аста кириб бормоқдалар.

Авалло шуни айтиш лозимки, Президентимиз ва у кишининг атрофини қуршаган аксар кишилар билан зиёлилар ўртасида “хитой девори”ни кўриш адолатдан эмас. Алишер Навоий вазирлик лавозимини эгаллаганда ҳам зиёлилар сафини тарк этмаган. Аксинча, XV асрдаги ўзбек зиёлиларининг энг пешқадам вакили сифатида жамият ҳаётида фаол иштирок этган. Бугун ҳам мамлакатимизни янги уфқлар сари етаклаб бораётган Дарға ва унинг аксар ёрдамчилари — зиёлилардир. Мамлакатимиздаги иқтисодий муаммоларни ҳал қилишга киришган ва шу жабҳада фаолият кўрсатаётган кишилар ҳам зиёлилар қавмига мансуб. Умуман, зиёлиларни фақат санъат, адабиёт ва маърифат соҳалари билан чеклаш тўғри эмас. Зеро, зиёлилар қавмининг доираси айни пайтда ҳам кенг, ҳам тор. Барча ёзувчи ё санъаткорларни том маънодаги зиёлилар дейиш маҳол бўлганидек, илмфан ва маданиятнинг турли соҳаларида фаолият кўрсатаётган юқори маънавияли мутахассисларни ҳам зиёлилик “мандат”идан халос этиш хато.

Лекин бир нозик масала бор. Ҳар ҳолда бугун ҳам Миркарим Осим сингари жамиятга катта фойда келтириши мумкин бўлган ўта камтарин ва хокисор зиёлилар анчагина. Пулнинг, сармояннинг, моддий кучнинг қадриқиммати беҳад даражада ошган бир замонда улар тушган кеманинг сув ости ва сув усти тошларига урилиб, парчаланиши ҳеч гап эмас. Агар улар ижтимоий жиҳатдан ҳимоя этилмаса ва бу ижтимоий ҳимоя реал ва барқарор ҳодисага айланмаса, жамият кўп нарсани бой берган бўлади. Зеро, жамиятдаги маънавий иқлим аввало шундай кишилар туфайли муайян бир юксакликда туради. Уларнинг пулдор, аммо муомала маданиятидан, савдо маданиятидан, ҳамсоғалик маданиятидан, фуқаролик маданиятидан йироқ кишилар қаршисида обрўсизланишига йўл қўйиб бўлмайди.

Бугун зиёлиларни “Кутлуғ қон” романидаги Абдушукур даражасига тушириб қўймаслик лозим.

Замонлар ўзгаргани, тадбиркорлар саҳнани тўлдиргани билан, улар

эмас, балки билими, инсоний маданияти, маънавий олами бой ва гўзал бўлган зиёлиларгина миллий тараққиёт байроғини олға элтишлари мумкин.

Дунёни гўзаллик қутқаради, ахир.

Фозила СУЛАЙМОНОВА, профессор:

Менимча, зиёлиликнинг бош белгиси — қатъийлик.

Профессор, академик, таниқли арбоб бўлиш эҳтимол жуда унчалик мушкул эмасдир. Аммо зиёли бўлиш — жуда қийин. Ислом таълимотидаги ва умуминсоний

маданият шаклантирган ахлоқ мезонларини пухта билган, ҳаётида уларга амал қилиб, илму фан, ижод ва фикрлашни яшашнинг мазмуни ҳисоблаган, одми-сипо кийинган, самимий, ҳаттоки, юзингизга тик

қарашга ботинолмайдиган кишилар асл маънодаги зиёдидир.

Ҳозир Оврупо мамлакатларида рационализм инқирозга учради, деган фикр тарқаяпти. Тўғри гап. Чунки фалсафанинг илм сифатида ривожи кўнгилдагидек эмас. Нима қилиш керак? Аввалги йўлдан боришнинг иложи йўқ. У боши берк кўчага кириб қолди. Жаҳоннинг илғор олимлари шундай тўхтамга келишди: Шарққа суяниш даркор. Айтиш жоизки, Шарқ фалсафасига хос маънавий бойлик Оврупода йўқ. Менимча, Шарқнинг маънавий дунёқарашини Оврупонинг амалиёти билан боғлаш лозим. Шарқона дунёқарашнинг асл моҳиятини эса ҳалиги — зоҳиран одмигина кўринадиган зиёлилар белгилайди.

Мен Тошкент давлат Педагогика институтининг рус филологияси факультетини тугатганман. Ўшанда ҳақиқий зиёли тимсолини бизга Фарб адабиётидан дарс берган устозим Ҳамид Сулаймоновда кўрганман. Дарс жараёнида ҳам, кийиниш, юриш-туриш ва одамларга муносабатда ҳам домладаги зиёлилик ярқ этиб кўринарди. У киши, ким бўлишидан қатъи назар, ёши улуғларнинг йўлини кесиб ўтмас эди.

Болалигим Кўқонда ўтган. У пайтда Кўқон маданий-маърифий марказ ҳисобланар, ўз-ўзидан, бу ерда домламонанд зиёлилар кўп эди. Мен ўшандоқ кишилар орасида ўсганман. Шу боис домладаги зиёлилик сифатларини дарҳол илғаганман.

Ҳаётнинг яхши-ёмон кунларида ҳам, ўнқир-чўнқир йўлларидаги машаққатларда ҳам, мансаб пиллапояларида ҳам домла ўзгармас, қатъият билан ўз сўзида маҳкам турар эди.

Назаримда, зиёли учун иккинчи муҳим фазилат — ёлғон гапирмаслик. Ҳар қандай вазиятда ҳам у тўғри гапириши шарт. Домла ҳам ёлғон гапирган одамни ёмон кўрарди. Алдаган шогирд кечирилмас эди.

Зиёли деганда бошқа миллатга мансуб кўп олимларни ҳам кўз олдимга келтираман. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, зиёли миллат танламайди. Унда бой ёки камбағал, “оқ” ёхуд “қора” иш деган тушунчанинг ўзи ҳам бўлмайди. Эсимда бор, ўқиб юрган кезларимда устозларим эрталаб ўқув

даргоҳига келиб, аввал фаррошу қоровул билан кўришар, уларнинг аҳволини сўрар эди. Назаримда, бундай зиёлилар камайиб қолгандай. Олий маълумотли, жуда башанг кийинган каттаю кичик “зиёли”ларимизда кибрга берилиш, кеккайиш, ўзини улусдан айри қўйиш ҳоллари учрайди. Шундай бемаъни тасаввур пайдо бўлганки, ўқимишли, дипломи бор одамлар — бошқа табақадан-у, оддий кишилар — тамоман ўзга тоифадан. Аслида, улардаги “бу ишни мен қилолмайман” ёки “мажбур эмасман” деган тушунчаларнинг илдизи айна шу ғалат тасаввурда. Домла бу хил кимсаларни жуда ёмон кўрар эди. Яшаб турган уйимизни икков қурганмиз. У киши қурилиш ашёларини олиб келса, мен ғишт, тупроқ таширдим. Бу “қора” ишдан ҳеч ҳам орланмаганмиз.

Бозор иқтисодиёти қаддини қайта тиклаётган юртимиз учун жуда зарур. Чунки бутун дунёдаги ривожланган мамлакатларнинг йўли шу. Мазкур ўтиш жараёнида инсон маънавиятини ўзак масала билиб, маданий-маърифий ишларни устувор йўналиш ҳисоблашни муҳтарам Президентимиз қайта-қайта такрорлайдилар. Бу саъй-ҳаракатлару куйиниб гапиришлар замиридаги моҳият шуки, маънавиятини ўстирган киши ўзини англайди, миллатини юксалтиради, халқ фаровонлигига хизмат қилади. Шундагина миллатнинг том маънодаги зиёлилари кўпаяди. Афсуски, маънавиятни теран англаб, курашга отланган фидойилар камдек. Бу хил кишиларни тарбиялашни оиладан бошлаш керак. Фақат боғча ёхуд мактаб билан кўзланган мақсадга етишиш душвор. Биринчи галда ота-онанинг дунёқарашини ўстириш, унинг ўзини маърифатли қилиш зарур. Ота-она болани қай тарафга йўналтирса ва унга қай тарзда тарбия берса, бола ўша ёққа кетаверади. Тасаввур қилинг, ота-она ҳар хил ажнабий томошаларни кўришдан ортмаса, китоб ўқимаса, дунёда бўлаётган воқеаларга бефарқ бўлса, кечаю кундуз, ҳаром-ҳариш йўл билан бўлса ҳам, бир сўмни икки сўмга айлантиришни ўйласа, ундай оилада ўсадиган фарзанддан нимани кутиш мумкин?

Демак, маънан пок, иймони бут одамлардан ўзини айрича тутмай, барчанинг кўнглини ола билувчи, халқни етаклаш салоҳиятига эга зиёли оилада вояга етади. Аста-секин илм ўрганади, маънавиятини ўстиради, дунёга теран нигоҳ билан қарайди. Гарчанд, бу йўлда унча-мунча қийинчиликларга дуч келса ҳам, атрофидагилар уни тўғри тушунмаса ҳам, қатъий туриб, йўлидан қайтмайди, ҳаётий тамойилларига содиқ қолади. Бу йўл эса халқни ёруғ келажакка етаклаши тайин.

Насиба АБДУЛЛАЕВА, Ўзбекистон халқ артисти:

Мен зиёли деганда илм ва маданиятни ўзида жамлай билган кишини назарда тутаман. Бу икки жиҳат бир-бирини тўлдириб борсагина инсон чинакам зиёли бўла олади. Содда қилиб айтганда, зиёли — яхши яшашга интилаётган, халқнинг турмуш даражасини кўтаришга амалий ҳиссасини қўшаётган инсон. Албатта, яхши еб, яхши ичишни эмас, балки чин инсонга хос яшаб ўтишни яхши яшаш деймиз. Ижод, хусусан, қўшиқ айтиш — ана шу мўъжизали ҳаёт унсурларидан бири. Ҳар бир санъаткор малакасини ошириш билан бир қаторда, санъати билан кишилар диди, маънавия-

тининг бойишига хизмат қилиши даркор. Санъат ҳам халққа зиё таратишга ҳисса қўшмоғи лозим. Бу жуда муҳим. Ҳатто, асл санъат — идеал мафкура, десак, хато қилмаган бўламиз. Демак, бугун бизга зиёли санъаткор жуда-жуда керак. Айтиш мумкинки, бу биз учун ҳозир тарихий зарурат.

Ривоят қилишларича, тангри таоло одам танасига жонни мусиқа орқали киритган экан. Шу боис ҳам санъатни илоҳийликка дахлдор деб ҳисоблаймиз. Санъаткорнинг эл кўзида, халқ эъзозида

бўлишига сабаб ҳам шу бўлса керак. Дарҳақиқат, санъат — руҳ олами билан боғлиқ латиф соҳа. Бунда санъаткорнинг истеъдоди, дунёқарashi, диди, маданиятидан тортиб унинг саҳнада, кўча-кўйда ўзини тутишию кийинишигача диққат-эътиборда бўлади. Негаки, санъат — поклик дунёси ҳисобланади. Руҳан пок ва озод бўлмаган киши санъатда бирон бир яхши натижага эришиши қийин.

Зиёли сиймоси деганда бешиқда ётганча дунёга талпинаётган гўдак кўз олдимга келади. Чунки зиёли гўдакдай пок бўлиши ва у каби зиёга талпиниши керак. Гўдакнинг улғайиши нақадар қийин бўлса, чин зиёли бўлиш ҳам шунчалик мушкул. Халқ ўзининг севимли санъаткорини ўз боласидай ардоқлашининг маъноси мана шу жайдари фалсафада мужассам бўлса, не ажаб!..

Улуғ мақсадлар бошида турган халқимизнинг кучига куч, дардига дармон бўлиш бугунги зиёлининг шарафли ва масъулиятли бурчи деб биламан. Зеро, зиёли — тараққиётнинг олдида борувчи пешқадам куч. Кечаги зиёли таназулга олиб борувчи сунъий тараққиётга мажбуран хизмат қилди, бугунги зиёли эса эзгу мақсадлар амалиёти учун яшаб ижод қилмоқда. Эҳтимол, кимгадир ҳозир зиёлининг мавқеи бир оз тушгандек туюлар. Бироқ бу алдамчи таассурот. Бугунги тараққиёт одамдан тезкорликни, янгиликни, чуқур билим ва кенг қўламликни талаб қилиб турибди.

Бу жараёнда зиёли энг олдинги сафда бориши шарт.

Нормейли НОРПЎЛАТОВ, ҳуқуқшунос:

Назаримда, ўзбек тилидаги “зиёли” сўзи “интеллигент” сўзига қараганда кенгроқ, янада бойроқ маъно англатади ва бу тоифанинг жамиятда тутган ўрнига кўпроқ мос келади. Чунки зиёли — зиё тарқатади, бошқаларни билимга ундайди, маданиятга чорлайди. Коммунистик мафкура ҳукмрон замонда интеллигенцияга ишчилар ва деҳқонлар синфидан ажралиб чиққан табақа деб қаралди. Сиртқи, кечки ўқув юртлари очиш каби сунъий йўللар билан олий ва ўрта махсус маълумотли кишилар сони, фоизи кўпайтириб келинди. Бундай таълимнинг асл даражаси бизга маълум. Шунинг учун ҳам расман интеллигенция табақасига киритилган кишиларнинг ҳаммаси ҳам зиёли эмас эди.

Ҳақиқий зиёли деганда, биринчи навбатда, кечаги мустабид замонда буюк Амир Темур номини машхур маърузасида кўтариб чиққан мархум академик Иброҳим Мўминов, дарсларида шўролар ҳукуматининг қилмишларини очиқ сўзлашдан кўрқмаган профессор Отабой Эшоновлар кўз олдимга келади. Улар Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори, Абдулла Авлоний каби чин зиёлилар ишининг давомчилари эди.

Бугунги зиёлилар яқин ўтмишимиздагилардан, албатта, кўп жиҳатлари билан фарқ қилади. Биринчидан, улар коммунистик

мафкура, синфийлик занжиридан батамом озод. Иккинчидан, мустақиллик туфайли жаҳон маданияти маҳсулларидан бемалол баҳраманд бўляптилар. Учинчидан, ҳозир ўз дунёқараши, фикр-мулоҳазалари ва ҳаётий хулосаларини бекитиш ёки уни сунъий ватан манфаатларига мослаш ташвиши йўқ.

Бугунги ҳаётнинг ўзига хос хусусиятлари, ўтиш даврининг мураккабликлари зиёли олдиға маълум муаммолар қўяётгани рост. Зиёлини замон муаммолари камроқ ўйлантираётгани, у турмуш ташвишларига кўпроқ вақт сарфлаётгани ҳам рост. Лекин янги даврда зиёлининг давлат, жамият олдида масъулияти янада ошгани ҳам ҳақиқат.

Маълумки, Октябрь тўнтаришидан кейин Россия Финландияға мустақиллик берди. Туркистонда ҳам миллий-озодлик ҳаракати кучайди. Бундай пайтда қизиллар ҳукумати Туркистонни қарамликда сақлаш учун маҳаллий халқни қаттиқ назоратда ушлаши керак эди. Бунинг икки машъум йўли танланди. Биринчиси — халқнинг энг илғор қисмини, яъни асл зиёлиларини жисмонан маҳв қилиш; иккинчи йўл — маънавий қатл: 1927 йили лотин ва 1940 йили кирилл алифбосига ўтказиш орқали халқ тарихи, мероси, миллий маданиятидан мосуво қилинди. Шунинг учун у замонда бугунги тушунчадаги чинакам миллий зиёли бўлиш жуда қийин эди.

Марказлаштирилган давлат бошқарувиға асосланган собиқ тузум учун инсон ҳуқуқлари, фуқаролик жамияти деган тушунчалар ёт эди. Мактабғача болалар тарбиясию ишлаб чиқариш, соғлиқни сақлашу таълим, уй-жой хизматию савдо — ҳамма-ҳаммаси давлат томонидан бошқариларди. Бундай кўникма онгимизға шунчалик сингиб кетганки, бугунги кунда ҳам бирон бир масалани ҳал қилмоқчи бўлсак, адвокатға эмас, тўппадан-тўғри давлат тизимидаги идораларға мурожаат қиламиз.

Муҳтарам Президентимиз раҳнамоликларида юргизилаётган изчил сиёсатда фуқаролик жамияти яратиш — бош масалалардан. Жамиятда нодавлат муассасаларнинг мавқеини ошириш, давлат бошқарувининг айрим турларини босқичма-босқич улар зиммасига ўтказиш борасида қатъийлик билан иш олиб борилмоқда. Демак, бу ўринда зиёлилардан ҳам катта масъулият талаб қилинади. Чунки бундай даврда аҳоли ўртасида ўз таъсирини ўтказишни хоҳлаган экстремизм, ваҳобийлик каби ёт оқимлар жамиятға

суқилиб кириши, ишимизга халақит қилиши хавфининг олдини олиш сув билан хаводек зарур.

Зиёлини миллий ёки маҳаллий, шаҳар ёки қишлоқ зиёлисига ажратиш унча тўғри бўлмаса керак. Шўро даврида жамиятни синфларга бўлиб табақалаш қандай оқибатларга олиб келганини қулоқ қилинган ва ўртаҳол деҳқонларнинг аянчли қисматида ҳам кўриш мумкин. Олис тоғ қишлоғида меҳнат қилаётган, қалбида миллий ифтихор, гурур, Ватан ҳис-туйғуси кучли бир ўқитувчи ёки врач билан пойтахтдаги йирик илмий марказда меҳнат қилаётган олимни қиёслашнинг ҳожати йўқ. Менингча, Ватан учун ҳар иккаласи ҳам қадрли ва азиз.

Зиёлилик касб танламайди, лекин кўпроқ зиёлиликни талаб қиладиган касблар бор. Бунда хато қилмаслик керак. Асл вужуди, ҳаётий қатъиятлари билан зиёли бўлган мутахассислар эл орасида, муҳим сиёсий соҳаларда, ваколатлари кенгроқ тармоқларда қанча кўп ишласа, жамият, давлат учун шунчалик фойдали бўлади.

Ҳозир замонамиз қаҳрамонини ҳар соҳада, ҳар касбда кўриш мумкин. Шўро даврида ҳукмрон мафкура таъсирида ўз падарини сотган Павлик Морозов сунъий йўл билан қаҳрамон қилинган, неча-неча авлодлар унинг тимсолидан ўрناق олишга қақирилган. Оммавий ахборот воситаларида гоҳо биринчи бўлиб шудгорни тугаллаганлар, режани уддалаганлар ҳақида ёзилаётгани ёки, умуман, кўпроқ ишлаб чиқариш мавзуси ёритилаётгани-ю, таҳлилий, асосли-далилли, кишини фикрлашга ундайдиган, замон қаҳрамонини ўрناق қилиб кўрсатадиган материаллар камлиги эскича дунёқарашдан ҳали ҳам қутула олмаганимиздан далолат беради.

Замонамиз қаҳрамонини белгилашда асосий мезон қилиб қандай ўлчовларни олишни ҳам билишимиз лозим. Дейлик, “Франс футбол” футбол бўйича йилнинг энг яхши ўйинчисини эълон қилади. Турли усуллар билан йилнинг энг яхши фильмлари, актёрлари, энг машҳур сиёсатчи, энг кўп нашр қилинган асар, хуллас, шу каби ўнлаб йўналишда етакчилар, ғолиблар аниқланади. Бизда ҳам энг яхши ўқитувчи, энг яхши ҳамширани белгилаш йўлида уринишлар бор. Лекин бундай танловлар шу қадар паст савияда ўтказиладики... Миллий Қуролли Кучларимизни шакллантиришда жонбозлик кўрсатаётган йигитларимиз, моҳир учувчиларимиз, ҳатто денгизчиларимиз борлигини кўпчилик билмайди ҳам. Афғон урушида бир оёғидан маҳрум бўлиб қайтган, лекин ясама оёқ билан ўн йилдан бери ҳарбий хизматни аъло даражада давом эттириб келаётган мардларимиз борлиги ёдимизга ҳам келмайди. Чамамда, бизнинг беҳуда андишамиз уларни қаҳрамонга айлантиришга йўл бермайди. Кўпинча оддий воқелик ортида буюклик, алоҳидалик барқ уриб турганини пайқамаймиз. Иқтисодий қийинчиликлар даврида ўзи яшаб турган уйни гаровга қўйиб бўлса ҳам ишлаб чиқариш билан шуғулланаётган, тижорат соҳасида югуриб-елиб юрган кишиларга шубҳа билан қараймиз. Яхшироқ яшашга интилишни жамоатчилик назарида салбий баҳолаш одати ҳамон давом этиб келмоқда. Чунки кўпчиликнинг онгига ҳамма нарсани давлат ҳал қилиб беради, деган кайфият мустаҳкам ўрнашиб олган. Бас, шундай экан, янги дунёқараш, янги тафаккурни шакллантиришда зиёлининг ўрни бениҳоя улғудир. Бунда шахсий намуна бош масала эканини ҳам унутмайлик.

Қаршимизда турар ажиб келажак

Дорбознинг ҳаракатига син солиб қаранг, нақадар эҳтиёт бўлиб мувозанат сақлайди: салгина паришонликдан ажал домига қулаб кетиши ҳеч гапмас. Инсон ҳам шундай: табиат билан ҳам, жамият билан ҳам, руҳият билан ҳам тинимсиз мувозанатда туриши шарт. Ҳайвонлар, ўсимликлар бу мувозанатни инстинктив тарзда (сезим билан) сақлайди, инсонга эса ақл-идрок ҳам ато этилган.

Инсоннинг табиатга қилган зулми ҳам (экологик фожиалар тарзида), жамиятга яккаҳоқимлик даъвоси ҳам (қиргину қатағон, турғунлик шаклида), ўз қалбига хиёнати ҳам (руҳсизлик, парокандалик кўринишида) уни муқаррар жазога мустаҳиқ қилади. Мунтазамлик, муроса, мутаносиблик — инсоннинг на-сибасидир ва демократия шудир. Яратувчига, табиатга ва ўз қалбига нисбатан изчил уйғунликни, аниқ мувозанатни асрай олган инсон саодатлидир, худди шундай — қонунчилик, ижроия ва суд

ҳоқимиятлари ўртасида мувозанатни сақлай билган, халқнинг додига етувчи, қонунни (тузукни, ясоқни) эъзозлаган давлатгина мустаҳкамдир. Боболаримиз қурган буюк салтанатлар тарихи ҳам, бугунги тараққий этган мамлакатлар тажрибаси ҳам шундан далолат беради.

Тўғри, инсон табиатни ўзгартиришга, азалий барқарорликни ўз фойдасига беқарорлаштиришга уриниб, муайян даражада манфаатдор бўлиши мумкин. Аммо бу “ғалаба” вақтинчалиқдир. Яратганнинг ижоди муқаммал. Дейлик, табиатда тоғнинг ҳам, боғнинг ҳам, гулнинг ҳам, чўлнинг ҳам ўз ўрни бор. Буни, кечикиб бўлса-да, оқимлар ҳам била бошлади. Масалан, ёмғир тоғларга ёғиб, боғларга шошилади, саҳроларга қуйилиб, офтоб жазирамасида буғланади, ойнакўллардан кўтарилиб, самога — ватанига қайтади, коинот рутубатида музлаб, қор бўлиб яна ерга тўкилади. Маълум бўлишича, табиат вужудида боғ —

ўпка, сахро — жигар, сув — қон, кўл — буйрак вазифасини ўтар экан... Сахро-ни — фильтр, денгизни кондиционер ҳам демокдалар. Ҳар ҳолда, табиатда денгиз ёки тоғ тугул, бир томчи сув ёки бир парча тошнинг ҳам беқиёс ўрни бор. Инсон сахро-ни олам чеҳрасидаги ҳуснбузар фаҳмлаб, йўқотишга урини-ши, денгизнинг насибаси бўлган сувни чўлларга ҳайдаб, пахта ундириши, бо-ринги, уни сотиб бойлик — валюта то-пиши мумкин. Аммо у охир-оқибатда бу валютани суви қирқилган денгиз — Орол фожиаси оқибатларини барта-раф этишга сарфлашга мажбурдир. “Банда минг қилди, Тангри бир қилди”, дейдилар. Яъни табиатда мувозанат тарозиси ишга тушади.

Тўғри, инсон жамиятдаги мувозанат-ни бузиши — яққаҳокимлиқ ўрнатиши мумкин. Аммо бу ҳам вақтинчалиқдир. Эллиқ йил, етмиш йилдир... Советлар тузумининг қисмати бунга бир мисол. У Оролни сувдан қирққани каби, халқни мулкдан қирқиши, бошқа жамики экин-тикинни йўқотиб, ҳамма ёққа пахта эк-кани каби, барча ўзга фикрларни ва фикрловчиларни маҳв этиб, бир таъли-мотни, дейлик, марксизм-ленинизмни ўрнатиши мумкин, аммо мулксиз эл ас-тойдил ишламайди, боқимликка кўника-ди — иқтисодиёт инқирозга учрайди, турли фикрларсиз ҳокимият ноқобилла-шади, сиёсат бўҳронга юз тутаети. Шун-да жамиятда ҳам мувозанат тарозиси ишга тушади.

Шундай қилиб, кеча биз кутган, бу-гун кўника олмаётган, эртага самара бе-ради деб умид қилаётган “демократия” кейинги асрда шаклланган сиёсий та-мойилгина эмас, Яратгандан иноятдир — азалийдир; тирикликда воқедир — та-биийдир; ажодларимиздан мерос — миллийдир; одамиятга хос — инсоний-дир.

Муста-қилликка эришган давлатимиз ва зулм ки-шанидан озод бўлган халқимиз учун бугун-ги “демо-кратиялаш-тириш”, “демокра-тия” жараё-ни аслида янгилик эмас — азалнинг йўриғига, та-биатнинг бағрига, жаҳон халқлари са-фига қайтиш жараёнининг янги босқи-чидир.

Кейинги йилларда “демократия” сў-зичалиқ ҳаётимизга шиддат билан ки-риб, тилимизга мустаҳкам ўрнашган бошқа бир сўз бўлмаса керак. Фалати бир ҳолат юзага келди — ҳаммамиз бир-биримизни суриб-туртиб демо-кратиянинг изидан кувамиз, чопамиз, ториқамиз, зўриқамиз, аммо мундоқ ўтириб ўйлаб кўрмаймиз: хўш, демо-кратиянинг ўзи нима? Демократиянинг белгилари, асосий шартлари нимадан иборат? Демократияда эркинлик қай да-ражада акс этади? Тенглик-чи? Демо-кратия шароитида маънавият, кадр-қиммат қандай бўлади? Демократия му-камал ҳокимиятмикан? Ва ниҳоят, биз-да демократия борми?

Қайдан биламиз, етти ёшдан етмиш ёшгача бирортамиз аввал демократик тузумда яшаб юрмаган бўлсак? Совет тоталитар тузуми ўз фуқаросига ҳам ишонмас, шунинг учун халқини “чириёт-ган” капиталистик хорижга чиқармасди-ки, бориб кўрган бўлсак. Шўравий маф-кура чоп этган китобларда демократия ҳақида гап йўқ, бўлса ҳам улар “сохта де-

мократия”, “лжедемократия” тарзидаги ҳақоратларга тўлиқ эди. Бугун ҳам ҳали кўпчиликда демократия ҳақидаги аниқ тасаввурга эҳтиёж пайдо бўлганича йўқ. Уларнинг наздида демократия қандайдир ёқимли, яхши, фойдали нарса; агар яхши қулай бўлмаса, демак, бу ҳали демократия эмас — уларнинг бор-йўқ фалсафаси шу.

Жамиятимиздаги демократия ҳақидаги тасаввурларни, муносабатларни таҳлил ва идрок этар эканмиз, турли қарашларга дуч келамиз. Биров болаларча фикрлайди: “мумкин” — “мумкинмас”, “ҳа” — “йўқ”... Бундайлар аввал мумкин бўлмаган нарса бугун мумкин бўлса, бу — демократия, деб ўйлайди. Аввал ҳукуматни танқид қилиш мумкин эмасди, энди мумкин — ахир, бу демократия эмасми?! Аввал намойиш қилишга рухсат йўқ эди, энди бор — ана, демократия! Яна биров ўсмирларча қичқиради: “Менга сўз беринг!” Дўконларда навбат тугади-ю, энди микрофонлар олдида навбат пайдо бўлди. Сўз берсалар — демократия, сўз бермасалар — демократия йўқ. Демократияни баҳслару овоз беришлардан, намойишлару айюҳаннос солишлардангина иборат деб ўйлайдиганлар ҳам кўп. Яна бир тоифа одам шартаки ҳавойиликка чулганган: “Ҳақиқий янги одамлар керак!” Эскилари — боқиманда, тепса-тебранмас, янги одамлар зарур”. Аслида, бўлиниш эски ва янги одамлар, аждодлар ва авлодлар, оталар ва болалар орасида бораётгани йўқ, муаммо эски ва янги тафаккур ўртасидаги тафовутдир. Тўртинчи бир тоифа эса бундай фикрлайди: “Мен — демократия тарафдориман, ҳар ҳолда, унга қаршилик қилмай турибман, энди яхши яшашим керак!”

Рухсат беринг, сўз беринг, янги одам беринг, яхши ҳаёт беринг... тез-

роқ, мана, демократияга ҳам икки-уч йил бўляпти-ю, ҳалигача ҳеч нима бермадингиз! Шу ва шу тахлит надоматлар ҳам баъзан қулоққа чалинади. Ҳолбуки, демократия — ўзни англамоққа, ўз ҳаётини ўз ақлу истагига монанд қурмоққа ва бу ҳаракатининг оқибати учун масъулиятни зиммага олмаққа, ўзини ўзи бошқармоққа, кадрини топмоққа, ўзини ўзи ҳурмат қилмоққа асосланган тузумдир. Ўзини ҳурмат қилган одам эса, энг аввало, “демократия” сўзининг устидан кулмайди. Ер юзида миллионлаб одам уни ҳимоя қилишга тайёр. Жуда кўп муаммолар эса демократия туфайли эмас, унинг йўқлиги туфайли бош кўтаради.

Бугун демократия — жаҳон тараққиётининг асосий тамойилларидан бири, нафақат сиёсий, балки маънавий қадрият ҳамдир. Бугун жаҳонда демократияни тан олган мамлакатгина эътироф ва эътибор қозонади. Демократик меъёрларни оёқости қилган мамлакатни жаҳон ҳамжамияти сафига қўшмайди. Жаҳондаги АҚШ, Буюк Британия, Япония каби тарихий тақдири турлича, дини, урф-одатлари бир-бирига ўхшамайдиган мамлакатлар ҳам айнан бир хил тамойилларга кўра яшамоқда. Демократия бугун ер юзида инсон ҳаётининг узвий шартига айланди.

“Демократия” сўзининг том маъноси, кўпчилик ўйлаганидек, халқ ҳокимиятигина эмас, у аслида йўқсиллар ҳокимияти деган маънони билдирар эди (“демос” — мулкисиз, йўқсил, мансабсиз, “кратос” — ҳокимият). Демократиянинг барча қарама-қаршиликлари, мураккабликлари, муаммолари ана шу азалий зиддиятдан келиб чиқади. Хўш, ҳокимиятсиз ҳокимият бўлиши мумкинми ўзи?

“Бюрократия” — тўраларнинг халқ устидан ҳукм юритувчи ҳокимияти, “охлоқратия” — оломоннинг, тўданинг халқ ус-

тидан ҳукм юритуви...
“Демократия”-чи?

Хўп, ана, “демократия” — халқ ҳокимияти. Кимнинг устидан ҳукм юритувчи ҳокимият? Маълумки, кўриб ўтганимиздек, ҳар қандай ҳокимият халқнинг устидан ҳукмронлик ўрнатади. Демак, “демократия” — халқнинг халқ устидан ҳукм юритувчи

ҳокимияти! Демократиянинг сири шундадир. Демократияда фақат ҳокимият субъекти — ҳукмдор эмас, балки ҳокимият объекти — халқ ҳам ўзгаради. Халқ эса инсонлардан ташкил топган. Демократия халқнинг халқ устидан ҳукм юритувчи ҳокимияти ўлароқ, инсоннинг бошқа бир инсон устидан ҳукмронлиги сифатида эмас, аввало, унинг ўзи, ўз ҳаёти устидан ҳукмронлиги тарзида ўрнатилиши мумкин, холос. Демократиянинг мағзи ва моҳияти шундан иборат. Демократиянинг асл моҳияти — ўз-ўзини бошқаришдир, ўз ҳаётини ўз қобилиятига, ўз тафаккурига ва ўз виждонига кўра қуришдир ва бунинг оқибати учун масъулиятни ҳам ўзига олишдир. Зеро, ўз ҳаётини эркин бошқаришгина инсонни шахс даражасига кўтаради. Қолаверса, демократиянинг, авторитар тузумда бўлгани каби, шахсни бошқариш баҳонасида чеклаш, бўйсундириш ва эзиш механизми ҳам йўқ. Шахснинг ўзига кўпроқ ҳуқуқ бергани ва масъулият юклагани сари тузум демократиявийлашверади, давлатнинг юки енгиллашверади.

Демократия ҳар бир инсоннинг иродасига, қобилиятига, тафаккурига таянувчи тузум сифатида халқни имкон қадар камроқ бошқаришга ҳаракат қилади ва эҳтимол шунинг учундир, яккахо-

кимлик тузумидан кўра кучсизроқ туюлади. Тоталитар авторитар тузумларнинг кучи

халқни эзадиган механизмларида — ҳарбий, полициявий, айғоқчилик тизимларида бўлса, демократиянинг кучи — ҳар бир инсоннинг ўз-ўзини бошқара олиш имконидан мужассамлашган. Токи одамлар ўзини ўзи бошқармас экан, тартибсизлик — анархия юзага келаверади. Унинг ортидан тартиб-интизом ўрнатаман, дея яккахокимлик — монархия қад ростлайди. Одамларда ўз-ўзини бошқариш кўникмаси кучайгани сари уларга ҳукмдорлик, зулм қилиш зарурати камаяди. Ва аксинча, инсонлар ўзини бошқармай қўйгани сари уларни бошқаришга ҳавасманд тузум зўраяверади. Демократиянинг бошқа тузумлардан фарқи ана шунда. Демократия шароитида халқнинг онглилиги, қадр-қиммати билиши ўта муҳимдир. Бюрократия шароитида эса халқнинг

онгсизлиги қўл келади. Халқ ўзини англагани сари бюрократия заифлашавиради. Демократиянинг кучи эса халқнинг ўзини англаши, ўз-ўзини бошқара олишидадир.

Бошқа ҳокимият тузумларида “бошқарувчи”нинг — ҳокимият субъектининг сифати муҳим бўлса, демократияда “бошқарилувчи”нинг — ҳокимият объектининг сифати муҳимдир. Тоталитар тузумда кўп нарса ҳукмдорга боғлиқ, зеро бу тузум халқнинг итоаткорлигига асосланади. Демократик тузумда эса кўп нарса халққа боғлиқ, зеро бу тузум халқнинг ижодкорлигига таянади. Билъакс, **“Демократия — фақат назария ёки сиёсий жараёнгина бўлиб қолмай, шу билан бирга, халқнинг турмуш тарзи ва унинг бутун руҳияти, анъаналари, маданияти, психологиясининг хусусиятлари ҳамдир... Демократия жамиятнинг қадриятига, ҳар бир инсоннинг бойлигига айланмоғи керак”** (Ислом Каримов. *“Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”*. Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 1997 йил, 185-бет).

Бошқа тузумлар алмашувида “юқори” ўзгаради, демократия шароитида эса “қуйи” — халқнинг ўзи ўзгаради, комиллашади. Тоталитаризм “юқори”дан куч билан ўрнатилиши мумкин, демократия даврида эса “қуйи” ҳаракатга тушиши керак. Демократия ўрнатилмайди, яратилади.

Идеалдаги демократия шароитида инсонни ўзидан бошқа ҳеч ким бошқармайди, у — батамом эркиндир. Бироқ ҳаёт — ўта мураккаб, қанийди, инсон ҳеч бир бошқа инсонга ҳам, ташкилотга ҳам, боринги, давлатга ҳам муҳтож бўлмаса... Реал ҳаётда эса ҳамиша халқни “халқ манфаатлари йўлида” бошқарадиган кимсалар топилади.

Инсон жамиятда мутлақ эркин бўлолмайдди. Унинг сартарошга, ошпазга, қасобга, тикувчига, ҳайдовчига ва ҳоказоларга иши тушади. Йўлда тунаб кетмасликлари учун — миршабга, экин-тикинини ёт қўшин танклари пайҳон қилмаслиги учун — ўз аскарларига, қолаверса, давлатга эҳтиёж сезади. Демократиянинг худди шу нуқталарида инсон ҳуқуқлари масаласи пайдо бўлади. Инсоннинг бошқа инсонлар ила муомаласи, давлат ва жамоат билан муносабатида унинг иродасига ҳам қулоқ тутишлари, унинг розилиги билангина бошқаришлари — демократия демакдир. Ана шу муносабатлардаги инсоннинг қадр-қиммати, ҳаққи-хурмати мезонлари инсон ҳуқуқлари демакдир.

Демократия — барча фуқаролари шак-шубҳасиз тенг бўлган, сиёсий азму қарорлар ҳамиша озчиликнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳисобга олган ва ҳимоя этган ҳолда кўпчилик иродаси билан қабул қилинадиган ўз-ўзини бошқариш тузумидир.

Демократиянинг бундай асосий таъмомиллари қадим замонлардаёқ аён эди. Ҳатто эрамыздан олдинги 427-347 йилларда яшаган юнон файласуфи Афлотун (Платон) илк асарларидан бўлмиш “Мусоҳабалар”идаёқ “яхшилар ҳокимияти” дея демократияга қуйидагича таъриф берган эди: “Бировлар уни демократия дейди, бошқалар яна нимадир деб атаса атар — аслида бу кимнинг кўнгли нимани тусаса, шундай — у яхшиларнинг халқ ваколати билан бошқарувидир” (Платон. *“Диалог”*, Москва, *“Мысль”* нашриёти, 1986 йил, 100-бет). Афлотун фикрини янада ривожлантириб давом этади: “Бунда давлат ҳокимияти асосан кўпчиликнинг қўлида жамланади, кўпчилик ўзи яхши ҳисоблаганларга лавозим ва ваколатлар беради... Бундай жамият негизда одамларга туғилгани-

даёқ хос бўлган тенглик тамойили ётади” (Ўша асар, 100-101-бетлар).

Демократия соф кўринишида фуқарога ўзи ва мамлакатининг тақдирига доир масалаларни ҳал этишда тўғридан-тўғри, масалан, референдумлар воситасида иштирок этиш имконини беради. Бу — бевосита демократия демакдир. Бундай имконият Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 32-моддасида ҳам кўзда тутилган.

Маълумки, бугунги замондаги жамиятлар кўп қатламли ва мураккабдир. Шунинг учун фуқаро аксарият ҳолларда ўзининг истаги, имкони ёки зарурати йўқлигидан келиб чиқиб, ўз номидан ҳукмронлик қилувчи ва қарор қабул қилувчи вакиллари сайлайди. Буни вакиллик демократияси ёки, бошқача айтганда, билвосита демократия деб атайдилар.

Вакиллик демократиясининг асосида доимий ўтказиладиган ҳаққоний, ҳалол ва муқобил сайловлар ётади. Бундай сайловларнинг изчил ўтказилиши ҳокимиятни халққа боғлаб туради. Халқ учун сайловда ҳамиша танлов бор. Ҳатто бир номзод қўйилганда ҳам. Бор-йўғи бир номзод қўйилганда ҳам, сайловчининг олдида камида уч йўл туради: шу номзод учун овоз бериши мумкин; шу номзодга қарши овоз бериши мумкин; сайловга келмаслиги ва шу тариқа уни инкор этиши мумкинки, натижада яна янги сайлов ўтказишга тўғри келади.

Демократия шароитида ҳукумат ҳокимиятни халқининг розилиги билан эгаллайди ва мабодо халқ ҳукуматга ишончини йўқотса, уни тинч, демократик йўл билан алмаштира олади. Зеро, инглиз файласуфи Жон Локк уч аср олдин (1679-1689 йиллар) битилган “Ҳокимият ҳақида икки трактат”ининг VII бобида ёзганидек, “ҳар бир инсон ўз ҳаётининг ҳакамидир”. (Джон Локк. “Сочинения”. Моск-

ва, “Мысль” нашриёти, 1988 йил, 3-жилд, 312-бет). Ва у ўзига ўзи беклигидан воз кечиб, ўзига бошқа ҳукмдор сайлар экан, унинг фаолиятидан хабардор бўлишга ҳақлидир.

Хўш, табиий ҳолатда инсон “ўз шахсининг ва мол-мулкининг мутлақ ҳокими, энг буюк инсонлар билан ҳам тенг ва ҳеч кимга қарам эмас экан, нега у бу эркинлигидан воз кечади, нега бу салтанатидан юз ўгиради ва ўзини бошқанинг ҳокимияти ва раҳбарлигига бўйсундиради?” Локк бу саволга жавоб берар экан, шуни таъкидлайдики, “табиий ҳолатда инсон шундай ҳуқуққа эга, аммо ҳаётда бу ҳуқуқдан фойдаланиши маҳол, чунки бошқаларнинг доимий равишда бу ҳуқуққа тажовуз қилиш хавфи мавжуддир. Ахир, ҳамма ҳам ўзига унинг даражасида ҳукмбардор, чунки ҳар бир одам унга тенг, қолаверса, одамларнинг каттагина қисми тенглик ва адолатга риоя қилавермайди, шунинг учун инсон табиий ҳолатда эга бўлган мулкидан фойдалана олиши анча хавфли, анча ишончсиздир”. Бу ҳол инсонни хавотир ва кўркувларга тўлиқ эркинлигидан воз кечишга ундайди ва у “ўз ҳаёти, эркинликлари ва мол-мулкини асраб қолиш учун бирлашган ёки бирлашишга тайёрланаётганлар жамияти”га қўшилади. “Шунинг учун инсонларнинг давлат бўлиб бирлашуви ва ўзини ҳукумат ихтиёрига топширишининг улуг ва бош мақсади — ҳаёти, ҳақ-ҳуқуқлари ва мол-мулкини ҳимоя қилишдир”. (Джон Локк. Ўша асар, 334-бет).

Демократия шундай тузумки, унда инсонни имкон қадар кам бошқарадилар, имкон қадар кам безовта қиладилар. Аммо бу — инсон бобошдоқлик қилаверади, чегарадан чиқаверади дегани эмас, чунки бошқа инсонлар ҳам унинг каби озод бўлиб, эркинлик истайдилар, ҳаловатни хоҳлайдилар. Бир инсоннинг

халовати бошқа бирига беҳаловатлик келтирса, бу ҳаловат, бу эрк қонуний меъёрлар билан чегараланади, фақат бошқанинг ҳаловатига, бошқанинг эркига хавф солмайдиган даражада чегараланади.

Демократиядаги эрк ва эрксизлик, чексизлик ва чегара парадоксини оддий воқеа мисолида кўриб чиқишга ҳаракат қилайлик. Масалан, мен эрта тонгда туриб машинамга ўтирар эканман, бир томондан эркинман — истаган ёққа боришим мумкин: шаҳарнинг ғарбига ҳам, шарқига ҳам, жанубига ҳам, шимолига ҳам йўл очиқ. Иккинчидан, менинг эркинлигимга тазйиқ қилувчи сабаблар бор: мен ишласам — ишхона томонга отланишим керак; дам олиш куни бўлса, ҳаёт заруратига кўра, мени кутаётган манзиллар ҳам кўп: бемор дўстимни кўришим шарт, болаларимни ҳайвонот боғига олиб боришим лозим ёки, дейлик, машинамнинг мойини қаратиш учун устахонага ўтишим керак... Демак, мен эркимни шу заруратларга бўйсундиришим, яъни бирор манзилни танлашим керак. Мен истаган ёққа боришим мумкин, аммо мен ҳамма ёқни ҳам бирданга истайвераманми ёки истай оламанми? Машҳур ҳофизимиз куйлаганидек: “Беихтиёрликда борми менда ихтиёр?!”

Эрк ҳақида жуда атрофлича, теран ва кўп ўйлаган немис файласуфи Артур Шопенгауэр (1788-1860 йилларда яшаб ўтган) Норвегия Қироллик Фанлар Академиясига йўллаш учун 1839 йилда ёзган “Ирода эркинлиги ҳақида” иншосида эркинликнинг уч жиҳатини таҳлил этади: жисмоний эркинлик, ақлий эркинлик ва ахлоқий эркинлик. Эркинлик деганда биз, одатда, ҳар қандай тўсиқлар, чегаралар, чеклашларнинг йўқлигини тушунаемиз.

Жисмоний эркинлик моддий тўсиқ-

ларнинг йўқлигини англатади. “Шунинг учун осмонда — эркин қушлар; ўрмонда — озод жониворлар, табиатнинг эркин мавжудотлари; фақат эркинларгина бахтли, дейдилар. Халқни ҳам эркин халқ дер эканлар, унинг қонунга кўра яшашини назарда тутадилар, зеро бу қонунларни халқнинг ўзи (ёки халқ ваколат берган вакиллар — К. Б.) яратган, илло қонунларга риоя этаётган халқ аслида ўз иродасига риоя этаётган бўлади. Шундай қилиб, сиёсий эркинлик ҳам жисмоний эркинликлар сирасига киради” (Артур Шопенгауэр. — “Свобода воли и нравственность”. Москва, “Республика” нашриёти, 1992 йил, 46-бет). Интеллектуал ёки ақлий эркинлик, Арасту (Аристотель) баёнига кўра, фикрлаш қобилятининг ихтиёрий ёки беихтиёрийлигидир. Ахлоқий эркинлик эса анчайин мураккаб фалсафий масаладир. “Эркинлик” тушунчаси “ўз иродасига мувофиқлик”ни, яъни ўз истагига мосликни билдиради; ҳўш, ана шу ироданинг ўзи эркинми, ирода ўзига мувофиқми? Шопенгауэр таҳлилича, эркинлик тушунчаси “Мен — эркинман, чунки мен истаганимни қила оламан” деганини англатса, биз яна саволга тутамиз: “Сизнинг истагингиз эркинми, истаган нарсангизни истай оласизми?”

Ҳаётда ҳам шундай бўлади: гоҳо инсон жуда истаган бир ишини қилиши учун моддий, жисмоний тўсиқлар бўлмади, маблағи ҳам етарли, қонунқоидалар ҳам йўл беради, имкониятлари ҳам бор, аммо уни таҳлика, хавотир, ваъда, хавф, кўркув каби ахлоқий сабаблар тўхтатиб қолади. Демак, унинг истаги замирида имконият ва заруратдан бошқа яна кучли сабабиятлар борки, эркин одамнинг ҳали иродаси эркин эмас.

Менинг машинам ва йўлимга қай-

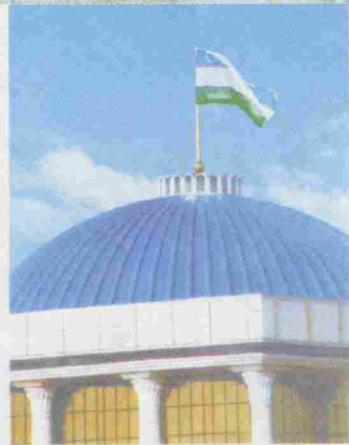
тайлик. Бир манзилни танладим, дейлик. Аммо йўлда турли чегараю чизиклар, йўл ёқасида тақиқловчи, огоҳлантирувчи ва ҳоказо ҳар хил белгилар, светафор, қолаверса, ДАН ходимлари бор. Мен кўзлаган манзил

гимга эсон-омон ва вақтида етиш учун бу қоидаларга, чеклашларга, огоҳлантиришларга риоя қилишим лозим. Албатта, бундай қараганда, мен ҳеч қайда тўхтамасдан тўғри кетсам, тезроқ манзилга етишим мумкинга ўхшайди. Бироқ бу йўлда ҳаракат қилаётган бошқа одамлар — ҳайдовчилар, йўловчилар — худди мен каби озод ва эркин, ҳуқуқи ҳеч кимдан кам бўлмаган инсонлар ҳам бор, уларнинг ҳар бири мен каби манзилига шошилмоқда. Менинг эркинлигимдан фойдаланиб шошилишим оқибатида тўқнашув юз бериши мумкин, натижада ўзимнинг ҳам, бошқаларнинг ҳам манзилга етиши қийин бўлиб қолади; ахир, қоидани бузиб, ДАН ходими кўлига тушсам, у соатлаб қайднома тузиб, ушлаб туриши, ҳайдовчилик ҳуқуқимдан маҳрум қилиши мумкин. Демак, менинг бу мураккаб йўл ва чорраҳалардан тезроқ елиб ўтишим қоидаларга нечоғлиқ риоя қилишимга боғлиқ экан. Бинобарин, мен қонун ва қоидага қанчалик бўйсунсам, шунчалик эркинман. Демократиянинг парадокси ҳам шунда — фуқаро қонунларни пухта билгани ва уларга риоя қилгани сари эркинлиги ортади ва ҳақ-ҳуқуқи кўпаяди, қонунга бўйсунгани сари эркинлашади.

Албатта, қонунлар ҳам оқилона, манتيкий, соғлом ақлга монанд, халқ иродасига мос бўлиши керак. Аммо қонунни билмаслик айбдорнинг жазодан

о з о д
бўлиши
у ч у н
а с о с
бўлмаган
ни каби,
қ о н у н
нинг н о
м у к а м
м аллиги,
ғ а й р и
м а н т и
қ и й л и г и,

фуқаронинг назарича, нотўғрилиги ушбу қонунни бажармаслик учун сабаб ҳам бўлолмайди. Амалдаги ҳар қандай қонунга риоя этиш керак, зеро уни халқ сайлаган парламент қабул қилади, халқ сайлаган президент имзолайди. Мабодо мавжуд қонунлар фуқароларни қониқтирмаса, идоравий, корпоратив ёки хусусий манфаатларни ифода этган бўлса-да, бу ҳолатлар фуқарони ушбу қонунларни бажариш масъулиятидан озод қилмайди, уларни, то амалдаги демократик тартибга кўра бекор қилингунича, ёшидан, миллатидан, динидан, лавозимидан қатъи назар, ҳамма бажариши керак. Ўзи сайлаган вакиллар қабул қилган қонунни бажараётган фуқаро аслида ўз иродасига бўйсунмаётган бўлади. Демократиянинг йўриғи шундай. Фуқаро авваламбор — сайловлар пайти пухта ўйлаши, уларга масъулият билан ёндашиши лозим.

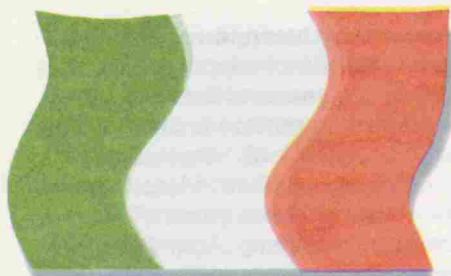
ҒАРБ ТАМАДДУНИ АРАЛГАЧ ЗАМИН

Италиянинг
Ўзбекистондаги
Фавкулодда ва
Мухтор элчиси
Иоланда БРУНЕТТИ
хоним билан суҳбат

Иоланда Брунетти Рим шаҳрида кўп болали оилада туғилиб вояга етган. Дастлаб Рим университетининг сиёсий фанлар факультетида, сўнгра Бельгия — Оврупо илмий маркази, Туриндаги Оврупо институти, Лондондаги иқтисодиёт курсида сиёсатшунослик, социология ва иқтисодиёт фанлари бўйича таҳсил олган. Инглиз, француз, испан тилларини мукаммал эгаллаган. 1980 йилда Италия дипломатия хизмати тарихида биринчи дипломат аёл сифатида Фавкулодда ва Мухтор элчи мақомига сазовор бўлган.

— Италия Оврупонинг юсак ривожланган давлатлари қаторидан ўрин олган, қадимий ўтмиши ва неча минг йиллик маданиятга эга мамлакатлардан. Мамлакат тараққиётининг айрим даврлари, айниқса, антик фан ва маданият, Уйғониш даври жаҳон тамаддунининг чўққиси сифатида эътироф этилгани маълум. Италияликларнинг табиати, миллий руҳияти, менталитетининг шаклланишида бунинг тутган ўрнини қандай баҳолаган бўлур эдингиз? Юртдошларингизнинг ватан ўтмиши, маданияти, ота-боболарининг урф-одат ва анъаналарига муносабати қандай?

— Дарҳақиқат, Италия жуда қадимий, бой тарихга эга бўлган мамлакат. Рим империяси инқирозга юз тутгандан сўнг мамлакат бир неча ҳокимлик, кейинроқ эса Юнонистондаги шаҳар-давлатларни эслатувчи синьорияларга бўлиниб кетган.

Табиийки, ана шу тарқоқлик вазияти кўплаб босқинчиларнинг узоқ йиллар мобайнида мамлакатимизда ҳукмронлик қилишига имкон берган. Ниҳоят, 1860 йилга келиб босқинчилар зулмидан эзилган синьориялар бирлаштирилган ва шу даврдан бошлаб Италия ягона, мустақил давлат сифатида эътироф этила бошлаган.

Италияликларнинг руҳияти, менталитети кўп асрлик миллий қадриятлар, анъана ва урф-одатлар, бетакрор маданият негизида шаклланиб, сайқал топиб келган. Халқимиз тарихи, маданияти ва маънавиятига қизиққан одам унинг руҳияти, менталитетининг ўзига хослигини миллий турмуш тарзимиз, адабиётимиз ва санъатимиз, гўзалликка ошuftалигимиз ва ҳатто қандай вито истеъмол қилишимиздан ҳам билиши, ҳис этиши мумкин.

Сиз боя антик фан ва маданият, Уйғониш даврининг жаҳон тамаддунида тутган ўрни ҳақида сўзладингиз. Дарҳақиқат, бугунги кунда инсоният тараққиёти ни Лукреций Кар, Августин, Николай Кузанский, Леонардо да Винчи, Жордано Бруно, Галилео Галилей, Макиавелли, Кампанелла сингари буюк аждодларимизнинг инсонпарварлик ғоялари, илмий ва маънавий меросисиз тасаввур этиб бўлмайди. Қолаверса, итальян халқининг миллат сифатида шаклланишида ҳам антик фан ва маданияти, Уйғониш даврининг тутган ўрни ва аҳамияти беқийёсдир. Шу боис бизгача етиб келган барча қўлёзма, меъморий обида ва ёдгорликларни юксак қадрлаш, уларни кўз қорачиғидай асраб-авайлаш ҳар бир италияликнинг қонига сингиб кетган.

Аммо шуни таъкидламоқчиманки, тарихий ўтмиш, миллий қадрият ва анъаналарни эъзозлаш, асраб-авайлаш билан бир қаторда ватандошларимнинг бутун

фигур-ўйлари, мақсад ва манфаатлари келажакка, иқтисодий-ижтимоий шароитларимизни янада юксалтиришга қаратилган. Зотан, ҳар бир инсон ўз халқининг тарихи, қадриятлари, урф-одат ва анъаналарини юксак тутиб, келажакнинг пойдевори сифатидаги аҳамиятини эътироф этган ҳолда фақат ўтмиш билан яшаб бўлмаслигини ҳам англамоғи лозим. Албатта, турли мамлакатларда бу жараён турлича бўлиши мумкин. Масалан, биз италияликлар учун мамлакатимиз ўтмиши — тарихимизнинг пухта ўрганилган, ўзлаштирилган ва онгимизга сингиб кетган қисмидир. Агар ўзбек халқининг тарихий ўтмиши ва миллий қадриятлари бир асрдан зиёдроқ вақт мобайнида (чор Россияси ва шўролар ҳокимияти даврида) оёқости қилинган бўлса, Италияни забт этган энг золим босқинчилар ҳам бизни тарихимиз, қадриятларимиз ва маданиятимизни ўрганиш, ривожлантириш ҳуқуқидан маҳрум этолмаган.

Бугун мустақиллик шарофати билан Ўзбекистонда ҳам демократик, ҳуқуқий жамият барпо этиш мақсадида иқтисодий-ижтимоий, сиёсий ва ҳуқуқий ислохотлар амалга оширилмоқда, халқингизнинг ҳаққоний тарихи, миллий қадриятлари, ажойиб урф-одат ва анъаналари тикланмоқда. Бу ҳол мамлакатингизнинг жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлишига, келгусида иқтисодий-ижтимоий салоҳияти янада юксалишига мустақам замин яратишига ишончим комил.

— *Мамлакатимизда ҳуқуқий, демократик ва фуқаролик жамияти барпо этиш баробарида юксак тараққий этган мамлакатлар қаторидан ўрин эгаллашга интилаётган эканмиз, биз ўз тарихий ўтмишимиз, маданий-маънавий қадриятларимиз, давлатчилик анъаналаримизга таянган ҳолда ривожланган мамлакатлар тажрибасини ўрганиш ҳамда уларнинг ижобий жиҳатларидан фойдаланишга ҳам ҳаракат қилмоқдамиз. Шу маънода, тараққий этган мамлакатлар иқтисодий-ижтимоий барқарорлигини таъминловчи омилларни юзага келтириш тажрибаси биз учун айниқса қимматлидир. Аксариyat собиқ Иттифоқ республикалари ҳамда дунёдаги кўплаб ривожланаётган мамлакатлар оқебелигига назар солсак, уларда рўй берган сиёсий ўзгариш, бўҳронлар ҳолатида иқтисодий танглик ва парокандалик, энг ачинарлиси, аҳоли турмуш даражасининг кескин пасайиб кетиши ҳолларини кузатишимиз мумкин. Италияда эса манзара буткул ўзгача, чунончи, сиёсий вазиятнинг ўзгариб туриши, ҳукуматнинг тез-тез алмашилиши иқтисодий барқарорликка деярли таъсир қилмайди. Бунинг боиси нимада?*

— Биздаги иқтисодий-ижтимоий барқарорлик, биринчи навбатда, бозор иқтисодиёти қонун-қоидалари ва тамойилларининг устуворлиги билан изоҳланади. Давлат иқтисодий фаолиятнинг фақат умумий йўналишлари ва қоидаларини белгилайди, иқтисодиёт эса — ўз қонуниятлари бўйича ривожланиб боради. Иқтисодий-ижтимоий барқарорликнинг муҳим омилларидан яна бири — мамлакат иқтисодиётида мулкдорлар синфининг етакчи ўрин эгаллагани ёки соддароқ қилиб айтганда, мулк ўз эгасини топганидир. Айтинг-чи, ўз мулкига масъулиятсиз қараган, уни талон-тарож қилган мулкдорни кўз олдингизга келтироласизми? Бозор иқтисодиётининг афзаллиги ҳам шундаки, у мулкий муносабатларнинг шаклланиши, кишиларда ишчанлик, тadbиркорлик, уддабуронлик фазилатларининг тўлиқ намоён бўлишига имконият яратади.

— *Италия Оврупо ва Ўрта Ер денгизи минтақасидаги ривожланган*

мамлакатгина эмас, балки ўзига хос “сайёҳлик жаннати” ҳамдир. Ҳар йили миллионлаб сайёҳ бу жаннатмонанд ўлкани зиёрат қилади. Унинг бетакрор табиатидан, ноёб меъморий обидалари кўркидан баҳраманд бўлишни, сув устидаги гўзал Венеция шаҳрини томоша қилишни, Миландаги машҳур “Ла Скала”да бўлишни, Колизей ёки Пиза минорасининг деворлари атрофида кезишни орзу қилмаган инсон бормикан дунёда?! Унинг бу қадар мафтункорлигини қандай изоҳлаган бўлур эдингиз?

— Аввало шуни таъкидлаш лозимки, сайёҳлик мамлакатимизда сердаромад соҳалардан саналади. Ҳар йили Италияга беш миллионга яқин сайёҳ келиб-кетишини ҳисобга олсак, ундан тушадиган даромаднинг салмоғини тасаввур этиш қийин эмас. Мамлакатимизга бу қадар қизиқишнинг боиси шундаки, у ерга ташриф буюрган ҳар бир одам ўзи истаган, орзу қилган ниманидир топгандай бўлади. Ахир, бугунги машҳур ғарб тамаддуни айнан Италияда, хусусан, Уйғониш даврида шакллانган гоя ва тамойилларга таянишини ва шу негизда тараққий этгани барчага маълум-да.

Энди италянларнинг ўзига келсак, айтиш жоизки, улар азалдан шаҳарларда яшаганлари боис теварак атрофни ободонлаштириш, ажойиб меъморий обидалар, гўзал санъат кошоналари бино этишга моҳир. Қолаверса, Италиянинг табиати шу қадар жозибали ва ранг-барангки, у ҳар қандай, ҳатто ўта талабчан сайёҳнинг ҳам дидига мос тушади. Боя таъкидлаганимиздек, бу замин кўплаб босқинчиларни кўрган, аммо уларни-да ўзига ром этганки, аксарияти шаҳарларимиз, қадимий меъморий обидаларимиз ва ёдгорликларимизни вайрон қилишга ҳадди сизмаган. Шунинг учун бўлса керак, бугун мамлакатнинг турли бурчакларида антик даврдан тортиб XX асргача бўлган давр мобайнида яратилган обидалар, осору атиқаларни учратиш мумкин. Ана шу жиҳатдан “боқий шаҳар” деб ном олган Рим шаҳри узвийлик, тарихий алоқадорликнинг ёрқин тимсоли сифатида намоён бўлади. Қизиғи шундаки, мамлакат парламенти, ҳукумати ва ҳатто президент қароргоҳи ҳам темирбетондан қурилган замонавий осмонўпар биноларда эмас, готика ва барокко услубида яратилган Монтечиторио, Киджи ва Квиринал саройи каби тарихий биноларда жойлашган. Қолаверса, Римга ташриф буюрган сайёҳ турли даврларда дунёга келган Навон майдонини, Рим Форуми ва Марчелло театрини, мелоддан олдинги иккинчи минг йилликда император

Веспасиан ва унинг ўғли Тит томонидан қурдирилган Колизейни, буюк меъмор Бернинининг дурдонаси — Ватикандаги 284 устун билан ўралган Авлиё Пётр ибодатхонасини зиёрат қилиши, бир вақтлар инсон қўли билан бунёд этилган антиқа Треви фавворасининг бетакрор гўзаллигидан баҳраманд бўлиши мумкин. Дарвоқе, айтишларича, Треви

фавворасини бир мартагина кўрган ва унга танга ташлаган сайёх умр бўйи Римнинг асирига айланиб қолар экан. Шу маънода бир адабий қахрамоннинг "Барча йўллар Римга олиб боради" деган ибораси бежиз айтилмагандек туюлади менга.

— Мустақиллик шарофати билан бизнинг ватандошларимиз ҳам Италиянинг бой тарихий ўтмишига ошно бўлиш, унинг қадимий обида ва ёд-горликларини ўз кўзлари билан кўриш имкониятига эга бўлмоқдалар. Улар орасида Италия университетлари ва илмий марказларига таълим олиш учун юборилган ёшларимиз ҳам бор. Мамлакатларимизнинг ана шу борадаги ҳамкорлиги ва унинг келажаги хусусида қандай фикрда-сиз? Италия таълим тизими тўғрисида ҳам кенгроқ маълумот олишни хоҳлар эдик.

— Айтиш жоизки, Италия ва Ўзбекистоннинг бу соҳадаги ҳамкорлиги ҳали у қадар ривожланмаган бўлса-да, аммо унинг келажаги порлоқ деб ўйлайман. Бугун бир талай ўзбек ёшлари итальян тили ва адабиё-тини, санъат ва мусиқасини ўрганмоқдалар. Италиян тилини пухта бил-ган ўзбек ёшларининг сони кўпайгани сари бизда яхши ривожланган фан соҳалари ва айниқса, иқтисодиётга оид мутахассисликларни эгал-лаш имконияти кенгайиб бораверади.

Энди мамлакатимиз таълим тизими ҳақида сўз юритадиган бўлсак, аввало шуни таъкидлаш лозимки, халқ таълимига сарфланадиган хара-жатлар кўп йиллардан буён давлат бюджетиде етакчи ўрин эгаллаб ке-лади. Умуман, Италия фуқаросининг таълим олиш жараёни уч ёшида болалар боғчасининг катта гуруҳидан бошланиб, йигирма беш ёшида дипломли бўлиши билан якунланиши мумкин. Эътиборга лойиқ томони шундаки, таълим жараёнига сарфланадиган барча харажатларни дав-лат ўз зиммасига олади. Шу тариқа, етарли маблаққа эга бўлмаган, аммо истеъдодли, қобилиятли ёшлар ҳам таълимнинг юксак даражаларига эри-шиши мумкин.

Сўнги йилларда давр тақозосига кўра таълим тизимимизнинг ўрта махсус бўғинини тубдан қайта ислоҳ этиш зарурат туғилди. Эндиликда ўрта махсус мактабларнинг биринчи ва иккинчи босқичларида талаба-ларга умумий йўналиш ва муайян ихтисосликни танлашига имкон яра-тилса, кейинги уч йилда асосий эътибор уларнинг маданий даража-синг юксалтиришга ва олий ўқув юртларига кириш учун тайёр-гарликка қаратилади. Шу ўринда олий таълимнинг ўзига хос бир жиҳатига эътиборингизни тортмоқчиман. Гап шундаки, Италия университетларида талабалар сони чекланган би-ронта ҳам факультетни топа олмайсиз. Ҳар бир талаба ҳеч қандай чеклашларсиз хоҳлаган ўқув предметини тан-лаш имкониятига эга. Бу маълум маънода зарурий ва но-зарурий фанлар масаласига чек қўйгандек бўлади. Му-тахассисликлар бўйича ўқиш давомийлиги ҳам тур-лича. Масалан, тил, филология, иқтисодиёт, ти-жорат сингари соҳаларга ихтисослашган тала-балар тўрт йил таълим олса, тиббиёт, муҳан-дислик каби соҳаларда олти йил ўқитиш кўзда тутилган.

— Маъ-
лумки, эркак
ва аёллар-
нинг тенг
ҳуқуқчилигини
таъминлаш, аёл-
ларга жамиятнинг
иқтисодий-ижтимоий,
маданий-маърифий ва си-
ёсий-ҳуқуқий ҳаётида фаол ишти-
рок этиш учун зарур шарт-шароит яра-
тилиши гарб демократиясининг асосий та-
мойилларидан бири сифатида эътироф этила-
ди. Мустақиллик йилларида бизнинг мамлақати-
мизда ҳам бу борада муйаян ўзгаришлар рўй бер-
моқда. Жумладан, Президент Ислом Каримов томони-
дан 1999 йилнинг Аёллар йили деб эълон қилиниши шун-
чаки бир шиор эмас, бутун жамоатчилик эътиборини аёл-
лар муаммоларига жалб этиш, жамият ҳаётининг турли жаб-
ҳаларида уларнинг фаол иштирокини таъминлаш ҳамда му-
носиб турмуш шароитларини яратишга қаратилган муҳим тад-
бир деб биламиз. Шу ўринда итальян аёлларининг ижтимоий-иқти-
содий аҳволи ва жамиятдаги тутган ўрни ҳақида сўзласангиз.

— Дарҳақиқат, “1999 йил — Аёллар йили” деб эълон қилиниши хотин-
қизларнинг жамиятда тутган ўрнининг эътирофига эмас, Ўзбекистон
ижтимоий-сиёсий ҳаётида демократик тамойлларнинг тобора мустаҳ-
камланаётганининг, фуқаролик жамияти сари дадил интилишларнинг
ҳам бир тимсолидир.

Италияда аёлларнинг мавқеини янада юксалтириш, уларнинг интел-
лектуал салоҳиятидан тўлиқ фойдаланиш учун зарур ҳуқуқий асос ва
ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар яратилган. Аммо воқелик шуни
кўрсатмоқдаки, эркак ва аёлларнинг барча соҳаларда тенг ҳуқуқчилиги-
ни таъминлаш учун қонунларнинг ўзигина кифоя қилмас экан. Албатта,
мамлақатимиз парламенти ва ҳукуматида аёлларнинг ўз ўрни йўқ, де-
моқчи эмасман. Аммо улар асосан қуйи ва ўрта бўғин лавозимларини
эгаллаган. Йирик вазирликлар, ишлаб чиқариш корхоналари раҳбарла-
ри, сиёсатчилар ва дипломатлар орасида аёллар хийла озчиликни таш-
кил қилади. Айниқса, сиёсат ва иқтисодиёт соҳаларидаги юксак лаво-
зимлар ҳақида сўз борганда, аёллар одатда четда қолиб кетаверади.
Бунақанги вазиятларда негадир ҳеч ким аёл ва эркакларнинг тенг
ҳуқуқчилиги тўғрисида оғиз очмайди...

Кўриб турганингиздек, ҳатто юксак тараққий этган, кўп йиллик демо-
кратик тажрибаларга эга мамлакатларда ҳам бу борадаги барча муам-
молар ўз ечимини топганича йўқ.

— Айтинг-чи, Сиз тилга олган ҳолатлар оилавий муносабатларда қай
тарзда акс этади? Масалан, Шарқда, жумладан ўзбекларда оила ва оила-
вий муносабатлар азалдан муқаддас саналган. Бугунги кунда ҳам мам-

лакатимизда амалга оширилаётган ислохотларда, биринчи галда ёш авлоднинг маънавий тарбиясида оиланинг тутган ўрни бекиёсдир. Италияликлар ҳаётида оила ва оилавий анъаналар қандай ўрин тутган? Қишлоқ ва шаҳар оилалари ўртасида қандай фарқлар бор?

— Биз боя аёлларнинг жамиятимиз ҳаётида тутган ўрни, бундаги айрим муаммоларни тилга олган эдик. Назаримда, оила ва оилавий муносабатлар италияликлар ҳаётининг том маънода эркин, энг демократлашган жабҳаси бўлса ажаб эмас. Бизда оила ота-оналарнинг келишуви билан эмас, ёшларнинг хоҳиш-истаги асосида қурилади. Италия оиласида “хўжайин” ёки “оила бошлиғи” деган тушунча йўқ. Эр-хотин барча оилавий масалаларда, шу жумладан, болалар тарбиясида ҳам тенг ҳуқуқли ва баб-баравар масъулдир. Албатта, оилавий ҳаёт — мураккаб жараён, унда ҳар хил низо ва келишмовчиликлар бўлиши табиий. Аммо бизда ажрашиб кетганларнинг ҳам аксарияти одатда дўст бўлиб қолишга ҳаракат қилади.

Сўнгги йилларда турли сабабларга кўра, хусусан, муайян бир соҳага ўзини бутунлай бағишлаган ва уни ҳаётининг бош мазмуни деб ҳисоблаган айрим кишилар никоҳдан ўтмасликни, ёлғиз яшашни урф қилишди. Бу жараён Ғарб мамлакатларининг аксариятида тобора кенг тарқалиб, гоят жиддий муаммо сифатида намоён бўлиб бормоқда. Эҳтимол, вақти-соати келиб бунинг туб сабабларини файласуф, социолог ва руҳиятшунослар изоҳлаб берар.

Энди қишлоқ ва шаҳар оилалари ўртасидаги фарқ хусусида. Биласизми, четдан келган одам, дейлик, Миландаги ва Сицилиядаги оилалар ўртасидаги фарқни илғаб олиши анча қийин. Чунки Италия иқтисодий, технологик, коммуникациялар жиҳатидан яхши ривожланган мамлакат бўлгани учун, шаҳардаги барча қулайликлар қишлоқ жойларида ҳам мавжуд. Назаримда, қишлоқ оиласининг ўзига хос жиҳати аввало унинг мустақамлигида, қолверса, ажралишлар миқдорининг камлигида. Маълумки, қишлоқда қавм-қариндошлар гўё бир хонадон, аҳил кўни-кўшни бўлиб яшайди. Бу, ўз навбатида, шаҳардаги вазиятдан фарқли ўлароқ, ота-оналарнинг, кекса авлод вакиллариининг фарзандлар тарбиясида бевосита иштирок этишига имкон туғдиради. Ўйлашимча, кекса авлоднинг тарбиявий жараёндаги иштироки келгусида ёшлар ҳаётда рўй бериши мумкин бўлган баъзи кўнгилсиз ҳолатларнинг олдини олиш билан бир қаторда авлодлар ўртасидаги ришталарнинг мустақамланишига ҳам хизмат қилади.

— Мамлакатларимиз ўртасидаги ўзаро алоқалар бир неча асрлик тарихга эга бўлиб, унинг илдиэлари минтақамиз халқларининг Оврупо қитъаси билан савдо-иқтисодий ва маданий ҳамкорлигини ривожлантиришда кўприк сифатида хизмат қилган Буюк Ипак йўлининг гуллаган даврларида бориб тақалади. Аммо чор Россияси ва шўролар ҳокимияти даврида халқларимиз ўртасидаги савдо-сотик ва маданий алоқалар деярли йўққа чиқарилган, ўзаро манфаатли ҳамкорлик мустамлакачилар ва собиқ шўро ҳокимиятининг мақсад ва манфаатларига бўйсундирилган эди.

Мана, бугун халқларимиз ўртасидаги азалий дўстлик ришталари тикланмоқда, мамлакатларимизнинг савдо-иқтисодий, маданий ва илмий-техникавий ҳамкорлиги жадал ривожланиб бормоқда. Хўш, шу йиллар

мобайнида амалга оширилган ишлардан кўнглингиз тўладими?

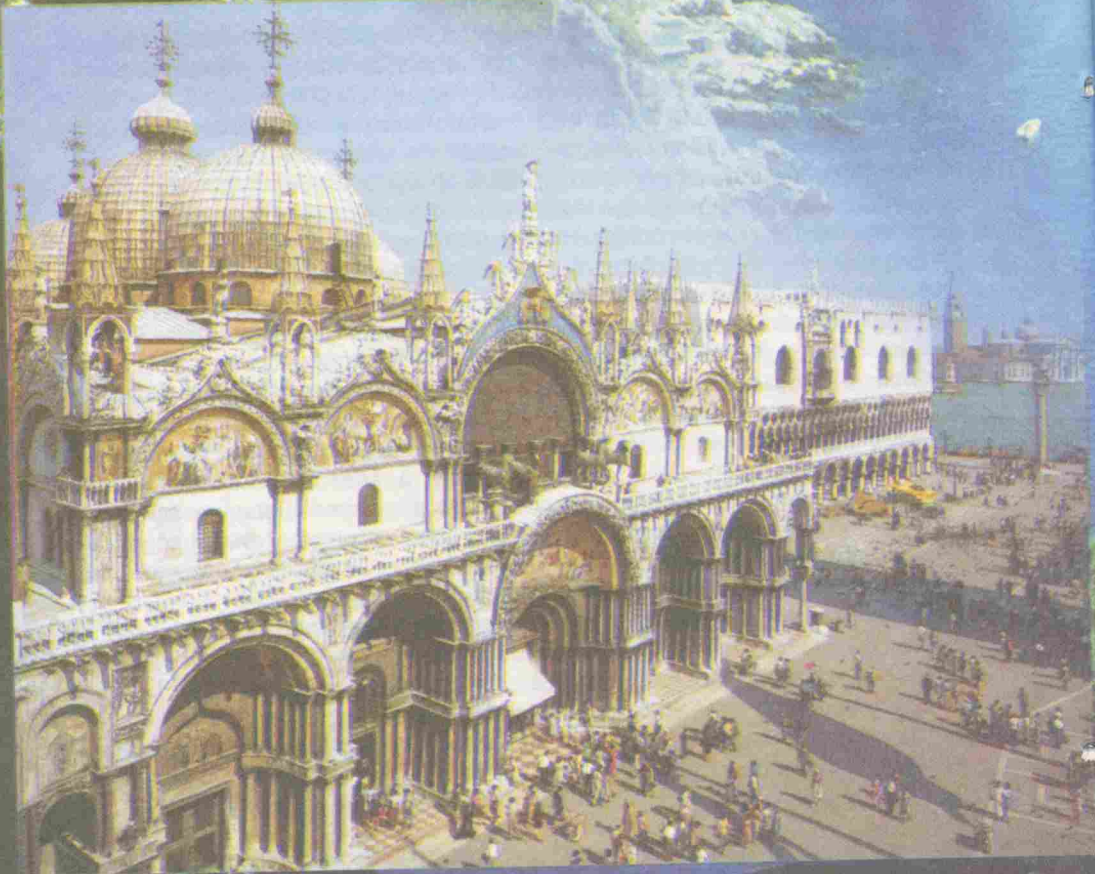
— Сўнгги йилларда икки мамлакат ўртасидаги ўзаро манфаатли ҳамкорлик, айниқса, савдо-иқтисодий ва маданий алоқалар сезиларли даражада мустақамланди, десак бўлади. Келинг, мисолларга мурожаат этайлик. Агар бундан беш-олти йил илгари Ўзбекистонда бор-йўғи биттагина кўшма корхона фаолият кўрсатган бўлса, бугун уларнинг сони 22 тага етди. Натижада Ўзбекистон ва Италия ўртасидаги савдо-сотикнинг умумий миқдори 166 млн. долларни ташкил этди. Муҳими шундаки, мазкур кўшма корхоналар ишлаб чиқариш ва аҳолига хизмат кўрсатишнинг турли соҳаларини қамраб олмоқда ҳамда улар нафақат пойтахтда, балки чекка вилоят, туман марказларида ҳам фаолият юритмоқда. Масалан, “Совпластитал”, “Ўзиталмебель” корхоналари уй-рўзғор ва офис жиҳозларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган бўлса, Андижондаги “ФАМ” корхонаси — макарон маҳсулотлари, Урганчдаги “Даритал” кўшма корхонаси эса пойафзал ишлаб чиқаришга йўналтирилган. Албатта, ютуқларимиз бундан-да салмоқлироқ бўлиши мумкин эди. Аммо баъзи объектив омиллар, хусусан, сўнгги кезларда дунёнинг бир қатор минтақаларида (Жануби-Шарқий Осиё, Россия, Бразилия) рўй берган иқтисодий инқироз ҳар икки мамлакат иқтисодиётига салбий таъсир этгани сир эмас. Шу боис, мўлжаллаб қўйган лойиҳаларимизнинг айримларини амалга ошириш бироз кечикмоқда.

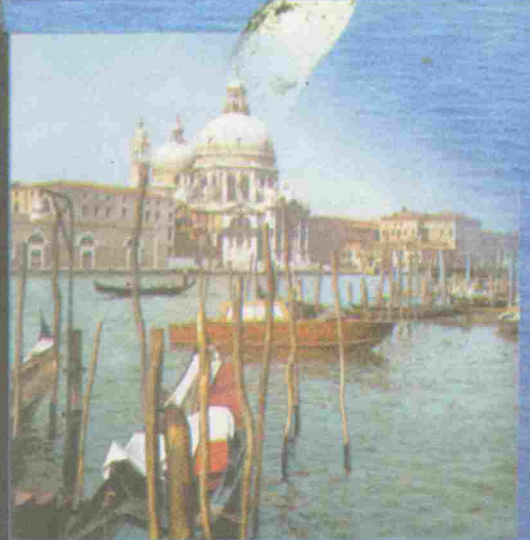
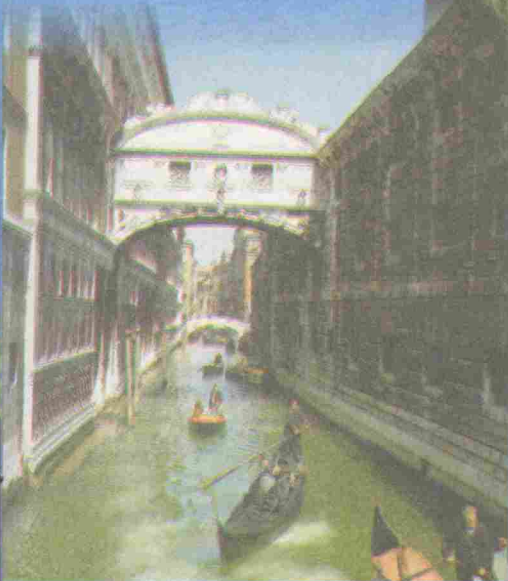
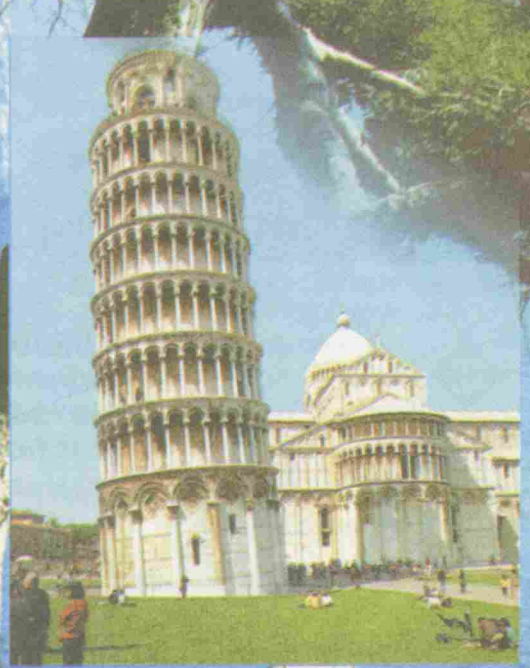
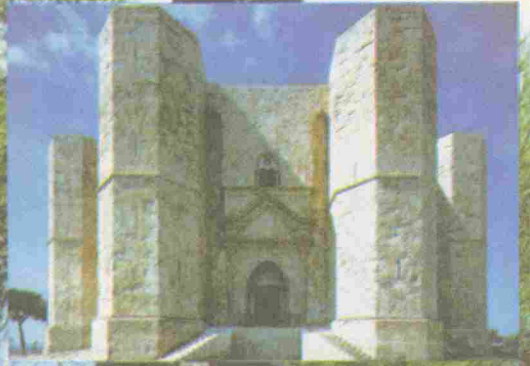
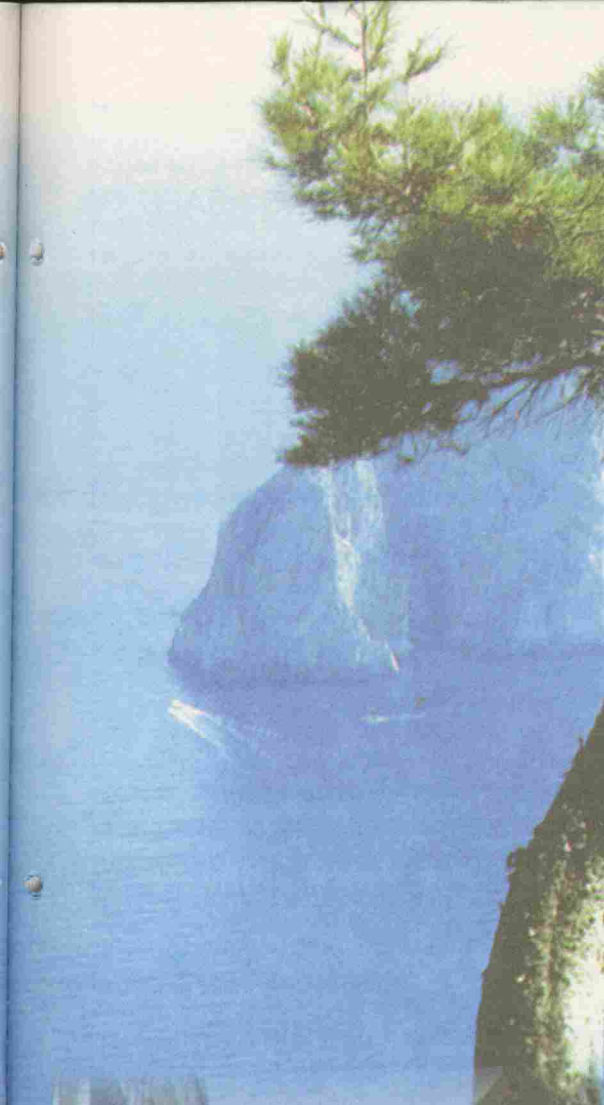
Илмий-маданий алоқаларимиз ҳақида сўзлайдиган бўлсам, Тошкент ва Флоренция, Бухоро ва Тренто, Самарқанд ва Милан университетлари ҳамда ҳар икки мамлакат стратегик тадқиқотлар муассасалари ўртасидаги алоқалар яхши йўлга қўйилганини мамнуният билан таъкидлаган бўлур эдим. НАТО томонидан ташкил этилган семинарларда Римдаги илмий консорциумдан (уюшма) ташриф буюрган бир гуруҳ италиялик олимларнинг иштирок этиши мамлакатингиз илм аҳли билан ўзаро фойдали мулоқот ва мустақам ҳамкорлик ипларини боғлаш имкониятини туғдирди. Албатта, бу борада маълум қийинчиликлар, хусусан, тил (сўзлашув) муаммосининг мавжудлигини эсдан чиқармаслигимиз лозим. Элчихонамиз ташкил этган итальян тилини ўргатиш курслари шунга ўхшаши сунъий тўсиқларни бартараф этишга имкон яратади деб ўйлайман.

Элчихонамиз саъй-ҳаракати билан мамлакатингизда бир неча кўرғазмалар ташкил этилгани, ўзбек ва италиялик санъаткорлар иштирокида спектакллар қўйилгани маданий ҳамкорлигимизнинг тобора мустақамланиб бораётганидан далолатдир. Тошкент давлат Санъат музейида ва Самарқандда италиялик мусаввир Карло Карранинг “Графика ва расм” кўрғазмаси, Тошкент давлат Опера ва балет театрида италиялик режиссёр Себастьяно Сальвето сахналаштирган “Риголетто” операси ўзбекистонлик санъатсеварлар олқишига сазовор бўлди.

Албатта, биз тилга олган тадбирлар келгусида амалга оширилиши лозим бўлган кўплаб илмий анжуманлар, маданий-маърифий ишларнинг дебочаси, холос. Келажакдаги режа ва мақсадларимизни рўёбга чиқариш учун эса зарур имкониятлар ҳам, шарт-шароит ҳам мавжуд. Фақат улардан самарали ва оқилона фойдаланмоғимиз даркор.

Баҳодир ЗОКИР суҳбатлашди.

Шукур ХОЛМИРЗАЕВ

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

ЯЪНИ

МАФКУРА

БОБИДА

ЎЙЛАР

Эссе

6

Шўро даврининг мафкураси, коммунистик дунёқараш... моҳият эътиборига кўра, бизнинг турмуш тарзимизга, халқимизнинг табиатига тамоман бегона эди.

Испом КАРИМОВ

Маълумки, ҳар қандай мафкура дин ва инсоний қомуслар (конституциялар) бағрида, қаватида, улардан руҳ олиб, озикланиб униб-ўсади. Кейин ўз навбатида қомусга ҳам, динга ҳам таъсирини ўтказди. (Тўғри, баъзан мафкура шунчаки дин шаклида бўлиб, унинг йўриқлари доирасида иш тутди, баъзан конституция шаклида ҳам қолаверади).

Коммунистик мафкура эса инсоният тарихида истисно бир ҳол эди. Уни кашф этганлар динга (умуман, динларга), қомус деганларига ҳам гўё тупурган эдилар. Дин — афъюн, конституция — хоҳлаган пайтда ўзгартириб туриладиган қонунлар мажмуасики, долзарб қарор ва кўрсатмалар олдида у бир чақага қиммат...

Охири. Бошланиши журналнинг ўтган сониди.

Хўш, шўроларнинг бошқа миллатларга ва жамият ичидаги бою камбағалга (башариятга) муносабати қандай эди?

Муносабатларни санайверсак адоғи йўқ. Илло, турмушнинг ҳар бир соҳасида коммунистлар мафкурасининг алоҳида (аммо йиғсанг битта бўладиган даражада) муносабати мавжуд эдики, бундай ғайритабиий мафкурани байроқ қилган давлат ҳали ер юзида бўлмаган. Тўғри, шунга ўхшаш қандайдир хаёлий тузум тасаввур этилган, унинг мафкураси борасида ҳам озми-кўпми мулоҳазалар юритилган. Бу инсониятнинг истиқбол ташвишини чекиш, айни чоғда “одамлар бир-бирига тенг ва биродар” бўлиб яшайдиган, давлатнинг қонунларию ижро маҳкамалари фақат шу мақ-

садга хизмат қиладиган идеал бир жамиятни тасаввур этиш эҳтиёжидан келиб чиққан эди. Қолаверса, бу тарздаги “идеал жамият” — эртақларда орзу қилинган, хаёлан қурилган эди. Унинг асосларини кўздан кечиришда мозийга муружаат қиламиз.

Илк давлатлар мелоддан илгари Ўрта Ер денгизи оролларида — айна Юнонистон тупроғида вужудга келган. Ўшанда улар “шаҳар-давлат” деб аталиб, таомилга кўра, назарий асосларини қомусий билимга эга бўлган файласуфлар яратиб берар, сўнгра ҳокимлар уни бошқарар эди. Ўша вақтдаёқ “инсонлар бирига тенг ва эркин ҳаёт кечирадиган давлат” (идеал давлат) ғояси долзарб масала бўлди. Бу йўлда, айниқса, Арасту билан Афлотун ғайрат камарини боғлаб изланишди.

Оқибат, Арасту “Сиёсат” деган асарини ёзиб, “Инсон тенглигига асосланган давлат қурмоқ учун жамиятда бою камбағал бўлмаслиги керак, яъни уларни тенглаштириш лозим!” дея ўз дастурини батафсил шарҳлаб берди. Унда уқтирилишича, бундай жамиятда ҳамма нарса умумий бўларкан. Ҳаттоки, эру хотин ҳам...

Аҳли дониш ҳайратда қолганида Арастунинг суюкли шогирди Афлотун “Қонунлар” китобини ёзиб, устозининг “идеал давлат” ҳақидаги ақидаларини инкор этиб ташлади: “Ундай жамият инсон табиатига зиддир! Инсон варварликдан (“варвар” сўзи юнон бўлмаганларга нисбатан ҳам ишлатиларди) тадрижий такомил натижасида шу даражага етди (яъни кўп хотинлилик ва кўп эрлиликни ҳам табиатан инкор этиб, оила йўриғида мазкур даражага етишди), энди уни яна орқага — варварликка қайтариш керакми? Устознинг фикрларида нафақат мантиқ йўқ, ҳатто у инсонлар табиатига ёт ҳамдир!”

Шундай қилиб, идеал тузум — жамият — давлат ғояси мазкур ҳаётдан эзгуликка, инсонга хизмат қилиш ва ақлану

қалбан олижаноб бўлишга интилишлардан ўсиб чиқади, шаклу шамойил касб этади, деган ақида барқарор бўлиб қолди.

Х аср. “Идеал давлат” ғояси орадан ўн асрлар ўтиб, Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри” рисоласида Шарқда — айна Туронда кўтарилди. Маълумки, Абу Наср Форобий юнон тилини яхши билган ва Арасту асарларига шарҳлар ёзиб, “Шарқнинг Арастуси” номини ҳам олган. Ишонч билан айтиш мумкинки, мазкур асарни ёзишдан олдин у юнон файласуфларининг бу борадаги асарларидан ҳам хабардор бўлган.

Ўз-ўзидан аёнки, бу “Фозил шаҳар” ҳақидаги ғоялар ҳам орзулар (шарқона истаклар) маҳсули бўлиб, унга асосланган тузумни барпо этиш амримаҳол эди.

Шунинг учун ҳам ушбу орзулар рўёбида қурилган (дастурда инсон эрки устивор ғоя бўлгани ва мамлакат мўғуллар истибдодида — эркисизликда эзилгани боис халқ сарбадорлар кетидан эргашган эди) сарбадорлар давлати узоқ яшамади (мўғул босқини Амир Темур томонидан бартараф этилгач, гўёки бу давлат ҳам тарихий вазифасини адо этиб бўлди).

XVI-XVII асрлар. Француз алломалари Ж. Ж. Руссо ва Вольтернинг “идеал давлат” ҳақидаги чиқишлари ҳамда XVIII асрда ушбу ғояларнинг таъсири ўлароқ мамлакатда бўлган кўтариллишлар Париж коммунасининг юзага келишига замин яратди.

Бу ҳам ўтди-ю, орадан қандайдир ўн йилликлар кечиб, Русияда большевиклар бош кўтарди...

Француз мутафаккирлари юнон файласуфларидан таъсирланган бўлсалар (маълумингизки, Фарб ҳамиша Италиядан маданияту санъатни ўрганганидек, юнонлардан “дунёни ва инсонни мушоҳада қилишини ўрганибгина қолмай, “инсоният тамаддунининг бешиги” деб унга сиғинади ҳам), рус большевиклари Француз инқилобидан илҳомланиб, улар

куйлаган “Марсельеза”ни ўзларига мадхия қилиб олиш баробарида қўшиқ матнига ҳамоҳанг — “Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!” деган шioriни байроқ қилиб кўтардилар. Шу асно бўлажак жаҳон инқилоби ҳақида башорат этилди. Фирқа раҳнамолари ўз мамлакатларида авомни оғдириб олиш учун “Ер-сув — деҳқонларники, завод-фабрикалар — ишчиларники!” деб баралла эълон қилдилар. Натижада қашшоқ деҳқонлару фақир ишчилардан бу ғояларни кўр-кўрона қўллаб-қувватловчи олақуроқ оломон пайдо бўлди.

Биз коммунистларнинг давлатни қандай қилиб қўлга олгани ҳақида маълум ва номаълум гапларни санаб ўтирмақчи эмасмиз. Муддао — бу тузумнинг табиатан ғайриинсоний эканини бир неча мисолларда қайд этиш, шу жараёнда манфур мафкуранинг буқаламундек товлангани, нима бўлса-да, “яшаб қолиш” учун қилган талвасалари, зўриқишу макри, пироварди пуч эканининг фош этилиши, яъни инсоннинг табиатига тамоман зид — баайни немисларнинг фашистона мафкураси каби қарғишга қолгани ва бўйнига тавқилаънат тушиб, дунё харитасидан ўчиб кетаётгани ҳақида бир оз мулоҳаза юритишдир.

Коммунист сардорларнинг «жаҳон инқилоби муқаррардир» деган башорати мутлақо хаёлий экани билиниб қолгач, “битта мамлакатда социализм қуриш” ғояси ўртага ташланди ва бу мамлакат ўз ютуқлари билан дунё афкор оммасига ибрат бўлади, дея жар солинди.

Аммо “бою камбағални тенг қилиш” жараёнидаги даҳшатлар, тўғрироғи, социализм (Русиядаги социалистик тузумнинг) инсоният бошига қандай кулфатлар келтиришини ҳаёт яққол кўрсатди. Хусусан, Иккинчи жаҳон урушидан кейин пайдо бўлган социалистик лагерга қарши капиталистик лагер

ташқил топди, умуман олганда, олам икки қарама-қарши қутбга бўлинди.

Бу — коммунистик мафкуранинг илк меваси!

Сўнг қуролланиш пойгаси бошланиб, дунё ҳалокат ёқасига келиб қолди. Аксил-инсоний мафкуранинг самараси бундан бошқача бўлмайди.

Аммо инсон ўлишни эмас, яшашни истайди. Шу табиий эҳтиёж курраи заминда бани башар манфаатларини ҳимоя этадиган олий маҳкама тузишни тақозо қилди. Шунинг натижаси ўлароқ Бирлашган Миллатлар Ташкилоти пайдо бўлди. Бу ташкилотнинг саъй-ҳаракатию инсониятнинг яшашга интилиши сабаб дунё бир неча марта даҳшатли уруш хавфидан қутилиб қолди.

Ниҳоят, инсониятнинг ақлий, ҳиссий, маънавий такомилу шу даражага етдики, атом бомбаларидан воз кечиш ғояси кўтарилди.

Бу “кашфиётлар” мафкура бобидаги сифат ўзгариши эмасмиди?

Худди шундай!

“Ер-сув — деҳқонларга, завод-фабрикалар — ишчиларга!” Тўғри, бойлардан тортиб олинган ер-сув (тегирмон, обжувоз) деҳқонларга улашилди. Аммо орадан ҳеч қанча вақт ўтмасдан “тенг деҳқонлар” орасида бой ва ўртаҳолию йўқсил-фақир пайдо бўлди. Нега? Бу ҳол коммунистлар фирқасининг йўлига тўғри келмайди-ку! Яхши меҳнат қилган деҳқон бойиб, дангаса-ялқов қандоқ бўлса, шундоқ қолаверар экан-да... Нима қилиш керак? Ҳа-а, деҳқонларнинг ҳаммасини “колхоз”ларга бирлаштириш даркор! Бунинг учун, албатта, бойиганларнинг мулкани тортиб олиш (ўзларини қулоқ қилиш — йўқотиш) зарур. Шундай қилинди ҳам.

Айтмоқчи, “коллектив хўжалик” (жамоалар) ғояси бизга қадим юнонлардан таниш эди-я? Улар бу муаммони давра суҳбати воситасида (юнонларда нотиклик санъатнинг бир тури ҳисобланар, манман деган файласуфлар ҳам

омма ўртасида даҳанаки жанг қилишлари табиий ҳол эди) ҳал этиб, нуқта қўйган бўлсалар, комфирқа йўлбошчилари уни амалиётда қўлладилар. Ўша юнонлардан биронтаси бу ҳолни кўрганида, албатта, “варварликка қайтиш” деб баҳолар эди.

Ажабо, инсон шундоқ (мосланувчан) зот эканки, шу “коллектив хўжалик”ка ҳам мослашди ва бунда ҳам яхши меҳнат қилган — топармон бўлди, ёмон меҳнат қилган — фақирлигича қолди.

Аммо кўпчилик “тенглик”да бир хил маош олди, бир вақтда далага чиқди, бир маҳалда овқатланди. Раҳнамолар эса авомни яхшироқ меҳнат қилишга ундаш, рағбатлантириш ва қизиқтириш учун анави яхши ишлаб обрў топганларни кўтар-кўтар қилишар, улардан сохта қаҳрамонлар ҳам яратишар эди.

Хуллас, коммунистлар мафкурасининг илк банди — инсонларни тенг қилиш (бойларни йўқотиш) дастури аслан нотабиий бўлгани учун товламачилик, ёлғончилик ва кўзбўямачиликларни юзага келтирди. Халқнинг яхшилик ва ёмонлик, тўғрилиқ ва эгрилик борасидаги табиий шаклланган (қадим эътиқодлар туфайли) ва муқаддаслик тусини олган ақидаларига пугур етди.

Совет кишиси. Ҳар қандай (арзирли) мафкуранинг замирида ва пировард мақсадида муайян бир жамиятни барпо этиш ғояси ётгани каби шу ғояни рўёбга чиқарадиган (чиқаришга гўё маҳкум) идеал қаҳрамон ҳақида қаноатлари ҳам бўлади, шубҳасиз. Социалистик жамиятни қурувчи совет кишисининг тахминий шаклу шамойили борасида ҳам маълум қаноатлар бор. Улар тахминан мана бундай:

— совет кишиси — динсиз, у жаннатга эмас, коммунизмга ишонади.

— у коммунизм қуриш йўлида жонини ҳам аямаслиги ва тузум душманларига муросасиз бўлиши шарт. Агар бу ишни уддалай олмаса, у коммунист эмас (демак, дунёнинг ўндан тўққиз

фоиз аҳолиси унга душмандир). Мақсад — душманларни ҳам коммунистик йўлга тушириш.

Табиийки, барча ташвиқот-тарғибот кучлари шу мақсадга йўналтирилган, ёзувчи ва санъаткорлардан эса совет кишисининг — коммунизм қурувчисининг образини яратиш талаб қилинарди.

Ёзувчиларнинг (шўро йўлига тобелари) жонларини жабборга бериб “яратган” совет кишиси ҳиссиз, туйғусиз, қандайдир роботни эслатарди. Шунда ҳам мафкурачилар ўша образлардан нуқсон топишар, жуда бўлмаса, “мана бу ҳаракати коммунизм қурувчиси ахлоқ кодексининг мана бу бандига тўғри келмайди” деб ҳукм чиқарар ва “ўша бандга тўғрилаш” учун ҳаракат қилар эди. Хуллас, марҳум оталари “мана шу боғда хазина кўмилган” дегани учун нуқул дарахт кавлаган нодон фарзандларга ўхшаб иш тутиларди: дарахт таги кавланганда, ҳечқурса, унинг томирига ҳаво киради, сув яхши шимилади — дарахт баҳра олиб ўсади; йўқ қаҳрамонни топишга уриниш эса — беҳуда қоғоз қоралаш бўлиб қолар, бундан ёзувчининг ҳам соғлиғига зиён етар, қай юртлардан харид қилинган қоғоз ҳам исроф бўларди, холос.

Йўқни йўндириб бўлмайди-да! Аммо комфирқа сардорлари... “йўндириш”ни талаб этишарди. Дарвоқе, бу жабҳада бирмунча “ютуққа эришган” адиблар ҳам йўқ эмас эди. Улар ўзларида мавжуд инсоний-дунёвий фазилатларни ишга солиб, қолганига асрлар давомида шаклланган идеал (комил) инсонга хос сифатларни муайян тарзда “совет кишиси” образига сингдирар ва бир амаллаб бу сиймони “еса бўладиган” ҳолга келтирар эди. Шунда ҳам мақола ва очеркларда!

Масалан, М. Горькийнинг “Янги одам” мақоласини эсланг. (Шуниси қизиқки, бу таъсирчан, касалманд ва табиатан романтик инсон худди ўша вақтда “Бемав-

рид ёзишмалар” (“Несвоевременные записи”) мақолалар туркумини ёзган, ҳа, аламдан чиқиш учун — ўзини виждони олдида оқлаш учун ёзган эди.)

Умуман, шўролар мафкурасидаги “янги совет кишиси”нинг образини қоғозда яратиш (қоғозда нималар яратилмайди!) талаби ўшанда Русия оламидан беҳабар, яъни бундаги “туб ўзгаришлар” ҳақида эшитган ва касби-хунари — “инсон” деган “материал”ни ишладан иборат бўлган кўпгина хорижий адибларни ҳам қизиқтириб қўйган эди: “Қани, у қандай тузум бўлдики, инсоннинг табиатини ўзгартирар экан?”

Эътироф этиш жоизки, бу ҳолга қизиққан адиблар ё романтик (Горькийга ўхшаб), ёки фантаст ёзувчилар эди.

Шундай адибларнинг энг машҳури, масалан, Герберт Уэльс Англиядан келиб Русия аҳволи билан Москва тимсолида танишади ва коммунистлар доҳийси Владимир Ленин билан учрашишни ихтиёр қилади. Келинг, уларнинг суҳбатини тинглайлик: “Янги одам пайдо бўладими?” деб сўрайди Уэльс. “Худди шундай, Янги Совет кишиси пайдо бўлади”, деб жавоб беради Ленин. “Жамиятнинг базису устқуртмалари, яъни инсоннинг яшаш шароити ўзгарса, ўзи ҳам ўзгариб кетаверар эканми?” “Шакшубҳасиз!” деб жавоб беради Ильич. “Ахир, у — индивид-ку? Айни чоғда биологик махлуқ-ку?” “Барибир”, дейди доҳий.

Уэльс ватанига қайтгач, “Россия — зулмат қаърида” (“Россия во мгле”) деган асар ёзади. Биз ўша асардаги “Кремлдан чиққан хаёлпараст” бобидан парча келтирдик.

Эй биродарлар, инсоннинг табиатини ёзувчидан дурустроқ биладиган зот топилмас. Мана, унинг исботи!

Герберт Уэльс 1918 йилдаёқ Лениннинг устидан кулган бўлса, биз эндигина бу ҳолни ҳазм қилаётирмиз...

Мустамлакаларга муносабат. Коммунистлар капитализмни “босқинчи,

конхўр, мустамлакачи” деб гўрига гишт қалаб келиб, ҳокимият қўлига теккани (йўқ, зўрлик билан тахтни эгаллаб олгани) замон тинчлик, ер-сув ҳақида ва бошқа бир қатор муҳим декретлар баробарида оламни ҳайрон қолдириб, чор Русиясининг собиқ мустамлакалари РСФСР таркибидан ажралиб чиқиб кетиши мумкин, деган ҳадикда машҳур бир манифест эълон қилди.

“Шарқ мусулмонларига мурожаат” деб ҳам аталган бу ҳужжатда асосан Туркистон, Озарбойжон, бошқирд ва татар ўлкалари кўзда тутилган эди.

Бу янгилик мазмун-моҳияти ила оламшумул бўлгани ҳолда, бошқа мусулмон ўлкаларига ҳам ғойибдан тушган бахт, бошларига Хумо қуши қўнгани мисол таъсирли бўлди. Айниқса, Ўрта Осиёнинг маркази ҳисобланмиш Туркистон аҳлига, унинг “кўзи очиқ” — мингнинг йиллик тарихий тамаддуннинг меросхўри саналмиш зиёлиларига (жадидларга) гўё йиллаб давом этган ялдо кечаси тугаб, қуёш чиққан бу азиз-муқаррам замин дафъатан мунаввар бўлиб кетгандек кўринди. Наҳотки, шўролар ҳукумати шундай бағрикенг, олижаноб ва олийҳиммат бўлса?!

Хўш, ажралиб чиқилар экан, демак, Туркистон давлатини тузиш тадоригини кўрмоқ ва биринчи галда мусулмонлар қурултойини ўтказмоқ даркор. Муваққат ҳукуматга вакиллар сайлаб, давлатнинг шундай шаклини жорий этиш керакки, у Оврупонинг маданият, фан ва иқтисодиётда илгарилаб кетган мамлакатларига тезроқ эргашсин ва улар қаторидан ўрин олишга интилсин.

Айни шу дамда Русиядан буткул ажралиш керакми ёки унинг қанотида мухторият ҳолида бўлиб, мустақил сиёсат юргизиш (ер ости ва ер усти бойликлари ўз тасарруфида бўлган ҳолда) ҳуқуқини сақлаб қолиш керакми, деган масала кўндаланг бўлди.

Алқисса, шундай мухторият тузишга қарор қилиниб (бу жараёндаги тортти-

шувлар — рухонийлар гуруҳи билан жадидлар ўртасидаги — жумҳурият исломий бўладими, демократик бўладими деган каби жиддий олишувлар баёни ўзи бир китоб!), Московга маслаҳат солинди.

Дарвоқе, мухторият тузиш режаси устида иш бошланган чоғдаёқ Тошкентдаги Ишчи-аскарлар кенгашидан эътиборли вакиллар ҳам таклиф этилган эди. Улар ушбу режадан дастлаб хайрон қолган бўлсалар, сўнг жиддий ўйга толиб, “Мустақилликка ҳали эртасмасмикан? Уни бошқариш қийин бўлмасмикан? Балки Эронга, балки Туркияга ем бўлиб кетиш ҳам мумкин” деган мулоҳазаларни билдиришди. Тегишли жавобларни (“Етарлича зиёли-ҳуқуқшуносларимиз бор. Узр, кеча ўрмондан чиққан одамлармасмиз!..”) олгач, режадаги нозик бир бандга тўхтаб қолишди: “Чор ҳукмронлиги даврида Русиядан кўчирма қилиб келтирилган “крестьянлар”дан ўша ҳосилдор ерларни қайтариб олиш миллий адоват туғдирмасмикан? Хўш, Туркистонда давлат тили қайси тил бўлади? (Дарҳол тил масаласи тилга олинган-а!) Туркистонга миллий армиянинг нима кераги бор? Милиция бўлса етар...” Бу эътирозларга ҳам ётиги жавоб қайтарилган эди.

Хуллас, Туркистон мухтор Жумҳуриятининг тузилмаси ва мақсадлари баён этилган лойиҳа-режа Московга жўнатилиб, жавоб кутила бошланди. Жавоб тезда қайтди: “Лойиҳадан маълум бўлдики, сизлар (яна) бойлар ва эксплуататорлар тузумини ўрнатмоқчисизлар. Шўро ҳукумати бунга рози бўла олмайди...”

Шунда Тошкентга Боку ва Уфадан хабар етдики, озарлар ва бошқирдлар юртида ҳам тузилажак мухтор жумҳуриятлар лойиҳасига Московдан худди шу мазмунда жавоб қайтибди. Аммо улар барибир мухторият эълон қилармиш.

Туркистонда барпо этилажак мухториятнинг раҳбарлари (М.Чўқаев, Тинишбоев, Т.Рискулов, Мунаввар қори, Убай-

дулла Хўжа, Бузрукхўжа ва бошқалар) кенгашиб, Туркистон Муслмонларининг I Қурултойини чақиритишга қарор қилдилар ва ўлкага маълум этдилар. Жойлардан сайланган вакиллар Қурултойга етиб келдилар. Қурултой бир овоздан “Туркистон Мухторияти”ни эълон қилди.

Худди шу кунларда Ишчи-аскарлар кенгаши ҳам ўзича бир анжуман уюштириб, Туркистон Мухториятини тан олмаслигини баён этди. Оқибатда Тошкент кўчаларида ҳар хил тўполонлар бошланди, қизил аскарлар бамисоли босиб олинган шаҳарда қилинадиган ишни — талончиликни авж олдирди.

Шунда Московдан буйруқ келдики, “Туркистон Вақтли Ҳукумати аъзолари ҳибсга олинсин!” Ҳукумат аъзолари Қўқонга қочдилар. Шўро миршаблари у ерга ҳам етиб борди. Аммо мухториятчилар Фарғона водийсига асл мақсадларию унга Русия шўроларининг муносабатини маълум қилишга улгурган ҳам эдики, чор-теваракдан Қўқонга оломон тўплана бошлади. Шубҳасиз, бу хабар Тошкент шўроларига, улардан Московга етган эди. Московдан келган буйруққа биноан Қўқондан унча узоқ бўлмаган жойларда оқ гвардиячилар билан жанг қилаётган айрим ҳарбий қисмлар ва Тошкентдан Перфильев деган 27 яшар генерал раҳбарлигида бутун бошли бир поездда қурол-яроғ ва жангчилар (тунда) етиб келди.

Эртаси куни. 1918 йилнинг баҳори. Шаҳар кўчаларига ҳовлиқиб (қизил кўшин келганидан кўрқиб) чиққан одамлар аста-секин кўпайиб (қизиги шундаки, уларга маҳаллий руслар ҳам поплар етагида қўшилиб), қалъа томон юрдилар. Қалъа деворларию томларига замбараклар ва ўтсочар пулемётлар ўрнатилган эди. Аммо халқ хушини йиғиб олишга улгурмасидан (қолаверса, мухториятчилар музокара учун қалъага юборган алоқачилар ҳам қайтмасдан бунини кўргондаги қизил аскарлар авомини ўққа тутди. Отишмани бошлаб бер-

ган илк тўпнинг ўқи Жоме масжидига бориб теккан ва муқаддас даргоҳнинг гумбазини вайрон қилган эди.

Кўқон уч куну уч тун ёнди. Ўттиз минг одам ер тишлади.

Ниҳоят, ҳалиги поезд вагонлари Кўқон халқининг йиллаб йиққан бисоти билан тўлдирилиб Тошкентга, ундан Москвага жўнади.

(Азиз биродар, орадан уч йил ўтгач, Бухорои шарифнинг аэропланлардан бомбабўрон қилингани, Русия қизил қўшинларининг раҳнамолари Куйбишев ва Фрунзелар келган поезд вагонлари Бухоро амири хазинасидан ва шўрлик шаҳарликлардан талаб олинган бойликларга тўлиб орқага қайтганларини эсларсиз?..)

Русия шўролар ҳукумати гўёки бир думалаб босқинчи, талончи ва ёвуз кучга айланиб қолган эди.

Агар бунга шу давлатнинг мустақиллик — мухторият эълон қилган Озарбойжон ва Бошқирдистондаги худди шундай кирдикорлари ҳам қўшилса, “Мустамлакачиликка қаршимиз! Йўқолсин колониализм!” дея айюҳаннос урган ва “хоҳлаган мамлакат Русиядан ажралиб чиқиш ҳуқуқига эгадир!” дея жар солган бу тузумнинг қиёфаси янада равшанлашади.

Мана, Кўқон қирғини олдидан Мустафо Чўқаевнинг Туркмухторияти-номидан Москвага — Миллатлар халқ комиссари ўртоқ Жугашвилига қилган мурожаати ва “Сталин” лақабини ҳали олишга улгурмаган “пўлат қалбли” бўлажак доҳийнинг жавоблари:

— “Ўртоқ Жугашвили? Салом”. — “А-а, сизмисиз, ўртоқ Чўқай? Туркистонни мустақил деб эълон қилибсизлар. Табриклайман”. — “Кечирасиз, биз буни Тошкентда эълон қилган эдик. Ўзингизга ҳам...” — “А-а, эсладим. Хўш, нима демоқчисиз?” — “Ўртоқ Жугашвили, Туркистон мустақил давлат сифатида Сиздан талаб этади: биздаги мавжуд ва

кечагина Кўқонга келган Қизил Армия қисмлари, яъни хорижий армия бўлинмалари мамлакатимиздан чиқиб кетсин”. — “Бундай денг? Жуда соз... Аммо мустақил мамлакатнинг мустақил армияси бўлади, одатда. Сизларда шундай армия бўлса, буюринг, Қизил Армия қисмларини ватанингиздан ҳайдаб чиқарсин!” — “Ўртоқ Жугашвили!..” — “Саломат бўлинг”.¹

Энди, Кўқон фожиасидан 16 кун бурун тор-мор этилган Бошқирдистон Вақтли ҳукумати бошлиқларидан бири, буюк туркшунос, этнограф олим Заки Валидий Тўғон (яқинда ўзбекчага ўгирилиб чоп этилган хотираларида битилган) бу борада, яъни “Русия ҳукуматининг “Шарқ мусулмонларига мурожаати”да собиқ мустамлакаларнинг Русия таркибидан ажралиб чиқиш ҳуқуқи тайин этилгани ҳолда, нечук энди, улар мустақиллик эълон қилганларида қонга ботирилди?” деб Владимир Ильичга мурожаат қилганида доҳий шундай жавоб берган экан: “У — бир парча қоғоз эдику? Ўшандаёқ гижимлаб ташлаганмиз”.

Мана, сизга халқлар тақдири билан ўйнашиш, инсониятни алдаш ва кўзингга тикилиб туриб юзингга тупуриш!

Нима, улар одамидилар ўзи? Ё одам қиёфасидаги дажжолларми?

Ҳа, улар Гитлер ҳали этаги тугилиб, ўйнаб юрган чоғларидаёқ дунёга ҳокимликни орзу қилган ва бунинг учун Маркснинг “Манифест”ини Инжилдек бағрига босган фанатик-мутаассиблар, янада очикроқ айтсак, бу йўлда ҳар қандай қинғир иш, алдову муттахамликдан ҳам қайтмайдиған инсон қиёфасидаги ёвуз жодугарлар эди.

Энди ўйлаб кўринг: дунёга эгалик қилмоқчи, социализмни ўрнатмоқчи бўлганлар ўз ихтиёридаги “тайёр луқма”ни — мамлакатларни қўлдан чиқариб юборар эканми? Бирон бир кичик ўлканинг ҳам мустақил бўлиб, Шўролар жумҳуриятидан чиқиб кетиши олам олдида

¹ Телефондаги бу сўзлашув ва, умуман, Кўқон фожиасига дахлдор айрим маълумотлар тарихчи олим Марат Ҳасанов рисоласидан олинди (Муаллиф).

уларнинг обрўсига путур етказмасмиди? Ахир, улар собиқ мустамлакаларни етакларида кўганлаб олиб, ўзини мақтатиш, “Ватаним — СССР” дея фахрлантириш, шу йўл билан ҳам ўзга юртларни ўз кўрасига тортишни истар ва бу унинг мафкурасидаги бош йўлнинг равон бўлишига хизмат қилиши керак эди.

Тил ва динга муносабат. Совет кишининг тили рус тили эди. “Коммунизм кишиси” кўп миллатли халқларга ҳам тегишли атама эдики, уларнинг ҳам тили рус тили бўлиши шарт эди. Ахир, рус тили нақадар бой, Горький айтмоқчи — “бу тилда ифодаб бўлмайдиган тушунчаю манзаранинг ўзи йўқ”!

Ленин бу тилни бениҳоя ардоқлар, Толстою Чеховлар шу тилда ижод этиб, рус тилини кўкка кўтарганлари учун яхши кўрарди уларни. Михаил Васильевич Калинин-чи? Чаласавод оқсоқол, сафдошлари орасида “масхарабоз” деб аталган деҳқон ҳам дохийларга эргашиб рус тилини, унинг бойлигини мақтаб мақолалар ёзар ва мудом: “Биз тилни дохийларимиз Владимир Ильич ва Иосиф Виссарионовичдан ўрганишимиз керак. Уларнинг асарларини ўқинг, нақадар содда, тушунарли” деб таъкидлар эди. Бутунрусия оқсоқоли сифатида бу гапни деҳқонларга ҳам қайта-қайта уқтирарди. Уларнинг дохийлар асарини қандай тушунганлари бизга номаълум-у, аммо оғзаки буйруқларни (“р” ҳарфи “ё” деб айтилса-да) тушунишар эди.

Бу гапимиз ҳазилроғ-у (жиддий мулоҳазаларга ҳазил қўшилмасаям қийин), рости: улуғ рус тили Октябрнинг илк кунларидан бошлаб зўр бериб ташвиқот қилина бошлаган (Ленин давлат ишлари бошидан ошиб ётган эса-да, масалан, Толстойларни ўқиш ва ҳатто улар ижоди ҳақида мақолалар ёзишга ҳам вақт топарди, негаки бу иш — давлат иши, сиёсати даражасида муҳим эди), совет кишининг тили зўр бериб мақталар, Маяковскийга ўхшаган шоирлар эса, “Саксон яшар негр бўлганимда ҳам

рус тилини ўрганган бўлардим. Чунки бу тилда Ленин сўзлайди!” қабилидаги тарғиботларни шеърга ҳам солган эди.

Кейинчалик бутун СССР миқёсида барча ишлар шу тилда олиб борила бошлади, рус тили ўз-ўзидан давлат тили бўлиб қолди.

Демак, давлат тилида сўзлашиш — бурч, Ленин тилида сўзлашиш — шараф!

Миллий республикаларда рус тилининг ташвиқоти боғчалардан бошланди. Аҳвол шу даражага етдики, рус тилини билмаган қишлоқи ўзбек деҳқони почтадан нафақасини ҳам ололмайдиган бўлди.

Тилда гап кўп экан! Инсон қайси тилда гаплашса, аста-секин ўша тил мансуб бўлган миллат вакилига ўхшаб кетаверар, бора-бора миллий фикрлашдан, демак, миллий киёфасидан, миллатидан узоқлашиб, сўзлашаётган тилининг асл эгаларига ўхшаб қоларкан.

Қарабсизки, афтидан ўзбек, қалбан эса ўзга миллат вакилига айланган инсонлар пайдо бўлди.

Фақат, шўролар бу ишни ўзгачароқ йўсинда, яъни ер юзида “руслар пойдеворини қўйган” коммунистик жамиятни қуришда энгиллик туғилсин деб амалга оширмоқчи бўлдилар. Бу борада катта ютуқларга эришилди ҳам.

Ажабо, колхознинг каттакон мажлислар залида юзлаб ўзбек орасида битта бошқа миллат вакили ўтирган бўлса, йигин рус тилида олиб борилар эди. Бу ҳам майли-я, бошқа миллат кишиси кўрилайётган масалага мутлақо қизиқмас ҳам тушунади, масалани ҳал қиламиз деб залда ўтирган ўзбеклар-чи?..

Бордию мажлис ўзбек тилида олиб борилса, ўзга миллатлар писанд қилинмаган ва уларга нисбатан ғайрилиқ бор, деб ҳисобланар, бинобарин, мажлис аҳлига “миллатчилар” деган тамға босилар, миллатчилар эса қаттиқ жазога муштаҳиқ эдилар.

Ё тавба!

Динсизларнинг динларга, жумладан, исломга муносабати қандай эди — биламиз.

Фақат, масжид-мадрасаларнинг вайрон қилингани, мозорларнинг оёқости бўлгани, мархумларни жанозасиз кўмишга мажбур этилгани, дастурхонга шунчаки фотиҳа ўқиган кишининг ҳам хатга тушганлари алам қилади одамга.

Оллоҳ қалбимизда эди. Аммо қалби бўшаб, у бўшлиқни тўлдиролмай ўтганлар ҳам кўп бўлди...

Хайрат. Биз бир замонлар руҳларга сиғинган, кейин табиий равишда ўтпа-раст бўлган, бир муддат Будда ибодатхоналарига ҳам қатнаган ва охир-оқибат муслмонга айланган ва асл тангри таолони таниб, ўзга динларни инкор этмай, ўзга миллат, ўзга тил вакилларига эҳтиром билан қараган, уларнинг урф-одатларига-да муносиб муносабатда бўлган халқ эдик.

Миллий мафкурамиз ана шу жараён-да шаклланган ва сифат ўзгаришлари юксалиб, умумбашарий ғояга хос ва мос фазилатлар — қаноатларни ўзида жамлаган ва буларнинг бари бандма-банд саналиб, изоҳлари (пайдо бўлиш тарихи) билан бир буюк китоб бўлгулик ҳолга келган халқ қандай қилиб бу нобакор, табиатан ёввойи ва мазмун-моҳияти ила инсониятга зид бўлган шўро мафкурасининг измига тушиб қолди?

Тўғриси, биз шўродан олдин уни “оқ қилган онаси” — мустамлакачи чор Русиясининг домига тушган эдик.

Чор салтанати қулаб, ўрнига “пролетар диктатураси” номли жоҳил фанатиклар давлати қарор топгач, батамом эгилиб-эзилиб, 1930-37 ва 50-йиллардаги “тозаланиш”дан сўнг эса юрагимизни баттар олдириб қўйган, безиллаб — елка қисиб юрадиган ҳолга келган эдик.

Шу тобда чор Русиясининг мустамлакачилик мафкураси натижалари ёдга

тушади. Ўша мафкуранинг нақадар ғайриинсоний экани ва кўп жиҳатлари билан шўролар мафкурасининг ҳосилаларига ўхшаб кетишини, келинг, чоризм вақтида Русиянинг киндигида ўз ақидаси, эътиқоди, сўзи (мафкураси) билан яшаган мутафаккир адиб Лев Николаевич Толстойнинг император Николай Иккинчига ёзган мактубидан билиб олайлик.

Нима бўлганда ҳам Лев Толстой Русия фарзанди эди. Шу боис унинг мулоҳазалари алоҳида қимматга эга.

“НИКОЛАЙ ИККИНЧИга

1902 йил, 16 январь,
Фаспира

Марҳаматли биродар,

Сизга бундай мурожаат қилишимнинг боиси — Сизни нафақат шоҳ деб билганим, балки ўзимга биродар бир инсон деб билганимдандир. Қолаверса, мен Сизга баайни нариги дунёдан мактуб йўлламоқдаман, чунки қазоим яқин қолди.

Аммо Сизнинг бугунги кунда қилиб турган ишларингиз — ижтимоий фаолиятингиз ҳақида, бу фаолият қандай бўлиши, миллионлаб инсонларга қанчалар фойдаси тегиши ёки ушбу фаолият шу тарзда давом этаверса, ўша миллионлаб инсонларга ва шахсан Ўзингизга қанчалар зиён етказиши мумкинлигини айтмасдан ўлишни истамайман, биродар.

Русиянинг учдан бир қисми қонунга зид ўлароқ бамисоли қамал ҳолатида яшайди. Полиция қўшини — ошкора ва хуфия жосусларингиз кундан-кунга кўпаймоқда. Қамоқхоналар ва сургун қилинадиган жойларингиз юз минглаб жиноятчиларга тўлиб кетганки, уларнинг асосий қисмини сиёсий маҳбуслар ташкил этади; энди улар сафига оддий ишчилар ҳам қўшила бошлади. Назорат шу қадар аҳмоқона тақиқлар чегарасига етиб бордики, энг қора кунларимиз саналмиш 40-йиллардаги даражадан ҳам ўтиб кетди. Ди-

ний тазйиқлар ҳеч қачон бу қадар шафқатсизлик билан амалга оширилмаган эди ва у тобора бераҳм бўлиб бораётир. Шаҳарларда ва фабрикалар қошида мудом кўшинлар тайёр турадики, қайси бир манзилда халқ андак норозилик билдирса, милтиқларига ажал ўқларини жойлаб югуришади. Жуда кўп жойларда биродаркушлик бўлди ва янги-янги қон тўкилишига ҳозирлик кўрилмақда.

Давлатнинг мана шундай шафқатсиз ва муттасил амалга ошираётган тадбирлари орқасида 100 миллионли деҳқон халқ — ҳа, қудратли Русиянинг деҳқонлари кундан-кунга камбағаллашиб бораётир, очлик одатий ҳолга айланиб қолди. Ва табиий, жамиятдаги барча қатламларда давлат сиёсатига нисбатан қаршилиқ кўрсатиш, унга ёвларча муносабатда бўлиш ҳам одатий ҳолга айланиб қолди.

Ахир, Сиз ушбу ҳолни билмаслигингиз мумкин эмас, яъни инсоният тараққиётида ҳаётнинг шакллари, жумладан, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва диний шакллари тўхтовсиз ўзгариб, қўпол шакллари юмшоқроқ шаклларга, аҳмоқона бошқарувлар оқилона бошқарув усулларига ўрни бўшатиб бераётир.

Бутун дунё тараққиётида шу ҳол кузатилаётир.

Сизнинг маҳрам-маслаҳатчиларингиз эса Сизга, йўқ, бу — ёлгон ақида, дейишади, рус халқига православ дини ва яққаҳокимлик илгари қандай қимматга эга бўлса, ҳамон шундай — бу ҳол унинг табиатига хосдир ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади, дейишади ва бир-бири ила боғлиқ бу икки бошқарув шаклини нима қилиб бўлса-да қўллаб-қувватлаш ва мустаҳкамлашни маслаҳат беришади. Ахир, бу икки томонлама хатоку. Биринчидан, православлик рус халқига бир замонлар қанчалик қадрли — табиатига хосдек бўлган эса, эндиликда бундай эмас. Синоддаги оберпрокурорнинг ҳисоботларидан билишингиз мумкинки, Русиядаги руҳан ва ақлан камол топган кўпдан-кўп зиёлилар бошларига

ёғилажак хавф-хатарларни яхши билганлари ҳолда православликдан йироқлашмоқда, эзгу ҳақиқатларни тан олгувчи мазҳабларга кирмоқда. Иккинчидан, агарки рус халқига православлик шу қадар хос — миллий туйғуси каби бўлар экан, бу ақиданинг бунчалар ҳимоя қилинишига эҳтиёж кўринмайди.

Энди яққаҳокимликка келсак, бу ҳам рус халқига хос эътиқоддир дейиш хато экани кўриниб қолди: илгари замонларда шоҳ — гуноҳсиз, ердаги худодир, унинг ёлғиз ўзи халқни — давлатни бошқара олади, деб ишонишган бўлса, ҳозир ишонишмайди. Андақкина саводхон одам ҳам билдики, шоҳлар нодон ва жоҳил бўлишлари ҳам мумкин экан — худди Иоан Тўртинчи ва Павелга ўхшаб; иккинчидан, шоҳ қанчалик яхши бўлмасин, яққа ўзи халқни бошқара олмас экан, халқни — давлатни шоҳга яқин турган кимсалар, яъни халқ манфаатидан кўра ўзларининг нафани кўпроқ ўйлайдиган кимсалар бошқарар экан. Сиз менга шоҳлар ҳалол ва ишчан ўғлонларни ёнига олиши мумкин, дейишингиз мумкин. Йўқ, шоҳлар ундай кимсаларни ёнига ололмайди, чунки ҳар хил йўллар билан шоҳнинг пинжига кириб олган кимсалар ундай — беғараз ва ишчан кишилар билан шоҳ ўртасида туриб оладики, шоҳ уларни сира-сира кўра билмайди.

Авомнинг шоҳга ва унинг корчалонларига кўрсатадиган севгиси Сизни адаштираётир, биродар. Москва ва бошқа шаҳар кўчаларида Сизни ва ёрдамчиларингизни кўрганда халқнинг “ура!” деб айюҳаннос солишларига ишонманг. Кўпинча бу оломон, яъни халқнинг Сизга муҳаббатини изҳор этгувчи бу авом — полиция томонидан йиғиб келинган ва саф тортириб кўйилган кўрқоқлар бўлади.

Эсларсиз, бобонгиз Харьковда бўлганда ибодатхона майдонини тўлдирган минг-минглаб халқ — кийими ўзгартирилган полициячилардан иборат эди...

Яққаҳокимлик — давлат бошқарувининг эскирган, умрини ўтаб бўлган шак-

лидир. Тўғри, бу бошқарув усули Африканинг қайсидир бурчакларидаги қабилаларига маъқул тушар, аммо рус халқига маъқул тушмай қолганига анча вақт бўлди: рус саводли, маданий бўлгани сари бу масалаларда ҳам кўзи очилаётир.

Сизнинг бу кунларгача амалга ошириб келган ижтимоий фаолиятингиз шу тарзда кечди. Дунёвий сиёсат бобида ҳам Сиз халқларнинг ғазабини кўзгаётирсиз: Финландия хусусидаги буйруқингиз (1900 йили финларни руслаштириш мақсадида Финландияда “Давлат тили — рус тили” деб эълон қилинган эди), Хитойга босқин (1901-1902 йилларда Хитойга Германия, АҚШ, Англия, Франция ва ҳоказо давлатлар томонидан қилинган интервенцияга Русия ҳам қўшилган эди — **Ш.Х.**), Гаага конференциясига тақдим этган дастурингиз ва амалда унинг аксини қилганингиз (1899 йили Русиянинг ташаббуси билан Гаагада Тинчлик конференцияси очилган, айти чоғда чоризм Узоқ Шарқни батамом босиб олиш учун урушга тайёргарлик борасида буйруқ чиқарган эди — **Ш.Х.**), вилоятларда ўз-ўзини бошқариш усуллари сусайтириб, тўраларча бошқарув усуллари кўллаб-қувватлашингиз ва кучайтиришингиз — бу қилғиликларингиз бўлмаслиги мумкин эди...

Лев ТОЛСТОЙ”

Ҳа, чоризмнинг кўп жиҳатлари, хусусан, мустамлакачилик, зўравонлик, ўзга халқларга паст назар билан қараш, кўзбўямачилик, дунё афкор оммасини алдаш, иш фаолиятидаги жаҳолат, кўйингки, у дастур қилган мафкура ҳам шўроларнинг, яъни коммунистларнинг барча соҳалардаги жоҳилона сиёсатиға ўхшаб кетади. Пётр Биринчининг жаҳонгирлик (у Ҳиндистону Эронни ҳам босиб олиш ва уммонларга чиқишни режалаш-

тирган эди) сиёсатини шўроларнинг “бутун дунёда социализм куриш” ниятига менгзасак, улар орасидаги яқинлик янада яққол кўринади.

Аммо ўртадаги битта буюк фарқ — уларнинг ҳалокатида. Маълумки, ўлим ҳамма нарсага нуқта қўяди. Аммо шу нуқтадан орқага бурилиб қарасангиз, марҳумнинг худди шундай қазо қилишини бошдаёқ тасаввур этиш мумкиндек (мумкин экан-у, зийраклик қилинмагандек) туюлади. Кейин “қисмати шу эканда!” деб қўя қолинади.

Бу тасалли, икром ёхуд мавжуд фактни қайд этиб қўя қолиш — инсоний ожизлигимиз, башоратчи вали эмаслигимиз, пироварди, Оллоҳга маълум бўлган сирлардан воқиф эмаслигимиз ва бунга қодир ҳам эмаслигимизни тан олишдан келиб чиқади.

Биз, инсонлар ақлимиз доирасидаги масала-муаммоларнигина мушоҳада этиб, маълум бир тўхташларга келамиз.

Мана, олинг чоризм тузумининг тақдирини: барча қадрият уйўсинлари қай тарзда барбод бўлди? (У даврда зиёлиларга, умуман, маданият ва санъат соҳибларига муносабат ўзгача эди. Сиёсий кўпорувчилик билан шуғулланмаган ақл соҳиблари барибир қадрланарди. Лев Толстой императорга юқоридагидек аччиқ, фош этувчи мактуб йўллашга журъат қилганда (демак, бир кор-ҳол бўлишини, айтайлик, “сиёсатга қарши унсур”, “халқ душмани” деб айбланишини хаёлига ҳам келтирмаган) унга қандай тазйиқ билдирилди? Деярли ҳеч қандай.

Коммунистлар гоёларига содиқ фанатлар ҳамда гўзал-жозибали сафсаталари (“ер — деҳқонларга” каби) билан ўзига оғдирган жоҳил оломон ёрдамида

Қишки саройга хужум қилиб, давлат тўнтарилишини амалга оширди. Собик ҳукумат, Дума, Палата аъзоларини қамоққа олди, шоҳ Николай Иккинчи тахтдан воз кечган бўлса-да, унинг хизматкоригача тирик қолмади. Хазина кўлга тегди, Русиянинг Антанта доирасидан чиқиб кетиши — ўзи билан ўзи овора бўлиб қолишидан манфаатдор бўлган Германия ҳам ундан ёрдамани аямади. Хуллас, чоризм йиқилди.

Бу ҳолни соғлом ақл оддий факт сифатида қабул қилади: давлатнинг қулаш сабаби аён.

Энди ўйлаб кўринг: ер юзига таҳдид солиб турган империя ўз-ўзидан тўкилса, чок-чокидан сўкилиб кетса, номи (СССР) ўчса... Фалати-ку?!

Одатда (инсоният тарихи, давлат тарихи шуни кўрсатади), бир қудратли давлат барбод бўлар экан, уни четдан хужум қилган кучлироқ давлат мағлуб этган бўлади ёки ички низолар — инқилоблар унинг бошига етади.

СССРга эса ҳеч бир давлат хужум қилгани йўқ ёхуд унинг ичида ўзга бир ленинчилар бош кўтариб инқилоб ҳам содир этгани йўқ...

Соппа-соғ юрган одам ҳам таппа тушиб ўладими?

Демак, ўлар экан; одам — алоҳида вужуд, унинг ичини ёриб иллатини топиш мумкин. Аммо бутун бошли қудратли бир давлатнинг бундай барбод бўлиши...

Ҳа-ҳа, унинг ҳалокатига минг-минг сабаблар бор. Шу қадар кўпки, уларни топиб шарҳлаш учун шу давлат яшаганчалик муддат ҳам камлик қилади...

Энди эсини йиғиб олган думбул “патриотлар” эса ўзларини у ёқдан бўёққа уриб СССРнинг қулашига сабаб излашаркан, “Мана шу Ельцин билан Гор-

бачёв айбдор! Буларни судга бериш керак! СССРнинг бошига етган шулар!” дея нодонларча айюҳаннос солишяпти.

Хўш, СССР нега қулади?

Демак, шундай бўлиш унинг қисматида бор экан.

Ҳа-ҳа, инсониятга зид, миллатларга зид мафқурани байроқ қилиб, миллионлаб қурбонлар устидан бемалол одимлаб келган бу ажабтовур дажжолга жазони “ҳамма нарсани кўргувчи ва кузатиб тургувчи” ягона қудрат — Оллоҳ таоло берди: жонини шундай суғуриб олди-ю, “Энди жарроҳлик қилаверинглар”, деди гўё.

Ҳа, чин жарроҳлик қилинса... Дарвоқе, иллатлари аён-ку! Унинг (у давлатнинг) пайдо бўлишидан то қазосигача кечган фурсатда қилган барча-барча гуноҳлари маълум-ку!

Агар инсон башоратчи вали бўлганида, бу “махлуқ”нинг дунёга келиб босган илк қадамиданоқ унинг қисматини айтиб берган бўларди...

Аттанг, ожизмиз.

Ўтган етти йил тарих олдида етти дақиқа ҳам эмас. Аммо биз шу фурсат мобайнида кимлигимизни англаб олаёздик, тараққиёт йўлимизни белгилаб, янги-янги режалар тузмокдамиз.

Бу йўлда эзгу қадриятларимиз мустаҳкам замин бўлишини теран тушуниб етдик. Миллий мафқурамиз тизимларини тиклаб, унинг умуминсоний ғоялар билан бақамти йўлда эканини кўриб, бундай жамиятнинг истиқболи порлоқ бўлишига инонасан киши. Тангри таоло ёмон кўзлардан, суқ ва ҳасадлардан асрагай! Тилагимиз шу.

1998 йил

Абдулҳаким ШАРЪИЙ ЖУЗЖОНИЙ

Равзаи шариф

Асрлардирки, Мозори шариф шаҳрида жойлашган “Равзаи шариф” тарихий обидаси тўртинчи халифа — ҳазрат пайгамбарнинг куёви ва амакиваччаси бўлмиш Али ибн Абу Толибнинг жасади дафн этилган мазор деб ҳисобланади. Сон-саноксиз мусулмонлар мазкур мазорни ҳазрат Алининг ҳақиқий қабри сифатида эъзозлаб, узоқ жойлардан уни зиёрат қилгани келиб турадилар. Бироқ бундай ишонч тарихий воқеликка мосми?

Тарихдан маълумки, Али ибн Абу Толиб тўрт йилу тўққиз ой халифалик қилгач, ҳижрий 40 йили 17 рамазон жума куни эрталаб Кўфа масжидида Абдураҳмон ибн Мулжим Хорижий томонидан қилич билан ярадор этилган ва 19 рамазон якшанба кечаси ҳаётдан кўз юмган.

Тарихий ривоятларга кўра, ҳазрат Алининг ашаддий душманлари бўлмиш уммавийлар оиласи ва хорижийлар гуруҳи унинг қабрига нисбатан ҳурматсизлик қилишига йўл қўймаслик учун халифанинг жасади Кўфа яқинидаги Нажаф деган маҳалланинг

номаълум жойига дафн этилган экан.

Ҳазрат Али ҳаётлик даврида ҳеч қачон Хуросон ва Мовароуннаҳр ўлкаларига сафар қилмаган. Шундай бўлса, унинг қабри Балх вилояти маркази Мозори шариф шаҳрида эканини исботловчи бирон бир далил борми?

Афғонистонлик тадқиқотчи олим Ҳофиз Нурмуҳаммад Кўҳгадой Мозори шариф тарихи ҳақидаги китобида тарихий манбалар асосида Алининг тобути қандай қилиб Нажафдан Балхга келиб қолгани борасида маълумот бериб ўтади. Муаллиф бу фикрни исботлаш учун қуйидаги манбалардан фойдаланган:

1. Маҳдуми Аъзам авлодларидан бўлмиш Амир Маҳмуд китобдор ибн Мулло Валий Балхий қаламига мансуб “Баҳрул-асрор” китобининг тўртинчи жилди. Муаллиф унда Бухоро ва Балх подшоҳи султон Надрмуҳаммадхон буйругига бинонан Балх тарихи ва ундаги мазорлар ҳақида сўз юритиб, ҳазрат Алининг тобути қандай қилиб у ерга келтирилиб дафн этилгани ҳақида ҳам маълумот берган.

2. Абдумўминхон ибн Абдуллахон буйруғига биноан Муҳаммад Солиҳ Бадвоний томонидан ҳижрий 1003 йили ёзилган “Балхнинг 70 машойихи тазкираси”.

3. Номаълум муаллиф қаламига мансуб “Тарихи акобири дин” (“Дин пешволарининг тарихи”) китоби.

4. Муҳаммад Мурид Муҳйиддин Ҳанафий ал-Қодирий ёзган “Хужжатулл-байзо фи радди аҳлиттуғо” (“Саркашларга қарши ёруғ хужжат”) номли Бўмбай шаҳрида ҳижрий 1319 йили нашр этилган китоб.

5. Хожа Ҳожи Фазлуллоҳнинг “Умдат ул-муқомот” китобининг Лоҳур нашри.

6. Надрмуҳаммадхон ибн Динмуҳаммадхон даврида Муҳаммад Тохир ибн Абулқосим томонидан ёзилган “Ажойиб-уттабақот” китоби.

7. Бобурий шаҳзода (Аврангзебнинг акаси) Муҳаммад Дорошуқу Қодирий ибн Шоҳжаҳоннинг “Сафинат ул-фузало” асари.

8. Шибирғонлик Муҳаммад Юсуф мунший томонидан Балх подшоҳи Саид Муқимхон ибн Саид Субҳонулихон буйруғи билан битилган “Тарихи Муқимхоний” китоби. Бу китоб 1996 йил Шибирғонда биринчи марта нашр этилди.

Тарихий манбаларда таъкидланишича, уммавийлар сулоласи ҳокимиятга эришганидан кейин Алининг авлодларини ўлдириб, уларга ҳурматсизлик кўрсатган. Жумладан, Зайд ибн Алининг (Имом Зайнул-обидин) мурдасини қабрдан чиқариб, бошини кесиб олиб Ҳишомга юборган, жасадини эса Дамашқ дарвозасига осиб қўйган. Ҳишомдан кейинги халифа Валийд уни куйдириб юборади.

Ўшанда хуросонлик саркарда Абу Мус-

лим аббосийлар ҳомийси сифатида уммавийларга қарши курашиб, катта муваффақиятларга эришган эди. У олтинчи имом Жаъфар Содикқа махфий хат йўллаб, уни халифалик мақомига кўтариш ниятида эканини билдиради. Бунга жавобан Жаъфар Содик, аввало, Абу Муслимнинг имконияти, кучи ва содиқлигини синаш мақсадида, иккинчидан, Хуросон аҳолисининг ҳазрат Али оиласига ихлос ва эътиқодини ошириш, қолаверса, унинг қабрига душманлар томонидан ҳурматсизлик кўрсатилишига йўл қўймаслик учун Абу Муслимга халифанинг тобутини Балх вилоятига элтиб, вақтинча у ерга дафн этиб қўйиш вазифасини топширади.

Абу Муслим топшириқни камоли ифтихор билан қабул қилиб, уни бажаришни бу каби ишларга қодир аййёрлари жумласидан бўлмиш Зўлобий Марвзийга топширади. Аййёрлар Алининг жасади солинган сандиқни кечаси туяга ортиб, Марвшоҳжаҳон томон йўл оладилар. Кўхинур ва Калаф (ҳозирги Килифт) йўлидан Амударё орқали уни Балхга олиб бориб, шаҳарнинг шарқий томонида жойлашган Ҳайр ё Ҳайрон деган қишлоқда, сандиқ устига ҳақиқат ёзилган бир лавҳани қўйиб, яширинча кўмадилар.

Абу Муслим ҳарбий ва сиёсий ишлар билан банд бўлгани сабабли воқеани оммага эълон қилишга улгуролмай, бир муддатдан кейин аббосий халифа Мансур Давоникий томонидан ўлдирилади. Мазкур вазифани бажарган кишилар ҳам ё ўлдирилиб, ёки тумтарақай бўлиб кетдилар. Имом Жаъфар Содик ҳам қазо қилади. Шу тариқа жасаднинг Балхда экани махфий қолади.

Аббосийлар ҳокимлигидан кўп йиллар ўтгач, Хорун ар-Рашид (ҳижрий 148-193 йиллар) бир қариядан амакиваччаси Али ибн Абу Толибнинг Нажафда кўмилгани ҳақидаги хабарни эшитиб, у ерда бир мухтасар бино қурдиради. Ундан кейин Аздулдавла Дайлабий ва сўнгги даврларда Нодиршоҳ иморатни такмил этиб, баланд миноралар, олтин қандиллар билан безайдилар.

Манбаларда айтилишича, Абулҳорис Санжар ибн Маликшоҳ Салжуқий (1117-57 й.) салтанатидан 19 йил ўтганда Мавр шаҳри дорул-иморасида (амирлик маркази) Абу Муслимга тегишли бўлган муоамалот дафтаридида мазкур ҳодисани эслатувчи бир қанча ҳужжат ва маълумотлар топилади. Улар орасида Абу Муслим имом Жаъфарга ёзган мактуб ва имомнинг Абу Муслимга ҳазрат Али тобутини Нажафдан Балхга олиб бориш учун қилган тавсияси, Зўлобий орқали бу иш бажарилгани, тобут Ҳайрон қишлоғида кўмилгани ҳақида маълумот бор эди.

Ривоятларга биноан ўша кезларда Балх шаҳрининг тўрт юз саййид ва олимлари бир кеча тушларида ҳазрат Алини бир супа устида Ҳайрон тепалигида турган ҳолда кўрадилар. Халифа ўзининг қабри шу ерда эканини таъкидлаб, буни бошқаларга етказишни буюради.

Бир томондан, Абу Муслимнинг муоамалот дафтаридан топилган ҳужжатлар, иккинчи томондан, Балх улуғлари кўрган туш хабари кенг кўламда тарқалганидан кейин Султон Санжар Салжуқий Балх волийси Амир Кумочга фармон юбориб, бу масалани текшириб чиқиш учун йўлланма беради.

Ривоятларга кўра, Санжарнинг фармони келмай туриб тўрт юз олим ва саййид кўрган тушни текширишга бағишланган катта йиғинда имом Абдулло деган бир киши ҳазрат Алининг жасади аслида Кўфа ё Омил, ё Бағдод Кархи ва ё Аданда эканини таъкидлаб, бунча олис йўлдан уни Балхга келтириш имкондан йироқ, деб одамларни тарқатиб юборган эди. Ўша кеча унинг тушига ҳазрат

Али кириб, юзига бир шапалоқ уради. Фақиҳшунос уйқудан уйғонса, башараси қоп-қора бўлиб қолган эмиш. Эртаси куни у вилоят ҳокимига бориб тушини баён этади. Ушбу можаро Абдурахмон Жомийга нисбат берилган 46 байтли қасидада зикр этилган; талай лафзий ва маъновий камчиликлари учун Жомий қаламига мансублиги ишончли бўлмаса ҳам, Жомий номи билан ҳарам гумбазининг жанубий деворига ҳуснихат билан битилган.

Санжар фармони асосида Амир Кумоч олимлари саййидлар ва давлат арбоблари билан Ҳайрон қишлоғига бориб Тали Али деган жойни қидирганида қулфланган пўлат эшикли бир гумбаз кўзга ташланади. Машойихлар кўп истихоралардан* кейин қулфни очиб, бир ҳужрага қадам кўядилар. У ерда пўлат сандиқ устида кўфий жалий ёзуви билан кийик терисида битилган бир Мусҳаф (Қуръон), бир катта қилич ва устига “Ҳозо валийуллоҳ Али асадуллоҳ...” “Бу Оллоҳнинг дўсти ва арслони Али...” иборалари ёзилган ғиштсимон бир тошни кўрадилар. Олимлар руҳсати билан сандиқ очиб қаралса, ҳазрат Алининг жасади тирноқлари ўсган, сочлари қулоқлари тагига тушган, бошида ханжар яраси билан уйқуда ётгандек бир ҳолда намоян бўлади.

Сандиқ устидан топилган лавҳа баъзи манбаларда оқ мармар, баъзиларида эса қизил ғишт деб кўрсатилган. Унга ёзилган иборалар борасида ҳам баъзи фарқлар кўринади. Жумладан, Тошкентда нашр этилган “Тарихи Касйира”нинг 112-бетидида бу сўзлар “Ҳазо қабру асадуллоҳ ахи расулуллоҳ Али валийуллоҳ” тарзида ёзилган, деб таъкидланади.

Кўҳгадойнинг ёзишича, “Равзаи шариф” фондида сақланаётган лавҳа аслида қизил ғишдан иборат бўлиб, сингандан кейин пайванд қилингани учун юзидаги сўзларни мукамал ўқиб бўлмайди, фақат баъзи парчалар орасидан “Ҳозо валийуллоҳ Али асадуллоҳ...” иборасини ўқиш мумкин. Лавҳа аслида бун-

*Истихора — бирон ишни бажариш ниятида Қуръондан фол кўриш, икки рақъат намоз ёки дуо ўқигандан кейин кўзни юмиб рўёга берилиш.

дан каттароқ бўлиб, унинг синган қисмлари йўқолган.

Қабр топилгандан кейин Амир Кумоч бу хабарни Султон Санжарга ёзиб юборади. Султон кўп назру ниёз олиб, лашкари билан Марвшоҳжаҳондан Балхга келиб, қабрни зиёрат қилади. Сандиқни Марвга олиб кетмоқчи бўлади, лекин истихоралардан изн тополмай, тепанинг тагида рухом тошдан бир гумбаз ва тепа устига хом гиштандан бир мазор қуриб, келажакда унинг ўрнига мақбара барпо этиш ниятида ўз мулкига қайтиб кетади. Лекин умрининг охиригача ниятини амалга ошириш учун имконият тополмай дунёдан ўтади.

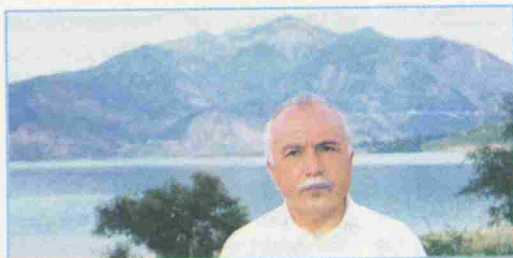
XII асрда Чингизхон ҳужуми натижасида Балх аҳолиси қирилиб, ҳазрат Али қабри борасидаги ҳақиқатни биладиган киши қолмайди. Тепа устидаги бино бузилиб, харобага айланади.

Кўп йиллар ўтиб, XV асрда Султон Ҳусайн Бойқаро даврида Балх ва Хиротда топилган эски тарихий китобда Санжар даврида қабрнинг топилишига оид воқеа маълум бўлади. Муҳаммад Мўмин Балхий бу ҳақда ўз китобида ёзиб қолдирган. Ўша кезларда шайх Шамсиддин деган бир киши Ҳиндистондаги Мўлтон вилоятининг Шоҳий кутубхонасидан Санжар даврида ёзилган бошқа бир тарих китобини қўлга киритади. Унда ҳижрий 530 йилда биринчи марта қабр топилганига доир маълумотлар муфассал ёзилган эди.

Шайх бу китобни Балхга етказди. Ҳусайн Бойқаронинг акаси Бойқаро Султон Балх ҳокими мажлисига бориб, уни янги топилган китоб ва бошқа тарихий манбалар билан таништиради.

Ўша вақтда мавжуд бўлган барча манбалардаги маълумот бир хил бўлгани учун Балх ҳокими қабила бошлиқлари, шаҳар аъён ва оқсоқолларини тўплаб, катта назру ниёзлар билан мазкур тепаликка бориб, у ерни кавлашни буюради. Санжар Салжуқий даврида топилган барча аломатлар яна бир марта намоён бўлади.

Бойқаро Султон воқеани Хирот доруссалтанасига ёзиб, қабр устида бир бино

қуришга рухсат сўрайди. Ҳусайн Бойқаро бу ишни текшириш учун вазири Амир Алишер Навоийни Балхга юборади. Навоий ҳазратлари ҳақиқатдан воқиф бўлгач, “Ва башшарил мўъминина бианна лаҳум фазлан кабийро” (“Мўминларга башорат қилгилким, улар учун буюк фазилатлар бор”) ояти билан бошланган мактубида бор ҳақиқатни баён этади ва уни Фаноий таҳаллуси ила битган қуйидаги шеъри билан тугатиб Ҳиротга юборади. Фазалнинг матлаъ ва мақъъаи қуйидагича:

Базми май дар коми дурдошоми

Балх омад падид,

Ин ҳама оғоз аз анжоми

Балх омад падид.

Рав, Фаноий, базми ирфон

аз мазори шоҳ жўй,

Сиккаи шоҳаншаҳий бар номи

Балх омад падид.

Маъноси: Май лойқасини ичиб ўрганган Балх диёрида май базми тузилди. Бундай хайрли бошланиш оқибат унга муяссар бўлди. Эй Фаноий, Балх номига ҳоқонлик тамғаси зарб урилди. Энди ирфон базмини Алининг мазоридан қидирсанг бўлади.

Бу хабарни эшитган Султон Ҳусайн Бойқаро саратон жазирамасига қарамай, чиғатой улусидан минг киши, тўққиз минг аскар ва барча шахзодалар, амирлар, аъёнлар ҳамда Хирот шахрининг эътиборли одамлари билан Балхга қараб йўл олади. Султон қулунж касаллигига чалингани сабабли тахтиравонда келган бўлса ҳам, бениҳоя адаб ва ихлос юзасидан ҳозир “Дарби назаргоҳ” деб аталадиган жойда қуйидаги илтижономасини баланд овоз билан ўқиб, ёнбош ётиб юмалай-

юмалай ўзини мозорга етиштиради. Ўша ғазалнинг матлаъ ва мақтаъи:

*Ассалом, ай боргоҳи
шоҳи мардон, ассалом!
Қиблатан Линноси, ҳисналхалқи,
маъман лил-аном!
Бардорат оммад гадои
бенаво Султон Ҳусайн,
Раҳм кун бар ҳоли ин муштоқ,
ай шоҳи киром!*

Маъноси: Салом, эй шоҳи мардон (Али) даргоҳи, ассалом, эй одамлар қибласи, халқ кўргони, кишиларнинг беҳавотир жойи! Бенаво Султон Ҳусайн эшигинг бўсағасига бош эгиб келди, эй муқаррам султон, бу муштоқнинг ҳолига раҳм қил!

Султони олийшон камоли ихлос билан зиёрат маросимини бажариб, тухфа ва назрлар нисор этганидан кейин ихлос ва ақидат кучи билан қулунж касаллигидан соғайиб, ўзи билан олиб келган суҳбатдошлари Мавлоно Абдурахмон Жомий, “Муорижуннубуват” китобининг муаллифи Мавлоно Муин, Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий, Мавлоно Саъдуддин Тафтозонийнинг невараси, шунингдек, Алишер Навоий ҳазратлари билан тобутни Ҳиротга олиб бориб, Гавҳаршодбеги мадрасаси ёнида дафн этиш ҳақида маслаҳат қилади.

Лекин Султон Ҳусайн Бойқаро ҳар қанча истихора қилса ҳам руҳсат тополмайди. Қолаверса, Абу Муслим имом Жаъфарнинг буйруғи билан бу ишни бажарган экан, шунингдек, ҳазрат Алининг ўзи бунга ишора қилган бўлиши ҳам мумкин, шу боис уни бу ердан олиб кетиш ёмон оқибатларга олиб келади, деган мулоҳаза айтилади. Мазкур далилларга биноан Султон ниятидан воз кечади.

Балҳда ҳазрат Али қабрининг топилишига бағишланган қуйидаги икки шеър “Акобири дин”, “Тазкиратул-машойихи Балх” ва “Ҳужжатул-байзо” китобларида Абдурахмон Жомий ва Фаноий тахаллуси билан Алишер Навоийга нисбат бериб битилган. Жомийнинг ғазали ушбу матлаъ билан бошланади:

Ганжий зи хоки Балх сипеҳр ошкор қард,

Онро василаи шарафи рўзгор қард.

Маъноси: Фалакнинг юриши шундоқ бир хазина юзидан парда кўтардиким, тикриклик у билан фахрланса бўлади.

Навоий ғазалининг матлаъи эса қуйидагича:

*Завқи туро ба сийнаи асфо ниҳодаанд.
Шавқи туро ба қалби мужалло ниҳодаанд.*

Маъноси: Сенга бўлган завқ ва қизиқишни ҳар бир покиза кўнгилга насиб этганлар, сенга бўлган шавқни ҳар бир очиқ юракка жо қилганлар.

Шунингдек, Жомийга мансуб бошқа бир ғазал ҳам “Акобири дин”да қайд этилган. Унинг матлаъи:

*Шоҳий к-аз эҳтиром шаҳонанд чоқараш,
Хуршид сурмасост ба ҳар субҳ бор дараш.*

Маъноси: Шундай бир улуг шоҳким, барча подшоҳлар ўзларини унинг чоқари деб биладилар. Куёш ҳар куни тонг чоғи унинг эшиги бўсағасига бош кўяди.

Ҳақиқатан Жомийнинг қаламига мансуб бир рубоий жанубий пештоқда чиройли хат билан битилган. Унинг мазмуни қуйидагича: Муртазо Али Нажафда ётгандир, дейдилар. Лекин келиб Балх шаҳрига боққин, қандай шарафли маконга айланган! Жомий, сен Алининг қабри Адандами ёки Байнал-жабалайндами деб юрма, негаки, куёш битта бўлса ҳам унинг нури ҳар томонни ёритиб туради.

Султон Ҳусайн Бойқаро ўз даврининг иқтидорли меъморларига қабр устида ҳужралар, равоқлар, тоқлар ва миноралар билан безатилган бир ажойиб буюк гумбаз қуришга буйруқ беради.

Бугунги кунда “Равзаи шариф” тарихий обидаси баланд мовий гумбазлари, юксак миноралари, офтобда ярқираб турган қуббалари, мафтункор гуллар ва нақшлар билан зеб берилган айвон ва пештоқлари билан тўрт томондан кўзга ташланиб, киши диққатини ўзига тартади.

“Равзаи шариф” мажмуи аслида ёнма-ён қурилган иккита буюк ва баланд гумбаздан (ҳарам ва хонақоҳ гумбазлари) иборат бўлиб, атрофи айвонлар, ҳужралар, гулзорлар, айрим кишиларнинг

қабрлари устига қурилган кичик гумбазлар билан ўралган.

Ҳарам гумбази ички деворларига ҳазрат Али васфида айтилган шеърлар ва иборалар зарҳал билан гўзал ва нафис услубда ёзилган. Ҳарам ва хонақоҳ гумбазлари ичидаги равоқлар муқарнас услубда тузатилиб, олтинранг бўёқлар билан безатилган.

Ҳарам гумбази тагидаги безакли ипак парчалар билан қопланган муаттар ёғочдан ясалган катта ва ҳашаматли сандиқ остида, ер тагидаги гумбаз ичида Али ибн Абу Толибнинг абадий оромгоҳи бор. Гумбазнинг ғарбий, шарқий ва шимолий томонларидаги тоқчалар ва шабакали (тешик-тешик) эшиклар ортида кичик хужралар жойлашган бўлиб, баъзиларида Қуръони каримнинг қимматли нусхалари сақланади. Гумбаз ўртасига осилган катта қандиллар, кўнгил очадиган бўёқлар билан ишланган гуллар ва ислимий услубда безатилган деворлар, Қуръон тиловат қилувчи қориларнинг ёқимли овозлари деразалардан тушган қуёш нурига йўғрилиб, мақбарага ажойиб бир ҳайбат ва салобат бағишлайди. Беҳисоб зиёратчилар мутаваллийларнинг кўрсатмаларига биноан зиёрат одобига кўра дуо ўқигандан кейин сандиқни тавоф қилиб, у ерда ётган зотдан ҳожат сўраб, мушкулларини арз этадилар.

Ҳарам гумбазига хонақоҳ гумбази орқали ўтилади. Хонақоҳ гумбазига жануб томондан кирилади. Унинг катта дарвозаси устига қурилган баланд пештоқнинг ички деворлари ва икки томонидаги айвонлари чиройли кошинлар ва гўзал нақшлар билан безатилган. Равоқнинг пешонасида катта ҳарфлар билан тавҳид ва шаҳодат калималари, Қуръон оятлари битилган. Ушбу пештоқ ўрнатилган улкан муҳташам дарвозадан хонақоҳ ва ҳарам гумбазларига кирилади.

Хонақоҳ гумбази атрофида Қуръони каримдан “ал-Мулк” ва “ал-Фатҳ” суралари ҳамда баъзи бир дуолар сулс ёзуви билан битилган бўлиб, унинг шиғфи чиройли гуллар, ажойиб кашталар билан, гумбаз тевараги эса муқарнас услубда

безатилган. Гумбазнинг бир томонида баланд мафрағ (металлар қоришмасидан ясалган) қозон ўрнатилган бўлиб, зиёратчилар назру ниёзларини шунга ташлайдилар. Ғарб томон тоқи тагида меҳроб жойлашган. Илгарилари беш вақт номоз шу ерда ўқиларди. “Баҳрул-асрор” китобида ёзилишича, хонақоҳ гумбазини Шайбонийлар сулоласининг ўн биринчи подшоҳи Абдулмўминхон ибн Абдуллохон Ўзбек Балхда ноибус-салтана бўлган чоғларида ҳарам гумбазига қўшиб унинг жанубий томонида қурдирган. Шу сабабли халқ баъзан “Равзаи шариф”ни “Жўра гумбаз” — қўшалоқ гумбаз деб ҳам атайдилар.

“Тарихи Муқимхоний”да зикр этилишича, Балхда Саид Субҳонқулихон даврида қаттиқ зилзила юз бериб, хонақоҳ гумбази қулаганда хон дарҳол равзани зиёрат қилиб, гумбазни чиройли ва шукухли шаклда қайтадан қурдиради.

Шунингдек, аштархонийлар сулоласининг иккинчи подшоҳи Вали Муҳаммадхон ибн Жонихон (1014-17 х. й.) ҳукмронлиги даврида муборак равза ва унинг қўшимча биноларини безатиб, ҳижрий 1013 йили юз жириб (20 гектар) ерда анвойи гуллар билан безатилган 18 чамандан иборат бир чорбоғ барпо этган (ҳозирги Боғиҳузур ва Ҳаждачаман маҳалласи ўрнида). Мирзо Кичик Жузжоний мазкур боғнинг қурилиш йилини (1013) ҳамал ҳисоби асосида “жаннати соний” иборасида топган. Бу тарих подшоҳ амри билан назаргоҳ дарвозасида тош устига ўйиб ёзилган.

“Ажойибут-табақот” ва “Баҳрул-асрор”да қайд этилишича, Вали Муҳаммадхон Санжар чорбоғнинг шимолий томонида катта бир ҳовуз қаздириб, атрофини чинор дарахтлари билан безатган экан. Кўҳгадойнинг ёзишича, 1325 йил (мелодий 1947 йилгача) ўша чинорлардан тўрттаси ҳовузнинг атрофида мавжуд экан. Шунингдек, Вали Муҳаммадхон Балх шаҳридан “Равзаи шариф”гача боладиган йўлни текислаб, хиёбон қурдирган. Саид Субҳонқулихон бу йўлни қайтадан қуриб, кенгайтириб, икки томони-

га мевали дарахтлар ўтқазиб, Регистон саҳнидаги катта ҳовуз бўйида шифохона бино этган экан. Унда ҳозиқ табиблар беморларни даволаш билан машғул бўлганлар.

Бундан кўп йил муқаддам Мозори шариф шаҳрининг умумий плани амалга оширилиши жараёнида “Равзаи шариф” атрофида қурилган ҳужралар, кўшимча кичик бинолар ва чорбоғ ҳовузлари бузиб текисланди. Афсуски, равзанинг жанубий томонида Султон Санжар Салжуқий қурдирган нақорахона харобалари устида Хусайн Бойқаро барпо эттирган нақорахона ва Даҳмаи Санжарнинг кенг айланали минорасидан қолган, баланд ва ажойиб кошнлар ила безатилган зўр ёдгорлик, у ердаги бир қанча қабрлар билан, уларнинг тарихий ва бадий аҳамиятини назарда тутмасдан буздирилиб, ер билан яксон қилинди. Улардан фақат бир неча кичик нишонлар қолган, холос. Ривоятларга кўра, мазкур нақорахонада ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд уч марта чилла ўтириб, азбаройи эҳтиром туфайли мақбара томон қадам қўймаган ва бунинг сабабини “Мен қаршимда кўкка ўрлаётган нур тўлқинларини кўриб турибман, шу сабабли у томонга қадам босмоққа журъат қилолмайман”, деб изоҳлаган экан.

Равзаи шариф катта саҳнининг чор атрофида тўртта баланд айвон, пештоқ тагида икки тавақали улкан дарвозалар қуриб қолдирилган. Ҳар бир пештоқнинг икки томони юксак миноралар ва гулдасталар билан безатилган, айниқса, шимолий томондаги чорбоғ дарвозасининг гулдасталари анча баланд ва ҳашаматли.

Охириги йилларда равзанинг ғарбий томонида бино бўлган Жоме масжид ғарбий пештоқни унинг гулдасталари билан ўз таркибига олган.

Хусайн Бойқаро Балх дарёсидан катта бир ариқ чиқариб, унинг бўйидаги қишлоқлар ва ерларни равзага вақф қилган ва юз қулни озод этиб, уларни

бу муқаддас маконга хизматга тайинлаган экан.

“Равзаи шариф”ни кошнлар билан безаш иши ҳижрий 1285 йили самарқандлик устод Самиъ ва унинг истеъдодли шогирди уста Ортиқ томонидан бошланиб, тамомига етказилган.

Санжар Салжуқий замонидан бошлаб Султон Хусайн Бойқаро, Абдулмўминхон, Саид Субҳонқулихон ва улардан кейин ўтган подшоҳлар даврида бутун шаҳар ва унинг атрофидаги ерлар равзага вақф қилинган экан. Кўҳгадой китобида фотонусхаси келтирилиб, Саид Субҳонқулихон томонидан ҳижрий 1097 йилда, яъни бундан уч ярим аср муқаддам ёзилган вақфнома матнида бу ҳақда муфассал маълумот берилган.

Вақфнома Бисмиллоҳ, ҳазрат Муҳаммад ва ҳазрат Али исмларидан кейин “Ҳазрат Амир Темур Соҳибқирони жаннатмакон”, “Ҳазрат Султон Санжар Мозий равваҳаллоҳу руҳаҳу”, “Жаноб Султон Хусайн Мирзои Бойқаро”, “Ҳазрат Фирдавс Ошёнӣ Саид Шайбонӣ” иборалари билан бошланиб, бир қатор муҳрлар билан тугайди. Вақфнома анча катта бўлиб, унинг фотонусхаси китобнинг 11 саҳифасини, матнининг кўчирмаси эса 16 бетни эгаллайди. Ҳужжатнинг ҳошиялари ва охирида бир қанча машҳур қозилар муҳрларидан ташқари, қуйидаги султонлар ва амирларнинг тамғалари, уларнинг вақфларни сақлаш ҳақидаги буйруқлари мавжуд: Саид Муҳаммад Субҳонқулихон ибн Надрмуҳаммадхон, Абулмузаффар вал Мансур Саид Убайдулло Баҳодирхон, Абулмузаффар вал Мансур Саид Муҳаммад Муқим Баҳодирхон Сўзимиз, Саид Убайдулло ибн Саид Субҳонқулихон, Абулмузаффар вал Мансур Муҳаммад Баҳодирхон Сўзимиз, Абулмузаффар вал Мансур Араб Муҳаммад Баҳодирхон, Абулмузаффар вал Мансур Чингиз Муҳаммад Баҳодирхон Сўзимиз, Абулмузаффар вал Мансур Саид Абулҳасан Баҳодирхон Сўзимиз.

Санжар даҳмасида қуйидаги киши-

ларнинг қабрлари мавжуд эди: шайбонийлардан Балх подшоҳи Кистанқаро Султон ибн Жонибекхон (вафоти 915 хижрий), Бухоро подшоҳи Мингқишлоқхоннинг қизи, Кистанқаро Султоннинг аёли Турсунбегим, Султон Надрмуҳаммадхоннинг синглиси Ойимбиби, Кистанқаро Султоннинг ўғли Жонқаро Султон ва қизи Жаҳон Султон.

Шунингдек, бу жойда Султон Надрмуҳаммадхоннинг аёли Ажабнигорхоним ва равзанинг шарқий томонида Ибодулло Султон, аштарийхонларнинг биринчи подшоҳи Боқиймуҳаммадхоннинг ўғли дафн этилган. Булардан ташқари, бошқа бир неча кишилар ва Афғон подшоҳи Амир Шералихон, вазир Муҳаммад Акбархон ҳам равзанинг ғарбий томонида кўмилган.

Тарихий манбаларга кўра, бундан кўп йиллар муқаддам ҳар йили уч марта “Равзаи шариф” атрофида байрам бўлиб, яқин ва узоқ шаҳарлар, қишлоқ ва яйловлардан минглаб зиёратчилар тўпланиб, маросим ўтказишар ва назру ниёзлар тақдим этишар эканлар. Кейинроқ ҳар йил Наврўз кунидан бошлаб ўттиз-қирқ кунга қадар қизил гул майлиси, яъни байрами бўлиб ўтадиган бўлди. Четдан ва ўлканинг турли вилояту шаҳарларидан “жанда кўтариш”, яъни анъанага биноан безатилган узун ёғоч учига ўрнатилган қубба ва туғни баланд кўтариш маросимида иштирок этиш мақсадида неча ҳафталар олдин ўн минглаб зиёратчилар тўпланарди. Бундан неча йил муқаддам тинчлик шароитида бир-икки кунгача катта йўллар зиёратчилар билан банд бўларди.

Байрам бир ойдан кўпроқ давом этиб, анъанага кўра, “жанда туширилиши” билан тугайди.

Соҳибқирон Амир Темурнинг 660 йиллигини нишонлаш муносабати билан “Равзаи шариф” биносини ҳам тубдан созлаш учун катта маблағ ажратилиб, таъмирлаш ишлари бошланди.

Бу азим обида афғонистонлик ўзбек

наққош, хаттот ва безатувчилар Абдулғафур Дастёр, Муҳаммад Юсуф Фоиз, Муҳаммад Рафиқ Азимий ва уларнинг гуруҳи томонидан таъмирланди. Таъмирлаш жараёнида мақбара деворлари, гумбазлардаги хираланиб қолган нақшлар, гуллар, кашталар ва ажойиб ёзувлар қайта тикланди. Шу нарса маълум бўлдики, гумбазлар беш аср давомида бир неча марта таъмирланган экан. Хонақоҳ гумбази ва ҳарам гумбази безаклари қадимий ва асл ҳолатига қайтарилди. Гумбазларнинг устида асрлар оша тўпланиб қолган қалин тупроқ қатламлари олиб ташланди. Бинонинг ташқи деворлари ва юксак минораларнинг юзидаги нураб кетган кошинлар янгидан тикланиб, ўз ҳолига келтирилди. Обиданинг кенг саҳнига оппоқ мрамор тошлар ётқизирилиб, атрофи кўркам темир панжаралар билан ўралди. Улкан боғдаги майсазорлар ва гуллар орасига гўзал фавворалар, курсилар ўрнатилиб, юзлаб шаҳарликлар ва зиёратчилар дам оладиган масканга айлантирилди.

Бундан икки йил муқаддам 15 килограмм соф олтиндан ясалган, юзида Калимаи шариф ёзилган каттакон лавҳа хонақоҳ гумбазининг шимолий томонидаги ҳарам дарвозаси устига ўрнатилиб, зиёратчилар олқишига сазовор бўлди.

Темурийлар давлатининг ҳукмдори Султон Ҳусайн Бойқаро ва унинг улуг вазири Мир Алишер Навоий даврида қурилиб, шайбонийлар ва аштархонийлар даврида мукамаллаштирилган “Равзаи шариф” тарихий обидаси ўзбек маданиятининг ҳам йирик ва шукўхли ёдгорлиги сифатида юз йиллардан буён минг-минглаб мусулмонларнинг зиёратгоҳи бўлиб келмоқда. Ушбу азим ва ҳашаматли обида ўзбек халқи билан Афғонистон халқи маданиятини бир-бирига боғлаб турувчи ажойиб восита бўлиб қолаверади.

УЧ ФИДОЙИ АЁЛ ҚИССАСИ

Яхши аёллар кам учрашини ҳамма билади. Ўнтадан битта чиқса ҳам хўб гап, айниқса, ибрат бўладиган аёллар жуда оз. Бирга турмуш қуришнинг яширин қора тиканлари шунчалар кўпки, аёл киши ўз меҳр-муҳаббатини узоқ йиллар мобайнида ўзгартирмай сақлаши мушкул. Эркак-

лар бу жиҳатдан бир оз баландроқ турсалар-да, лекин улар ҳам бунга осонликча муяссар бўлавермайдилар.

Узоқ вақт тинч-тотув, вафо-садоқатда бирга кечирилган умр — бахтли-саодатли никоҳнинг белгиси, унинг энг ишончли далолати. Бизнинг замонимизда, та-

Машҳур француз адиби Мишель Монтеннинг “Сабоқлар” асари 1580 йилда ёзилган ва бир неча китоб ҳолида нашр этилган. Адибнинг ўзи уни самимий китоб деб атаган, яқинларим ва қавм-қариндошларим мени эслаб ўқиб юрсинлар деган ниятда яратган. Оқибатда бутун инсоният барча замонларда суйиб ўқийдиган бир китоб дунёга келган.

Монтень “Сабоқлар”да ўзининг беҳад бой кузатишлари, инсон ҳамда ҳаёт ҳодисалари хусусидаги бепоён таҳлилларини баён қилади.

Монтень 1533 йилнинг 28 феввалида жануби-ғарбий Францияда, Монтень деб аталган ўрта аср қалъасида маърифатли, бадавлат, мартабали хонадонда дунёга келди. Отаси унга икки яшарлигиданоқ лотин тилини ўргатди. У том маънода лотин ва эллин маданияти руҳида тарбия олди, инсоний ахлоқ, педагогика, фалсафа, ҳуқуқ, тарих фанларини чуқур ўзлаштирди, уларнинг ўша замондаги энг юксак чўққиларига эришди. Ажаб эмаски, йигирма беш ёшидаёқ Монтень Бордо шаҳри парламентининг маслаҳатчиси этиб тайинланди. Ўша замон қироллари унинг суҳбатини соғинадиган ва бу суҳбатга баҳона излайдиган бир даражага етди. У жуда муҳим топшириқлар билан Генрих II, Франциск II ва Карл IX саройларида бўлди. Монтень 38 ёшида расмий хизматни тарк этди. Ўзини бутунлай ижодга — “Сабоқлар”ни ёзишга бағишлади. Лекин орадан ўн йил ўтгач, қирол фармониغا биноан Бордо шаҳрининг ҳокими этиб тайинланди. У ўша даврда Францияда кўп

ассуфки, эрлар оламдан ўтиб кетганидан кейингина хотинлар ўз севги-муҳаббатларини исбот қилишга киришадилар. Э, нимасини айтасиз — кечиккан, вақти ўтган далил-бурҳонлар! Хотинлар бу билан, чамаси, эрларини кўпроқ улар ўлгандан сўнггина яхши кўришларини исбот-

лайдилар, холос. Турмуш — уриш-жанжалларнинг ўт-оташлари, ўлим эса — муҳаббат ҳамда эъзоз-икром билан тўлиб-тошган бўлади. Худди ота-оналар аксаран фарзандларига меҳр-муҳаббатларини гизлагандек, хотинлар ҳам кўп маҳал эл-юртнинг кўзида эрларига бўлган му-

тож-тахт талашлари, урушлар, низоларни кўрди. Аммо улардан ўзини четга тортди. Умрининг бош мақсадига айланган “Сабоқлар”ни охирига етказиш устида тинмай иш олиб борди. Монтень 1592 йилнинг 13 сентябрида олтмиш ёшга ҳам етмай вафот қилди.

“Бу китобнинг мундарижаси ва мазмуни — мен ўзим”, деган эди Монтень. Асл нусхада асар “Эссе” деб номланган; “эссе” сўзини адабий жараёнга илк бор Монтень киритди.

Бу инсон идроки ва тафаккур сабоқлари ҳақидаги китобдир. Инсон тажрибалари ва улардан ҳосил бўлган доноликлардир. Китоб эркин ва табиий тафаккур намунаси ўлароқ майдонга келди. Муаллиф одам боласининг қадрқиммати, жуда кўп тақдирлар, тарихлар, ривоятлар, ўз бошидан кечган воқеаларни қаламга олади. Дил мулкининг ўта пинҳон тебранишлари, ўзгаришлари, ҳолатларини бағоят нозик илғаб тадқиқ этади. Бу жиҳатдан асар “Қомуснома”, “Сиёсатнома” ва айниқса “Бобурнома”га яқиндир. Бу китобни ўқиб севиб қолмаслик сира мумкин эмас. Шунинг учун Вольтер Монтенни ҳаммавақт ҳамма одамлар учун суюкли бўлиб қолади, деб айтган эди.

Журнал “Сабоқлар”нинг бир бобини эътиборингизга ҳавола этмоқда.

Таржимон

хаббатларини яширадилар. Бу исмат менга унчалар ёқавермайди: хотинлар нечоғлиқ сочларини юлиб дод-фарёд кўтармасинлар, бундай чоғларда биронта жория қиз ёки котибдан “Улар бир-бирларига қандай қарар эдилар? Бир-бирлари билан қандай яшардилар?” деб сўраб-суриштириб қўяман. Шу муносабат билан ажойиб бир лотин ҳикматини эслайман: “Оз ранжиган — кўп қайғуради”. Уларнинг йиғи-сиғи, нола-афғонлари тирикларда нафрат уйғотади, ўликларга эса мутлақо керак эмас. Улар биздан кейин хушнуд юришларига сира қарши эмасмиз, фақат тириклик чоғимизда биз билан бирга қувончларини баҳам кўришса эди, деймиз. Яна шуниси ҳам одамга алам қилиб, гўрингдан қўпиб туриб кетгинг келадики, тирик пайтим менга қайрилиб ҳам қарамаган кимса жон таслим қилганимдан сўнг айланиб-ўргилиб бошимни силашга уринади. Тирик чоғида эрига табассум билан қулиб боқмаган хотин эри ўлгач унга қайғуриб ўзини мушфиқ кўрсатиши жоиз эмас. Бироқ майли, биз билан яшаганда сира қовогини очмаган хотинлар биз ўлганимиздан сўнг хурсанд бўлиб юраверсинлар, майли, кўнгилларида нима бўлса, худди ўша нарса чехраларида ҳам зухур этақолсин. Шунинг учун, яхшиси, уларнинг жик ёшга тўлган кўзлари ва мунгли овозларига эътибор берманг; яхшиси, таманно билан хиромон юриб боришига, юз-бетининг ранг-рўйига ва мотам учун бетига ташлаган рўмолининг остида бўртиб турган лўппи ёноқларига қаранг: булар сизга ҳар қанча сўзлардан кўпроқ нарсаларни айтиб туради. Уларнинг кўплари бева қолгач, гул-гул очилиб кетадилар — худди мана шунинг ўзи уларнинг кайфиятлари нақадар чоғ эканини аён кўрсатмайдимиз? Улар бева хотинларга хос расм-русмларни ўтган кунларга эҳтиром юзасидан эмас, балки ўзларини олдинда нималар кутаётганини ҳисобга олиб адо этадилар: дарвоқе, бу сира зиммаларидаги қарзни ўташ эмас, балки ке-

лажакка ҳозирлик кўришдир. Болалик чоғларимдан бир шаҳзоданинг беваси, эъзоз-икромли, жуда ҳам гўзал аёл — у ҳозир ҳам барҳаёт — одатда бева аёллар тақиши мумкин бўлганидан ҳам кўра кўпроқ, зеб-зийнат тақиб юарди. Унга буни таъна қилиб айтганларида, “Лекин мен ахир энди ҳеч кимга кўнгил қўймайман ва яна турмушга чиқиш истагим ҳам йўқ”, деб жавоб берган эди.

Бизда қабул қилинган одатга қарши боришни истамаган ҳолда, мен бу ўринда эрларнинг қазо мuddати етиб келганда уларга ўзларининг бутун теран меҳру муҳаббатларини тўла намоён эта олган уч фидойи аёл ҳақидагина ҳикоя қилмоқчи эдим; лекин бу мисоллар юқорида айтилганларга қараганда бир оз фарқ қилади: бунда аҳвол, шароит ўта ишқал ва мураккаб. У хотинлар ана шундай оғир шароитда ўз ҳаётларини қурбон қилдилар.

Кичик Плинийнинг Италиядаги кўрғонларидан бирида бир қўшниси бўлиб, у олатига тошган йирингли ярдан жуда қаттиқ азоб чекарди. Унинг хотини эри узоқ вақтдан бери оғир азоб чекаётганини кўриб юраги ачиганидан охири ярани унга кўрсатишни сўради. Бу дарднинг тузалишига умид бормийўқлигини мен очик айтмасам, бошқа ҳеч ким айтмайди, деди. Эри рози бўлгач, хотини уни синчиклаб кўздан кечирди ва тузалишга ҳеч қандай умид йўқлигини, эри ҳали яна узоқ вақт қийналиб ётишга маҳкум эканини билди. Шундан қутулиш учун у эрига энг ишончли ва маъқул йўлни кўрсатди — унга ўзини ўзи ўлдиришни маслаҳат берди. Бундай сўнги чорани қўллашга эрининг матонати етмаётгани, юраги дов бермаётганини кўриб, хотин яна шуни ҳам қўшимча қилди: “Азизим, сен тортаётган азоблар менинг ҳам жонимдан ўтиб турибди. Бу қийноқдан қутулиш учун мен ўзим ҳам ўша сенга аталган кимёдан татиб кўришга тайёрман. Неча вақт касал бўлиб ётган

бўлсанг, шунча сен билан бирга бўлдим, энди сен бутунлай тузаладиган пайтда яна ёнингда бирга туришни истайман. Ўлим ваҳимасини бошингдан чиқариб ташла, иккимиз учун бу чора қанчалар роҳат бўлишини ўйла, у бизни чидаб бўлмас азоб-уқубатлардан халос этади, биз бу ҳаётни рози-ризалиқда тарк этамиз”. У шуларни айтиб эрига далда берди ва эри билан бирга денгиз ёқасида жойлашган уйларининг деразасидан пастга ташлашга қарор қилди. Аёл эрига умр бўйи ўз меҳру муҳаббатини бағишлаган эди; у эрининг энг сўнги дақиқаларида ҳам худди ўшандай вафо ва меҳроқибатнинг қайноқ оғушида бўлиши, ўз кучоқларида жон таслим қилишини этади. “Денгизга ташлаган чоғимизда кўркувдан эримнинг қўллари бўшашиб, тагин мени қўйиб юбормасин” деб, аёл уни ўзига маҳкамлаб боғлади ва шу тариқа эрининг азоб-уқубатларига барҳам бериш учун ҳаёт билан видолашди.

У оддий халқ ичидан чиққан аёл эди, лекин худди ана шундай оддий одамлар орасида фавқулодда олижаноб хислатларни тез-тез учратиш мумкин:

*Адолат тарк этаркан замин юзини
Сўнги изларини қолдирди уларда.**

Мен ҳикоя қилиб бермоқчи бўлган бошқа икки аёл давлатманд ва аслзода хонадонларга мансуб бўлиб, бундай одамлар орасида фидокорлик жуда камёб ҳолдир.

Консул Цецина Петнинг хотини Арриянинг қизининг исми ҳам Кичик Аррия эди. Кичик Аррия Нерон замонасида эзгу ишлари билан донг қозонган Тразея Пет деган зотга турмушга чиққан эди. Катта Аррия қизи ҳамда куёви боис набирали ҳам бўлган, набирасининг исми эса Фанния эди (бу икки аёл ва икки эрнинг исмлари, шу билан бирга тақдирлари ҳам ўхшашлиги сабаб кейин кўплар уларни бир-бирига чалкаштириб бўлди). Скрибониан ҳалокатга учрагандан кейин Катта Арриянинг эри Цецина Пет (у Скри-

бонианнинг тарафдорларидан эди) император Клавдийнинг сипоҳлари томонидан қўлга олинди. Шунда Катта Аррия эрини Римга олиб кетаётганлардан мени ҳам бирга олакетинглар, дея ялиниб-ёлвориб илтимос қилди. Эримга хизмат қилиб туриши лозим бўлган қуллардан кўра ҳам мен арзонроқман, сизларга ҳеч бир халал бермайман, эримнинг тураржойини ўзим йиғиштириб, ўзим тозалайман, ўзим овқат тайёрлайман ва бошқа юмушларини ҳам ўзим бажараман деб, сипоҳиларни зўр бериб кўндирмоқчи бўлди. Лекин унинг илтимосини рад этдилар. Шундан сўнг хотин бир зум ҳам ҳаяллаб ўтирмай балиқчилар кемасини ижарага олди-да, нақд Иллириянинг ўзидан бошлаб эрини кузатиб йўлга тушди. Бир куни улар Римда император Клавдий қабулида эдилар. Шунда Скрибонианнинг беваси тақдирлари ўхшаш бўлганидан маҳрамона тасалли бериш учун яқин келганда Аррия уни қаттиқ силтаб ташлади ва ўзидан четлатди. Унга ана шундай сўзларни ҳам айтди: “Нима демокчисан менга? — деди у. — Сен билан гаплашишим, сенинг гап-сўзларингга кулоқ солиб ўтиришимни хоҳлаясанми? Скрибонианни сенинг кўксингга ўлдирдилар. Сен бўлсанг ҳали ҳам тирик яшаб юрибсанми?” Қавм-қариндошлари унинг бу сўзлари ва бошқа кўп вавотирли хатти-ҳаракатларидан Аррия ўзини ўзи ўлдирмоқчи ва шу тариқа эрининг қисматига шерик бўлмоқчи деб шубҳаланиб қолдилар. Куёви Тразея ўзингизни сақланг, жонингизга қасд қилманг, деб унга кўп ёлворди: “Мабодо менинг бошимга ҳам шундай иш тушса, менинг хотиним, сизнинг эса қизингиз, нима, ўзини ўзи ўлдиришини хоҳлармидингиз?” деб мунгради у. “Нима, нима дединг! — деб қичқирди Аррия. — Хоҳлармидингиз, дейсанми? Ҳа, ҳа, ростдан ҳам, хоҳлардим — агар қизим сен билан бирга худди биз каби узоқ ва тотув умр кечирган бўлса”. Унинг бу жавоби яқин кишиларини сергаклантириб қўйди, улар энди

*Рим шоири Вергилий сатрлари

унинг ҳар бир қадамани диққат билан кузата бошладилар. Бир куни у ўзини кўриқлаб юрганларга шундай деди: “Бекорга овора бўляпсизлар. Бу билан менинг янада оғирроқ, қийналиб ўлишимдан бошқа нарсага эришмайсизлар. Лекин барибир мени ўлимдан сақлаб қолиш кўлларингиздан келмайди”. Аррия шу сўзларни айтиб ўзи ўтирган курсидан сакраб турди-да, бошини бор кучи билан қаршисидаги деворга урди. У оғир жароҳат олиб хушидан кетди. Уни кўп уриниб базўр ўзига келтирдилар. Шунда у деди: “Мен сизга айтдим, агар мени осонгина ҳаётдан кўз юмишга кўймасангиз, қанчалар қийин бўлмасин, бошқа бир йўлини топаман”. Бу покдомон аёлнинг ўлими шундай бўлди. Унинг эри Пет бераҳм император чиқарган ҳукмга кўра ўз ўзини ҳалок қилиши керак эди. Лекин бунга ҳадеганда журъати етмасди. Бир куни Аррия эрини ўзини ўлдиришга ундаб, аввал унга хўб далда берди. Кейин у эри ёнида олиб юрадиган ханжарни кўлига тутди-да, тигини тик қилиб, ялиниб-ёлворишлари сўнгида шундай деди: “Пет, мана, мана бундай қил”. Шундай деб у ханжарни ўз қорнига урди ва тигни сугуриб эрига узатди. У жон таслим қиларкан, охири айтган ажойиб сўзлари шу бўлди: “Пет, оғримайди бу”. У шу жуда қисқа, лекин беҳад қимматли сўзларнигина айтиб улгурди.

*Аррия ўз қорнига урган қонли ханжарни Далда бериб эри Петнинг кўлига тутди: Бил, оғримас, мен ўзимга урган жароҳат, Мени ўртар сени кесар тигнинг азоби.**

Арриянинг Плиний матнида келтирилган сўзлари бундан ҳам чуқурроқ таассурот қолдиради. Ҳа, улар бундан-да залворлироқдир. Ҳақиқатан ҳам, ўз-ўзига ажал тигини уриш ва эрини ҳам худди шунга кўндириш учун қанчалар мислсиз матонатга эга бўлиши керак киши; ҳа, қанчалар мушкул ва оғир бўлмасин, унга ҳам далда бериш, ҳам кўндиришга тўғри келган эди; лекин олижаноб томони бош-

қа. Аёл эрим деб, унинг шаънини сақлаб шундай тенгсиз мардона жасорат кўрсатди. Энг охири дақиқагача эрига ғамхўрлик қилиб турди, жон бературиб ҳам эрини мард бўлишга, ўзига эргашишга даъват этди. Шунда Пет бир зум ҳам пайсалга солмай ўша ханжарни ўзига урди. Наздимда, шунчалар қиммат ва шунчалар ўрнини тўлдириб бўлмайдиган сабоққа муҳтож бўлиб қолганидан у жуда қаттиқ ўкинган ва хижолатга тушган эди.

Римлик машҳур мўътабар, зодагон аёл Помпея Паулина ёш бўлишига қарамай, жуда қариб қолган Сенекага турмушга чиқди. Кунлардан бир кун Сенеканинг шогирди Нерон устози ўлимга ҳукм қилинганини етказиш учун хизматкорларини жўнатди. Бу ишлар одатда шундай адо этиларди: ўша замонлардаги Рим императорлари аслзодаларни ўлимга буюрганда ўз кишиларини юбориб, ўлимнинг қандай танлашни маҳкумнинг ўзига қўяр, бунинг учун ҳукмдор марҳаматига қараб, гоҳ жуда қисқа ва гоҳ бирмунча узоқроқ вақт ажратарди. Шу тариха маҳкум ана шу муддат ичида ўз ишларини саранжомлаш имкониятига эга бўлар, лекин гоҳида вақт жуда қисқа бўлгани учун бунга улгурмасди ҳам. Агар маҳкум фармонга бўйсунмаса, император шотирлари оёқ-қўлларидagi томирларини кесишар ёхуд унга зўрлаб захар ичиришардилар. Бироқ олийнасаб одамлар бунга-ча кутиб ўтирмас, бу ишни бажаришни ўз табиблари ва жарроҳларига топширарди. Сенека буйруқни хотиржам, ўзини йўқотмай эшитди ва васият ёзиб қолдириш учун қоғоз сўради. Центурион унинг бу истагини рад этди. Шунда Сенека дўст-ёронга қарата шу сўзларни айтди: “Сизнинг менга кўрсатган яхшиликларингизни кўзим тиригида қайтаришдан маҳрум бўлдим. Шунинг учун сизларга ўзимнинг бирдан-бир қимматли нарсамни қолдираман: бу менинг ҳаётим ва феъл-атворим ҳақидаги хотиралардир; агарда сиз менинг илтимосимни

*Шоир Марциал сатрлари

қабул қилиб, улар ҳақидаги эсдаликларни сақлаб қолсангиз, ҳақиқий, садоқатли дўстлар каби шуҳрат қозонурсиз”. У шуларни айтиш билан бирга яқин ёронларнинг қаттиқ изтироб чекаётганликларини кўриб, уларнинг аҳволини енгиллатиш, далда бериш учун дам-бадам маҳрамона матонатга тўлиқ сўзларни айтар, нималарнидир сўроқлагандай бўларди: “Қани ўша биз риоя қилиб келган гўзал ҳикматли қоидалар? Биз шунча вақт сабртоқат билан чидаб келдик. Қани сизнинг чархнинг кажрафторликларига қарши турган матонатингиз? Нима, биз билмасмидик Нероннинг шафқатсизлигини? Ўз туққан онаси ва туғишган биродарини ўлдирган одамдан яна нимани кутиш мумкин? Шуларнинг ҳаммаси устига у ўз ус-този ва муаллимини ҳам қийнаб ўлдирмоқчи бўлса, бунинг нимасига ажаблანасиз?” Шуларни айтди-да, у ғам-аламнинг зўридан жигар-бағри эзилган хотини ўзидан кетиб қолаётганини кўриб, уни маҳкам кучоқлаб бағрига босди, орамиздаги меҳру муҳаббат ҳаққи, ўзингни тут, тақдирнинг бу зарбасига бардош қил, деб ўтинди. “Вақт етди, — деди у, — энди мен қуруқ сўзлар билан эмас, амалда ўз фалсафий машғулотларимдан қандай сабоқлар чиқарганимни исботлашим керак: мен заррача ачинмай, аксинча, қувонч билан ўлимни қарши оламан, бунга ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ”. “Шунинг учун, азизам, — деб тасалли берарди у хотинига, — кўзёшларинг билан дилларимизни вайрон қилма, токи эрининг обрў-этиборини ўйламай, кўпроқ ўз жонига қайғуряпти, деб сени маломат қилмасинлар. Қайғу-аламларингни ичингга ют. Сен мени ва менинг ишларимни биласан. Ана шундан ўзингга таскин ол. Қолган кунларингни эзгу ишларга бағишла. Сен бундай ишларни жуда яхши кўрасан”. Энди ўзини бир оз тутиб олган, эрига бўлган гўзал, олижаноб муҳаббатдан юраги куч-қувватга тўлган Паулина бунга жавобан шундай деди: “Йўқ, Сенека, мен сени ўлим дақиқасида ёлғиз ташлаб қўя

олмайман. Сен бутун ҳаётинг бўйи менга не-не мардона мисоллар кўрсатдинг. Энди ўлим синови келганда, уни қандай кутиб олишни ўрганмаган экан-да, деб ўйлашингни сира истамайман. Агарда сен билан бирга ҳаётдан видолашмасам, кейин буни сенга яна қандай аълороқ ва самимийроқ қилиб исботлайман?” Шунда Сенека хотинининг бу тамкин ва фидокорона аҳдига ортиқ қаршилик қилиб ўтирмай, яна бир чеккаси ўзининг ўлимидан сўнг хотинининг аламзада рақиблар қўлига тушишини истамай, деди: “Паулина, сенга қолган кунларингни имкони борича қўли ўтказишининг йўлини кўрсатдим, лекин сен мардона туриб ўлимни афзал кўряпсан; бунинг қанчалар шарафли эканига сира шубҳам йўқ. Ўлим рўпарасида ҳар иккимизнинг сабот ва матонатимиз етарли, аммо сенинг шон-шарафинг улуғворроқдир”. Шундан сўнг бир пайтнинг ўзида ҳар икковининг томирларини кесдилар. Бироқ, Сенека анча ёшга борган, жуда ориқлаб кетгани боис қон томирлари торайиб, пажмурда бўлиб қолган эди. Шунинг учун унинг қони жуда секин ва узоқ оқиб турди, кейин у оёқ томирларини ҳам кесишни буюрди. У, менинг азоб чекаётганимни кўриб хотинимнинг иродаси сусайиб қолмасин, деб ўйлади. Шу билан бирга ўзини ҳам хотинининг ҳаддан ортиқ ачинарли аҳволига қараб ўтириш уқубатидан халос этишни истади. У хотини билан ажиб бир назокат, лутфу марҳамат ила видолашди. Хотинидан уни қўшни хонага олиб ўтишларига изн беришни сўради. Унинг бу илтимосини бажардилар. Аммо оёқ томирларини кесганларидан сўнг ҳам унинг аҳволи енгиллашмади, ҳадеганда жон таслим қилавермади. Шунда Сенека ўз табиби Стаций Аннейдан заҳар сўради. Бироқ унинг вужуди шунчалар қотиб, қарахт бўлиб қолган эдики, заҳар ҳам таъсир қилмади. Шунинг учун унга қайноқ сув тўлдирилган ванна ҳозирладилар. У ваннага тушди ва ниҳоят ҳаёт билан видолашувига жуда яқин қолганини сизди.

Шу билан бирга у охирги дамларигача ўзининг ўлим соатларидаги жуда теран маъноли ўйларини баён қилиб турди. Унинг хузурида бўлган котиблари кулоқларига нима чалинган бўлса ҳам, ҳаммасини оқизмай-томизмай ёзиб олишга уриндилар. Сенека ўлимидан кейин яна кўа вақтлар унинг сўнгги соатда айтган сўзлари қўлма-қўл бўлиб юрди ва замондошлари ўртасида жуда катта шухрат қозонди. (Уларнинг бизгача етиб келмагани нақадар катта йўқотишдир!) Ўлим шарпаси яқинлашиб келаётганини кўриб Сенека қон аралаш сувни ҳовучига тўлдириб олиб бошидан қуйди. Шу сув билан халоскор Юпитерга ўз назримни келтираман, деди. Бу воқеалардан кўзқулоқ бўлиб турган Нерон Римнинг энг аслзода уруғига мансуб (Нерон бу уруғ билан у қадар адоватда эмас эди) Паулинанинг ўлимига ҳам ўзини айбдор санашларидан хавотир олиб, дарҳол аёлнинг жароҳатларини боғлашни буюрди. Шотирлари буни зудлик билан бажо келтирдилар. Лекин Паулина бундан тамомила беҳабар эди. Чунки бу пайтга келиб у бутунлай хушидан кетган, чаламурда бўлиб ётарди. Ўз ниятига хилоф равишда омон қолган Паулина сўнг эзгу тийнатиغا муносиб одоб-икром билан яшади. Фақат ўшанда жуда кўп қон йўқотгани сабабли гулдай юзлари умр бўйи бўздай оқариб қолди. Шу ҳам унинг қанчалар ҳаётий қувваларидан айрилганлигини кўрсатиб турарди.

Мен ҳикоя қилиб беришни истаган чинакам ҳаётий уч воқеа ана шулардан иборат. Биз одатда, вазифамиз тақозосига кўра, халойиққа эрмак бўлсин деб, алланималарнидир бичиб-тўқиб юрамиз. Лекин мен мана шу воқеаларни уларнинг ҳаммасидан фаройиброқ ва фожиалироқ деб биламан. Бундай иш билан шуғулланувчилар нега бу каби минглаб воқеаларни китоблардан олмасликларига доим ажабланиб юраман: ахир, улар бунинг учун кўп куч-вақт сарфлаб ҳам ўтирмаган,

одамларнинг завқини келтирадиган, уларга фойда бўладиган иш қилган бўлардилар. Яхлит, ўлмас асар яратаман деб ўйлаган киши, худди бир маъдани бошқасига улагандай, уларни бир-бирига боғлаб маҳкам бирлаштиради, саз иш бўларди. Ҳа, худди шу тахлитда жуда кўп ўтган ҳақиқий воқеаларни уларнинг бутун ранг-баранглигида ўрнини топиб, боғлаб, яхлит бир ҳолга келтирса, бундан асар фақат ютади, унинг гўзаллиги фақат ортади. Мисол учун Овидий шундай йўл тутган, “Буқаламунликлар”ида кўплаб мароқли ривоятлардан фойдаланган. Эр-хотин — Сенека ҳамда Паулина бошидан ўтган воқеанинг яна бир ибратли томони шундаки, Паулина эрини қаттиқ севгани учун ўлимга жон-жон деб рози бўлгани каби, Сенека ҳам ўз вақтида унга муҳаббати туфайли ўлиш фикрини рад этган эди. Сиртдан қараганда, Сенека унчалик ҳам кўп нарса қурбон қилмагандай бўлиб туюлади. Лекин, назаримда, у ўзининг матонат фалсафасига содиқ ҳолда, ўлиб кетгандан кўра тирик қолсам, кўпроқ унга фойдам тегади, деб ўйлаган. Сенека Луцилийга хатларидан бирида Римда бирдан ўзини безгак тутгани ва хотини кетманг, шу ерда қолинг, деб кўп ёлворганига қарамай, дарҳол аравага ўтириб шаҳар ташқаридаги уйларида бирига жўнагани ҳақида ёзади. Ўшанда Сенека безгак менинг танамда эмас, Римда уя қуриб олган, деб хотинини ишонтиришга уринган эди. Ўша мактубида Сенека яна қуйидагиларни ҳам битган: “У менга рухсат берди. Фақат, ўзингизга эҳтиёт бўласиз, деб қаттиқ шарт қўйди. Шундай қилиб, унинг ҳаёти менинг ҳаётимга боғлиқ эканини билганим учун мен ўзимга қарайман, шу билан худди унга ғамхўрлик қилгандай, унга қарагандай бўламан. Ҳар сафар навқирон бир вужуд мендек бир қарияга боғлангани, ғамхўрлигим ва ҳимоямга муҳтожлигини эслаганимда мени хўб чиниқтирган, кўп нарсаларга сабр-қаноатли бўлишни ўргатган шу қарилик тор-

тиқ этадиган имтёзлардан воз кечаман. Уни яна сабот билан мени севишга мажбур қилолмайман. Шунинг учун ўз-ўзимга иложи борица яхшироқ гамхўрлик кўрсатишимга тўғри келади: ахир, теран меҳру муҳаббатга оқибат ҳам кўрсатиш зарур-ку! Гарчи баъзи бир ҳолларда шароит бизни бутунлай бошқа бир нарсага даъват этса-да, қанчалар укубатли бўлмасин, ўзингни яшашга чорлашга мажбурсан, тишларингни ғижирлатиб бўлса-да, шу нарсани қабул қиласан, зотан, қонун оқил одамларга ўзи истагандай эмас, балки бурчга бўйсуниб яшамокни тақозо этади. Ким ўз хотини ёки дўстини севса-ю, улар учун ҳаётини узайтиришга ҳозир бўлмаса, ўлимга интилишини қўймаса, бу одам ғоятда тантиқ ва ожиздир. Агар яқинларимизнинг фаровонлиги учун зарур бўлса, унда қалбимиз ўзини яшашга мажбур эта билсин. Баъзан киши ўзини дўсту ёронга тўлиқ бағишлаши керак. Эҳтимол, биз ўзимиз учун ўлимни афзал деб билармиз, лекин дўстлар ва ёронлар учун ундан воз кечмоқ авлороқдир. Бошқалар учун тирик қолиш, бу — ироданинг улуғ қудратидан далолат. Кўплаб буюк инсонларнинг ҳаёти бунга яққол мисол бўла олади. Агар сени

жондан ортиқ севган кишига бу қувонч, бахт-саодат ва нечоғлиқ зарурлигини билсанг, унда кексайганда ёшингни узайтиришга интилиш — фавқулудда олижанобликдир (қариликнинг мислсиз афзаллиги шундаки, умргузаронликни узайтириш устида қайғуриб ўтиришга ҳожат йўқ ва бунда ҳеч нарсдан қўрқмай ва ҳеч нарсани аямасдан яшаш мумкин). Бунинг ажр-мукофоти ҳам беҳад улуғ — зотан, дунёда ўз хотинига қадрли бўлишдан ҳам ортиқ бахт бормикин одамга! Шуни билгач, албатта, унинг учун ўзингни сақлашга интилишинг табиий. Паулинам, ўзингни эҳтиёт қилинг, деб тайинлагач, унинг қайғуриши менга ҳам ўтди, ҳатто ичимдаги қўрқув-хавотирни бирмунча оширди. Мен қатъий ўлим ҳақида бошқа ўйлай олмадим. Аксинча, бунинг азоб-укубати унга нақадар оғир бўлиши мумкинлиги устида бош қотиришга мажбур бўлдим. Мен яшаш заруратига бўйсундим. Зотан, баъзан қалбнинг улуғворлиги — яшашни афзал билишда”. Сенеканинг сўзлари шундай, улар худди унинг ишлари сингари ажойиб.

Иброҳим ҒАҒУР таржимаси

ИЗОҲЛАР

КИЧИК ПЛИНИЙ — мелодий 61-113 йилларда яшаган Римнинг машҳур намояндаларидан бири, адиб. Римнинг давлат арбоби, муаррих ва саркарда Катта Плинийнинг тутиган фарзанди. Кичик Плинийнинг 10 китобидан “Мактублар”и сақланиб қолган.

ПЕЦИНА ПЕТ — мелодий 37 йилда Рим консули. Скрибониан исёнида қатнашиб, ўлим жазосига ҳукм қилинган.

КЛАВДИЙ — Рим императори (41-54 мелодий йиллар).

СКРИБОНИАН — мелодий 32 йилда Рим консули.

ОВИДИЙ — мелоддан илгари ва мелодий аср бошларида яшаган Рим шоири. Унинг сақланиб қолган “Ишқ қасидалари”, “Ишқ фани”, 15 китобдан иборат “Буқаламунликлар” (ёки “Эврилишлар”) асарлари дунё адабиёти ва асотир маданиятига жуда катта таъсир кўрсатган.

СЕНЕКА — мелоддан илгариги 4 йил — мелодий 65 йилларда яшаган Рим давлат арбоби, адиб, файласуф, нотик. Унинг 20 китобдан иборат ахлоқий хатлари сақланган. 7 жилддан иборат “Табиат муаммолари” китобини ёзган. Юксак эҳтиросларга бой трагедияси Европа театрининг вужудга келишига катта ҳисса қўшган. Монтень Сенеканинг фалсафий ахлоқий асарларини янги адабиётнинг энг юксак намуналари каби баҳоланган.

НЕРОН — Рим императори, Сенеканинг шогирди.

Бир китобдан уч сабоқ

Атоқли санъаткор Эркин Воҳидов ижоди ҳақида сўзлаш — XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек шеърояти хусусида фикр юриштиш демакдир. Улкан шоиримиз Абдулла Орипов таъбири билан айтадиган бўлсак, “Халқимиз кейинги даврлар мобайнида босиб ўтган ва ўтаётган гоҳ машаққатли, гоҳ армонли, гоҳ тугёнли, гоҳ ифтихорли йўлларнинг манзара ва оҳанглари, садолари Эркин Воҳидов шеъроятида тўла мужасам”.

Бундан ўттиз йиллар муқаддам нашр этилган “Ёшлик девони” миллий поэтик тафаккурнинг салмоқли ва ёрқин ютуғи эди. “Ёшлик девони”нинг адабиётимизда тугган ўрни, ўша даврдаги адабий муҳит учун кўп томондан янгилиги тўғрисида узоқ ва батафсил сўзласа бўлади. Бироқ шу ўринда “Девон”нинг ўша вақтда ҳам, бугун ҳам бизга англаётган муҳим ҳақиқатларига қисқача тўхталиб ўтиш жоиз деб билдик.

Дарвоқе, “Ёшлик девони”нинг энг зарур фалсафий ва эстетик сабоқлари нималардан иборат? Шулар тўғрисида ўйлаганимда китобдан табиий равишда туғиладиган, айниса, шу кеча-кундузда теран аҳамият касб этадиган бир қатор сабоқлар ҳаёлга келади.

Биринчи сабоқ. “Ёшлик девони” — шоирнинг мавжуд адабий-ижтимоий фикр оқимиға қарши ўзига хос дадил исёни эди. Янада аниқроғи, ўзбек шеъроятининг мустабид сиёсат чангалидан, шафқатсиз мафкура кишанларидан қутулишга зўр интилиши эди. Девон хусусида олтмишинчи йилларнинг охири ва етмишинчи йилларнинг бошида бўлиб ўтган адабий мунозараларга бугунги кун даражасидан туриб қаралса, улар замирида аслида шакл сифатида арузни қабул қилиш ёки қилмасликдан кўра, умуман, ҳақиқий санъатни, соф шеърни инкор этишга уринишлар ётганини пайқаш қийин

эмас. Мустамлакачи ва мустабид тузум манфаатларига, сиёсат измиға бўйсундирилган ҳукмфармо фикр коммунистик мафкура ва ғайриинсоний ижтимоий буюртмадан холи ҳар қандай санъатга тиш-тирноғи билан қарши эди, албатта.

Иккинчи сабоқ. Сиёсатнинг чўрисиға айлантирилган шеър илоҳасини азалий мақомиға кўтариш эҳтироси “Ёшлик девони”да ёниқ бир ички тугён билан ифода топган. Лирикани азал-абад ўзаниға, миллий ва кадрдон маънавий заминға қайтаришға интилиш “Девон”нинг етакчи пафосиға айланган, десак, асло хато бўлмайди. Ўша шафқатсиз йилларда ўзлигини унутиб юбораёзган оломонға “ишқ дарди”, “шеър дарди” ғалати-ғаройиб туюлган бўлса, ажаб эмас:

Ишқ ўти тушган кўнгилға

Ўзға дард бегонадир.

Мен бўлибман, воҳ ажаб,

Дардманди шеър, бемори ишқ.

Аммо ошиқ кўнгилнинг ўтли нолалари замоннинг тош қотган қалбиға етиб борармиди?!

Севгининг дарди фақат

Беишқ учун бегонадир...

Замоннинг фақат битта рангни кўришға мосланган кўзлари гунча япроғидаги булбулнинг кўзёшларини илғармиди?!

Тун билан йиғлабди булбул

Гунча ҳажри доғида,

Кўзёши шабнам бўлиб

Қолмиш унинг япроғида.

Турли-туман ғала-ғовур ва бақириқ-чақириқлардан қулоғи том битган, “бамисли карнайға ишқи тушган кар”ға (Абдулла Орипов) айланган замон дарднишин ва ҳасратнишин кўнгилнинг ёниқ, шикаста шивирини эшита олармиди?!

Бўлдингми мен каби ё
 Бир бевафога ошиқ?
 Айт, севганингни сенга
 Парвоси йўқми унча?
 Гулгун яногинг узра
 Бир томчи ёш кўрарман,
 Кел, бирга дардлашайлик
 Уй-уйда йиғлагунча.

Олтишинчи йилларнинг бир қанча ноёб поэтик тўпламлари каби “Ёшлик девони” ҳам адабий дид ва тасаввурлар билан замондошларнинг кўриш, эшитиш ва сезиш туйғусини ўзгартиришга, мукаммаллаштиришга қаратилган эди.

Учинчи сабоқ. Ҳаётда ҳам, бадиий ижод оламида ҳам рўй берган муайян бир янгилашнининг аҳамиятию оқибатларини тасаввур қилиш, тушуниб етиш унчалик қийин эмас. Лекин ўша содир бўлган воқеа ёки ўзгаришнинг келиб чиқиш тарихини, рўй бериш жараёнларини англаш ва тушунтириб бериш, сабабларини очиш бирмунча мушкул. Айниқса, адабиёт дунёсида тасодифларнинг аҳамияти камлигини, аксинча, заруратлар етакчи мавқеа эгаллашини эътиборга олсак, мазкур муаммонинг моҳияти бир қадар тушунарлироқ, яъни адабий ҳодисалар мағзини чақиш ва сабабларини тадқиқ этишнинг мураккаблиги ва зарурлиги аён бўлади-кўяди. Хўш, “Ёшлик девони” замоннинг қайси маънавий-эстетик эҳтиёжларидан туғилган ва қандай адабий-руҳий зарурат унинг майдонга келиш муқаррарлигини белгиланган эди?

Айтиш керакки, шеърят оламида “Ёшлик девони”нинг пайдо бўлиши фақатгина бадиий қизиқиш ёки изланиш ҳосиласи эмасди, албатта. Зеро, замонавий шеър шаклларида муваффақиятли қалам тебратиби тилга тушган санъаткорнинг дафъатан “Девон” тузишга киришини адабиёт соҳасида тез-тез учрайдиган ҳодисалардан деб бўлмайди. Бизнингча, муаллифнинг асосий мақсади бу — жонажон ва қадрдон шеърятни замоннинг шафқатсиз сиқув ва исканжасидан қутқариш, даврнинг вульгар социологик ва ғайриадабий тазйиқидан, мудҳиш асоратидан озод этиш эди.

Сўз санъатини муҳитда кун сайин авж олаётган ғайриадабий зўравонлик ва ҳужумлардан, адабий ваҳшийлик ва чайқовчиликлардан ҳимоялаш учун шоир кўҳна арузга мурожаат қилди. Қадимий ва қадрдон аруз замона зуғумларига чидамли, яъни замонбардош бадиий ҳимоя воситаси сифатида шоирга жуда қўл келган эди. Гап шундаки, аруз — ғазал — девон уч қават мудофаа қатлами демак эди. Мумтоз шеърятимиз тажриба-

сидан аёнки, аруз билан ғазал гоят консерватив вазн ва жанр тарзида, девон эса қатъий талаб ва қоидаларга асосланган адабий тўплам янглиг донг таратган. Шоир шундай қилиб — бадиий нафосат ва сўз абадиятини боболарнинг қадим сўз мулки панохига бўлмиш девон дунёсида — аруз миноралари ва ғазал дубулғалари остида яширишга, асрашга интилди. “Ёшлик девони” миллий-бадиий ўзликни йўқотмасликка, уни яшатиш ва яшнатишга қаратилган эҳтиросли интилиш эди.

Бадиийлик, ҳаётийлик, гўзаллик, ҳаққонийлик, замонавийлик сингари азалий эстетик қадриятларнинг бузилган ва телбатескари талқинларигагина эмас, айна пайтда, партиявийлик, синфийлик, инқилобийлик, типиклик, ижтимоийлик каби социалистик реализмнинг мафқуравий иллатларига ҳам аруз ва ғазал орқалигина чап бериш мумкин-дай кўринарди. Шоир гўёки ўзи билан теваварак муҳит ўртасида — шеър илоҳасини ўзининг содиқ дастёрга, самовий тулпорни эса қирчанги аравакаш отга айлантирган муҳит ўртасида ғазал оҳанглари, аруз нафосати ёрдамида қандайдир кўзга кўринмас бир тўсиқ, ҳимоя кўрғони яратишга уринган. Шулар орқали у даври давроннинг бостириб келаётган сохта санъат оқимидан ўзини панага олишни, умуман, санъаткорга ярашмайдиган юмушлар билан шуғулланишдан тийилишни, ўз дунёси софлиги, ўз қалби поклигига гард юқтирмасликни кўзлаган. Унга фақат аруз оламида, ғазал дунёсида ҳақиқий шоирга муносиб ижод этиш имкони бордек туюлар эди.

“Ёшлик девони” — орзу ва идеаллардан жуда йироқ муҳит билан ёшлик ва гўзаллик — навқирон шеърятимиз олишувидаги дастлабки улкан ютуқлардан, янги ва ёш шеъримиз боши узра дадил кўтарган биринчи ғолибият туғларидан десак, янгилишмасмиз.

Мафқуравий ва ғоявий “соф”ликни назорат қилгувчилар ғазалдан сиёсий хушёрлик ва ҳозиржавоблик талаб қилишга қандайдир... ийманишармиди? Ҳар қалай, ғазалнинг салобати босарди, шекилли!.. (Бу гапларни нисбий маънода қабул қилиш керак. Бу дегани, ўша даврда сиёсий мавзуларда ёки замонасозлик руҳида ғазаллар ёзилмаган, дегани эмас, албатта.) Айтмоқчиманки, турмуш иқир-чиқирларидан, ижтимоий-сиёсий хизмат ва ташвишлардан узоқроқ юриш, партиянинг талаб ва кўрсатмаларига “лаббай” деб жавоб бермаслик, сал “нозамонавий” ва “қолоқ” бўлиб кўриниш кўҳна ғазал учун бир қадар “кечирарли” эди. Бироқ ғоявий раҳбар ва партиявий посбонлар наздида,

“кўнгилдагидай” замонавий ва ижтимоий бўлмагани учун газалнинг “обрўйи” ҳам ўзига яраша эди. Мумтоз ва жаҳоншумул газал ўтмишнинг адабий “сарқити”, феодализм “қолдиғи”, нождидий санъат шакли тарзида тасаввур уйғотарди уларда. Шоир ўшандай адабиёт кушандаларига, бадиият ва нафосат ганимларига қарата куюниб хитоб қилган эди:

*Истадим сайр айламоқни
Мен газал бўстонида,
Кулмангиз, не бор сенга деб
Мир Алишер ёнида.
Шеърият дунёси кенг,
Гулзори кўп, бўстони кўп,*

*Ҳар кўнгил арзини айтур
Неки бор имконида.
Эй мунаққид, сен газални
Кўҳна деб камситмагил,
Севги ҳам Одам Атодин
Қолган инсон қонида.*

Шеърият ва замон муносабати дунёнинг азал-абад муаммоларидан бири саналади. Айниқса, ўз сўзининг тақдирини синаш камданкам ижодкорларга nasib этади. Эркин Воҳидов замонлар имтиҳонидан ўтган сўзининг — ўз сўзининг толеини кўрган бахтиёр шоирдир.

Яшар ҚОСИМ,

Тил ва адабиёт институтининг докторанти

Тўрт сатр — зўр сатр

Қофия санъати ўзбек адабиётшунослигида турли жиҳатларга кўра тасниф қилинган. Бу таснифлар ҳақида сўзламасак-да, эътиборни “тўла” ва “чала” қофия масаласига қаратсак. “Тўла” (ёки “тўк”) қофия икки сўз таркибидаги дастлабки товушлардан ташқари ҳамма товушларнинг мутаносиблиги ва оҳангдошлигига асосланади. “Чала” (ёки “оч”) қофия деганда эса, аксинча, шу товушларнинг айнан такрорланмаслиги тушунилади. “Оч” ва “тўк” қофия масаласи мунозарали бўлгани сабаб ҳозирги шеъриятда бу чегаравий қолиплардан чиқишга эҳтиёж сезилади. Чунки “оч” қофияларнинг аксарияти “бой”, яъни мазмундор қофиялар экани шеър илими тадқиқотларида ўз исботини топди.

Қофия доимий бир қолипда турувчи ҳодиса эмас. Адабиётнинг такомилли бошқа соҳалар сингари қофияда ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Биз бир хилликка, яъни маълум қолиплардаги ҳодисаларни эътироф этишга ўрганиб қолганмиз. Ҳозирги замон шеъриятида товушларнинг уйғунлиги айнан бир хил ўринларда эмас, одатий қоидаларга зид — қутилмаган жойларда ҳам учрайди. Адабиётшунос олим В. Жирмунский қофия тузилишини таҳлил қилиб, айният тамойилидан чекиниш ҳоллари шоирнинг қофия усулини янгилайди, деган хулосага келса, Ю. Лотман “оч” ва “тўк” қофиялардаги такрорлар қофиянинг “камбағал”лашиб қолиши ва грамматик номуносивликка олиб келишини куйидагича изоҳлайди: “Қофиянинг жарангдорлиги бевосита

унинг қутилмаганлиги билан боғлиқ, яъни акустик ё фонетик эмас, балки семантик характерга эгадир. Бунга тавтологик қофияларни омонимик қофиялар билан қиёслаш орқали ишонч ҳосил қилиш мумкин. Иккала ҳолда ҳам ритмик-фонетик мослик табиати бир хил. Шу билан бирга, маъноларнинг номуносивлиги ва узоклигида (уларнинг яқинлаштирилиши қутилмаган ҳодисадек қабул қилинади) қофия бой ва жарангдорлик касб этади. Ҳам оҳанг, ҳам маъно қайтариғида қофия “камбағал”дек таассурот қолдиради ва уни қофия сифатида эътироф этиш қийиндир”. (Ю. М. Лотман. “Анализ поэтического текста”. Ленинград, 1972, стр. 61) Демак, қофиянинг “бой” ёки “камбағал”лиги сўзлар таркибидаги деярли ҳамма товушларнинг айнан такрорига боғлиқ эмас экан.

Қофияланувчи сўз қисм ёки бирикманинг таркибида кучли мавқеда бўлган товушлар (унли ёки ундош) қофиянинг таянчи ҳисобланади. Шу жиҳатдан қаралса, У. Тўйчиевнинг фонетик таснифи катта аҳамиятга эга.

Ҳозир кўпгина шоирлар ижодидида унли ва ундош товушларнинг уйғунлашуви туфайли пайдо бўлган турли қофия кўринишлари учрайди. Кузатиш жараёнида уйғун қофияларнинг қуйидаги гуруҳлари аниқланди:

- унлилар уйғун бўлган ҳолда ундошлар доирасидаги номуносивлик;
- ундошлар мутаносиб бўлган ҳолда унлилар доирасидаги номувофиклик;
- бўғинлар сонидидаги номуносивлик;
- бўғинларга тушадиган урғулардаги нотекислик.

Ундошлар орасидаги номутаносибликда товушнинг тушиб қолиши, алмашиши ва жой ўзгариши ҳодисаси ҳам кузатилади. Тушиб қолиш ҳодисасининг икки тури бор. Бирида қофияланувчи сўзнинг охириги бўғинидаги ундош товушлардан биронтаси тушиб қолса, иккинчи турда эса умуман сўз таркибидаги ундошлардан бири тушиб қолади. Масалан:

*Гулшанларни тўлдириб кулинг,
Кулгимиздан янграсин олам.
Нега кулмас эртанги куннинг
Ишқи билан яшаган одам.*

(Э. Воҳидов. Сайланма. 2 жилдлик. 1-жилд. Т. 1986., 32-бет)

Ёки:

*Кун тоғ ўркачига тирмашар аста,
Новвот қояларда ялтирайди қор.
Юксак чўққилардан бошланган баҳор
Шалолалар билан интилар пастга.*

(Ўша асар, 44-бет.)

Бу мисоллардаги кулинг — куннинг, аста — пастга қофияларида **н** ва **г** товуши тушиб қолган.

Товуш алмашиши ҳодисасида қофияланувчи сўзлар таркибидаги ундошлар кўпинча талаффузи ўзига яқин ундошлар билан алмашинади, яъни иккала сўзда ҳам бир хил ўринларда бир хил ундошлар эмас, бир-бирига ўхшаш товушлар иштирок этади. Бундан ташқари, дейлик, Эркин Воҳидов шеърларида товушларнинг лабланганлик ва сонорлик жиҳатдан бир-бирига яқинлик ҳоллари кузатилади.

Қофияланувчи сўзларда ундошлар уйғунлиги — консонанс унлилар номутаносиблиги — ассонансга нисбатан кам учрайди. Чунки унли товушлар жарангдор ва

қофия асоси бўлгани учун оҳангдошлик кўпинча унлида бўлади. Ёзув нуқтаи назаридан эмас, балки фонетик жиҳатдан акустик-аллитератив оҳангдошлик қофия гўзаллигини таъминлайди. Бу оҳангдошликни юзага чиқаришда урғунинг ҳам маълум ўрни бор (рус шеърлятида урғу қофиянинг асосий омилларидан биридир).

Урғу тушмайдиган бўғинларнинг қисқа ёки урғули бўғинларнинг чўзиқроқ, баландроқ айтилиши билан сўзлар ёзувдаги ҳолатидан кўра талаффузда бир-бирига кўпроқ мослашади. Чунки оҳангдошликнинг асосини урғу ташкил қилади.

*Шеърнинг сози тўрт сатр,
Тўрт ажойиб — зўр сатр.
Шоир одам ўзини
Тўрт сатрда кўрсатур.*

(Ўша асар, 141-бет.)

Бунда ассонанснинг кучлилиги урғунинг **у** товушига, яъни мисрадаги қофияланувчи бўлакнинг биринчи бўғинига тушиши билан дастлабки қофия таркибидаги тўрт сўзида кейинги **т** товуши талаффузда деярли тушиб қолади. *Кўрсатур* сўзида эса охириги бўғин урғусиз бўлганлиги боис **у** товуши чўзиқ эмас, қисқароқ талаффуз қилинади. Натижада қофиялар уйғунлиги ортади.

Демак, қофиянинг фонетик тузилмасини урғу билан бақамти ўрганиш “бўш” ёки “яхши” қофия масаласига ҳам анча ойдинлик киритади, деган фикрдамиз.

Гулбаҳор САИДҒАНИЕВА,
Кўқон Давлат педагогика институти-
нинг ўқитувчиси

"Катта саз" сирли

Ҳар бир муסיқий созда инсон томонидан онгли равишда сарфланган меҳнатдан ташқари унга номаълум бўлган сирлар муҳассамдир. Бу синоатлар асрлар оша сайқалланиб, муסיқашунослар фаолияти орқали бирин-кетин “фоз” этилади. Янги тафаккур ва унга мос муסיқий мушоҳаданинг шаклланиши, ижрочилик анъанасининг бойиши баробарида бу кўҳна сирлар ҳам янгича тус олади. Ана шундай сирли табиатга эга бўлган созлардан бири — танбур.

Асримиз бошларида мутафаккир адиб Аб-

дурауф Фитрат “Ўзбек классик муסיқаси тарихи” китобида бир қатор чолғу асбоблари жумласида, танбур ҳақида ҳам сўз юритиб, уни “катта саз” деб атайди. “Катта” ибораси айнан танбурга нисбатан қўлланилишининг боиси нимада?

Ривоятга кўра, одамлар тут дарахтидан танбур ясабдилар. Шунда тут тилга кирибди: “Мен халққа ширин мевалар инъом этман. Мени татиганлар хурсанд бўлади. Энди мендан танбур ясадилар. Агар чолғучи уни чертиб шод бўлса ва Яратганга таҳсинлар

айтса, ўша дамда мендан бахтиёри бўлмайдими". Соз дастасига тортилган ипак эса: "Мен бир вақтлар ипак қурти эдим, тут барглари билан озикланардим. Энди танбурга торман ва мени ноҳун билан чертадилар" дея кўзёш тўкибди. Шу-шу, тутнинг хурсандлигию ипакнинг зориқиши боис танбур садоси мунгли эмиш.

Бундай афсоналар билан бирга ўрта аср мусиқа назарийчиларининг илмий асосланган қайдлари ҳам мавжуд. Жумладан, IX-X асрларда яшаган аллома Абу Наср Форобий "Китоб ал-мусиқа ал-кабр" ("Мусиқа тўғрисида катта китоб") асарида танбурни ижробоп созлар сирасига қўшиб, унинг турлари ва парда босқичлари ҳақида муфассал маълумот берса, Ибн Сино "Китоби аш-шифо" қомусий тўпламига кирган мусиқага оид рисоласида танбур мизроб билан ижро қилинувчи созлар гуруҳига мансубдир деган фикрни билдиради. Танбурнинг камон билан ижро этиш усули ҳам мавжудлигини XI-XII асрда яшаган Шерозий исботлаган бўлса, XVII асрда Дарвеш Али танбурни "созларнинг устози", "танни буровчи" қадимий чолғудир, дейди. Ушбу фикрлар танбурнинг ёши тарихан ҳам "катта" эканини кўрсатади. Албатта, бизга етиб келгунча соз ўзгариб, тақомиллашгани аён. Ҳаттоки, XIX аср охиридаги танбурулар ҳам ҳозиргиларидан фарқ қилади.

Танбур кўплаб ўзбек хонадонларида мусиқий соз сифатидагина эмас, амалий санъат маҳсули — безак буюм тариқасида ҳам сақланади. "Инсондаги оддий қобилият тақомиллаша бориб санъат даражасига етади", деган эди Форобий. Танбур ҳам санъат даражасига етган қобилиятнинг ёрқин маҳсули. Аммо унинг бирламчи вазифаси инсоннинг ўй-тасаввури, ҳис-туйғуларини оҳанглар орқали ифода этишдир.

Бетақдор мусиқийликка эга бу созни кўз

ўнгимизга келтиришимиз биланоқ, қулоғимиз остида унинг мунгли садоси янграй бошлайди. Торларнинг маҳзун ноласи вужудимизга сингиб, бизни ўзига асиру ошуфта қилади. Демак, танбурнинг яна бир сир у синоати руҳиятимизга таъсир этишидир.

Танбур — "оғир" табиатли соз. У асосан мақомлар тилида "сўйлайди". Бу қиёс бежиз эмас. Ўзбек ва тожик халқлари мусиқа санъатининг бетимсол маҳсули — "Шашмақом"даги ашула ва куй йўллари кўпинча танбурда ижро этилган. XIX асрнинг иккинчи ярмида шоир Комил Хоразмий мақомларни ёзиб олиш учун танбур пардаларидан фойдаланиб нота ёзуви услубини яратган. Бу услуб мумтоз асарларни ижро этишда сознинг ижровий ва қурилма имкониятларига тўлиқ мос келади. Танбур пардалари мақом йўлларининг товущактор тизимига мутаносиб тартибда жойлашган. Бундан ташқари, танбурнинг товуш кўлами бошқа анъанавий созларга нисбатан катта. Бу хусусият оқори пардаларда ҳофизга бемалол жўрнавозлик қилишга имкон беради. Мақомлар ва халқ йўлидаги мумтоз асарлар бошқа созларда ҳам ижро этилади, албатта. Аммо улар ашула йўлларида танбур ижросини қувватлаб, ёрдамчи соз ўрнида ишлатилади.

Танбурнинг тарихий, назарий ва амалий жиҳатларини батафсил таърифлаган йирик-йирик илмий асарлар ёзилган. Биз эса унинг "катта" деб аталиш сабабини қисқача баён этдик, холос. Демак, Фитратнинг бу созни "катта" дейишига асос етарли. Танбур ўзининг улуғ ёши, тарихлардан сабоқ олган садоси билан руҳиятимизга сингиб, мусиқий меросимизнинг хазинабони сифатида халқимиз ҳаётида "катта соз" номи билан яшашга сазовордир.

Муҳайё МИРЗАЕВА,

Санъатшунослик илмий тадқиқот институтининг аспиранти

Шафқатенэ киноя кучи

Етмиш йиллик тарихимиздаги табиий ва дунёвий меъёрларнинг бузилиши ҳодисаси кўплаб ижодкорларнинг асарларига мавзу бўлиб хизмат қилди. Айниқса, Сталин, Берия номлари билан боғлиқ қонли воқеалар ва Ленин таълимотига сиғиниш даври исканжаларини синдириш жараёни бадий адабиётда анча кенг тадқиқ этилди.

Сўз санъатининг ғояси инсон шахсига янги руҳ ва янгича қарашдан бошланади, десак

хато бўлмайдими. Зеро, адабиёт инсоншунослиқдир. Унинг бош мақсади инсон қалбининг мураккаблиklarини имкон қадар очиб беришдир. Албатта, инсон мавзусининг таҳлили ҳар бир ёзувчининг иқтидорига боғлиқ бўлиб, ҳар қандай асарда бу муаммо маълум даражада ўз аксини топади. Ҳаётий ва бадий ҳақиқатлар фалсафий умумлашма билан уйғунлашса, асарнинг қадр-қиммати ортади ва китобхоннинг маънавий мулкига айланади. Бундай тақдир ноёб ҳодиса ҳисобланиб, камдан-кам ижодкорга насиб қилади.

Чингиз Айтматов, Фозил Искандар, Анор, Ион Друце каби русийзабон ёзувчилар ана шундай ижодкорлар сирасига киради. Уларни ҳозирги замон адабиётини тараққий эттиришга зўр ҳисса қўшган адиблар десак арзийди. Бу ижодкорлар яқин ўтмишимизнинг қора саҳифаларини тадқиқ этиш билан бирга уларнинг инсон ҳаёти ва руҳиятига қай тарзда таъсир кўрсатганини ўз асарларида моҳирона тасвирлай олганлар.

Машҳур абхаз адиби Фозил Искандар “Ленин Амрада” деб номланган ҳикоясида ижодининг барча қирраларини янгича бир тарзда намён қилган. Бу асарда руҳий-психологик талқин замиридаги кинояли маъно фалсафий ва бадиий адабиётга оид бўлмаган деталлар билан уйғунлашиб кетади. Фозил Искандар услубининг асосий хусусияти — бадиий ҳақиқатнинг ҳаёт ҳақиқатларига мослиги туфайли асар содда ва аниқ тилда ёзилган. Шу боис уни турли маданий ва маънавий савияга эга бўлган китобхон яхши қабул қилади.

Мазкур ҳикоя адибнинг “Человек с окрестности” китобига киритилган бўлиб, тўпلامдаги барча асарларни бирлаштирувчи оқим — догматик марксизм фалсафасидан келиб чиққан сунъий тантанабозлик, тийиқсиз мадҳиябозлик каби нуқсонларнинг юмористик талқинидир. Фозил Искандарнинг фусункор Абхазия табиати ва шу юрт одамларидан нақл қилувчи асарларига ўрганган китобхонга унинг ижтимоий-фалсафий мавзудаги ҳикояларини ҳазм этиш осон кечмайди. Бироқ Ленин шахси ва Октябрь тўнтаришининг асл моҳиятини очишга бўлган интилиш ҳар қандай ўқувчини бефарқ қолдирмайди.

Ёзувчи услубининг етакчи хусусиятларидан бири — матнда баъзи бир жумла ва сўз бирикмаларни қайта-қайта қўллашдир. Бу эса асарга ўзига хос бадиий нафосат бағишлайди. Масалан, “Ленин Амрада” ҳикоясининг бошиданоқ такрорлаш санъати қўлланган: “Айтишларича, шаҳарда Ленин юрган эмиш, яна айтишларича, у велосипедда кетаётганмиш ва аллақандай тўнтариш ҳақида ваъз айтаётганмиш, яна бировларнинг айтишича, у бу ҳақда кўпроқ Амрада гапирётганмиш...”

“Айтишларича” сўзи ҳикояда яна бир неча марта учрайди, кейинроқ эса унинг ўрнини муаллифнинг бевосита ички туйғулари ва хотиралари тасвири эгаллайди. Бундан ташқари, асарда муаллиф баён усулининг тез-тез ўзгариши кўзга ташланади. Бу усул орқали ўқувчи кўз олдида бир қарашда ҳикоя сюжетига алоқаси йўқдай, лекин ички маънога мутаносиб бўлган Степан Разин қиёфаси пайдо бўлади.

Бу ерда ҳам адиб яна ўша такрорлаш

санъатини қўллайди. Масалан, “босқинчилик” иборасини “бирлик” ва “дўстлик” сўзлари билан бақамти ишлатиш ёрдамида муаллиф инкилоб деб аталмиш босқинчилик сиёсатини фош қилган. Ҳикояда Ленин волгаллик босқинчи Степан Разин каби Степан Тимофеевич лақабини олган.

Фозил Искандар қўллайдиган бадиий пичинг (киноя) турфа товланишларга эга. У матнда очик ёки яширин шаклда учрайди. Адибнинг “телеграф” услуби асарга ихчамлик ва аниқлик бағишлагани баробари бадиий пичинг таъсирини кучайтиради. Масалан, Степан Тимофеевич ҳақида асарда шундай иборалар бор: “Московда яшайди. Институтда марксизмдан дарс беради (қайси институтда экани эсимда йўқ)”. “Қайси институтда экани эсимда йўқ” ибораси ҳам пичингнинг бир кўринишидир. Ўзига бино қўйган, ақлан заиф, қилаётган ишларининг барчасини тўғри деб ишонган “дохий” образи ҳикояда шу тарзда ифодаланган.

Ҳатто Лениннинг ташқи қиёфаси тасвирида ҳам юмористик деталларга дуч келамиз: “Арзон тиш порошоги билан оқартирилган туфли кийган, юз тузилишида жисмоний бакуватлик ҳамда ақлан заифлик аломати сезилади” ва ҳоказо. Образ жонли чиқиши учун Лениннинг севимли (“отагинан”, “бўлмаган гап”) иборалари қўлланилган. “Хар бир сўзида таҳлика сезилиб туради”, “Унинг кўзларида маъюслик ҳукмрон” каби жумлалар Лениннинг ички дунёсини очишга қаратилган бўлиб, “дохий”нинг феъл-атворидаги такаббурлик ва манманликдан далолат беради.

Ҳикояда “юмор доираси” борган сари кенгайиб, воқеалар уруш ва урушдан кейинги давр билан боғланиб кетади. Асар тафсилотларини кузатар эканмиз, муаллиф воқеаларни бадиий абсурд даражасигача ривожлантиради. Бу ҳол ҳикоя охирида Ленин ва муаллиф ўртасидаги диалогда жуда яхши кўрсатилган:

— Сталиннинг қаердалигини биласизми?

— Қаерда бўларди, — дедим мен, — қабристонда-да.

— Хе, отагинан, сиз ҳеч гапдан беҳабар экансиз... Сталин ҳозир Пентагонда. Ҳозир у музлатилган, лекин Америка учун керакли пайтда эритиб олинади”.

Адиб ушбу диалог орқали эски даврларни қўмсаётган баъзи бир кимсаларга шаъма қилиб, орамиздаги эски сиёсат ва эски давр маддоҳларининг асл қиёфасини моҳирона очиб берган.

Нигора БОБОХЎЖАЕВА,
Термиз Давлат университетининг
катта ўқитувчиси

Ойдинликка элтгучи йўллар

Аждодларимиздан бизга нафақат йўллар, балки улар тўғрисидаги кўплаб мақол, ривояту ҳикоятлар ҳам мерос бўлиб қолган. “Йўл азоби — гўр азоби”, “Юрган — дарё, ўтирган-бўйро”, “Йўли равоннинг — иши равон” каби мақолларда одамлар ўз тажрибаларига таянган ҳолда йўлларнинг жамият ҳаётидаги аҳамияти, уларга тегишли турли хислат ва ҳолатларни лўнда қилиб ифодалашга эришганлар.

Йўл ҳақида ўйлаганимда, катталардан эшитганим бир ҳикоят хотирамда жонланиб, кўз ўнгимда ажиб манзара пайдо бўлади. Асримизнинг ўнинчи йиллари қиш-қировли кунларининг бирида икки от кўшилган тўрт гилдиракли арава эрта тонгда Тошкентдан олис сафарга йўл олади. Изғирин ва қор қуюнидан ҳимояланиш учун кўч-кўрон ортилган араванинг атрофи ва тепаси чодир билан ўралган. Арава оппоқ қор қоплаган бепоён ва кимсасиз далалар, қирлар, доvonлар оша йўл босиб роппа-роса ўттиз кун деганда Тўқмоқ шаҳрига кириб боради. Йўл-йўлаккай ўттиз марта карвонсаройларда тўхтаб тунашга, отларга ем бериб, дам олишга тўғри келган. Керакли емишларни олиб олган йўловчилар карвонсаройдаги ўчоқларда овқатни ҳам ўзлари тайёрлашганлар. Тўғри, ўша вақтда айрим йирик шаҳарларда йўловчилар учун анча қулай шароитлар бўлган, лекин махсус карвонсаройлар йўқ жойларда йўл ёқасида жойлашган қўра ёки чўпонлар ўтовида тунашга тўғри келган. Шундай бўлса-да, бундай йўллар ўз замонасида “жаҳон андо-

залари” талабларига жавоб берадиган йўл саналгани аниқ!

Йиллар ўтди. Тараққиёт юксалди. Энди юқоридаги гаплар ҳикоятга айланди. Бугун Тошкент — Тўқмоқ орасидаги масофа деярли 1000 км. эканини назарда тутсак, саёҳатчиларимиз кунига 35 км. (45-50 чақирим) тезлик билан юришган... Агар шу масофани юртимизда ишлаб чиқарилаётган барча қулайликларга эга “Нексия” автомашинасида босиб ўтишга тўғри келса, фақат бир марта дам олиб, узоғи билан 20 соатда (шунда ҳам қиш шароитида) манзилга етиб бориш мумкинлигини ҳисобга олсак, йўл ва транспорт воситалари соҳасида кишилиқ жамияти қанчалар илгарилаб кетганини тасаввур қилиш қийин эмас. Замонлар ўтиши билан “жаҳон андозалари” деган тушунчанинг маъноси ҳам, талаблари ҳам ўзгариб бораверар экан. Эллигинчи йилларда куриб битказилган, пойтахтни жанубий вилоятлар марказлари билан боғлайдиган Катта Ўзбек йўли машҳур Буюк Ипак йўлининг айрим бўлақларини ўзаро туташтирган ва ўз вақтида собиқ Иттифоқ микёсида ҳам йўл қурилишининг яхши намуналаридан бири ҳисобланган. Ана шу йўлдан автомобилда Самарқанд ва Бухоро сафарларига чиққан сайёҳ жуда илиқ таассурот билан қайтади, йўл-йўлаккай кўз ўнгида гўзал табиат ва йўл манзаралари намоён бўлади.

Республика Президенти Ислом Каримовнинг ташаббус ва саъй-ҳаракатлари билан Буюк Ипак йўлини халқаро микёсда тиклаш борасида манфаатдор дав-

латлар ўртасида музокаралар юритилиб, битимлар тузилди. 1995-96 йилларда Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси қабул қилган бир қатор қарорлар республика-мизда халқаро туризмни, шу жумладан автотуризмни ривожлантиришга, магистрал автомобил йўлларида хизмат қилиш тармоқлари инфратузилмасини такомиллаштиришга ва бошқа шунга ўхшаш масалаларга бағишланди.

Мустақил Ўзбекистонимиз дунёга юз тутиб, бошқа мамлакатлар ўртасида обрўси ошаётгани сари юртимизга келиб-кетаётган сайёҳлар сони ҳам ортиб бормокда. Шубҳа йўқки, келган меҳмонларнинг мамлакатимиз тўғрисидаги илк тushuncha ва таассуроти йўлдан, йўл бўйидаги манзаралардан бошланади. Демак, йўл қопламасининг равон ва сифатли қилиб ётқизилиши, барча турдаги йўл кўрсаткичлари ва белгиларининг аниқ ва кўркамлиги, маълум масофаларда тўхташ жойлари, ёқилги қуйиш шохобчаси, устахона, меҳмонхона, тамаддихона ва шунга ўхшаш қулайликлар бўлиши бирламчи ва табиий талаблардир. Шулар жумласига йўл ёқаларида атроф-муҳитнинг тоза ва обод бўлиши ҳам киради.

Агар автосайёҳлик муаммоларига Катта Ўзбек йўли мисолида ёндашадиган бўлсак, бу объектда кейинги йилларда бир қанча ижобий ишлар амалга оширилди. Масалан, йўл бўйларида бир талай янги бозорлар, савдо ва овқатланиш шаҳобчалари, бензин қуйиш пунктлари, шаҳарларга кириш жойларида анъанавий дарвозалар қурилди. Лекин буларнинг кўпчилиги ҳали талаб даражасида эмас. Айниқса, йўл айрим аҳоли яшайдиган жойларга яқин ердан ёки уларнинг ўртасидан ўтган ҳолларда бирмунча камчиликлар мавжуд. Кўп жойларда катта йўлдан ажралиб чиқадиган ёки унга қўшиладиган йўлларнинг ҳолати ҳаракат хавфсизлиги талабларига жавоб бермайди. Инфратузилма масаласига келсак, ҳозирча автосайёҳларга хизмат қилувчи меҳмонхоналар, замонавий карвонсаройлар (Жиззах яқинидаги карвонсарой қурили-

ши якунланиш арафасида) деярли йўқ, шунингдек, махсус намозгоҳлар қуриш ҳам ҳозирча режалаштирилмаган. Бундай меҳмонхона ва карвонсаройлар нафақат шаҳарлар яқинида, балки катта автомобил йўли ўтадиган сўлим манзарали жойларда, дейлик Самарқанд йўлидаги “Темур дарвозаси” яқинида қурилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Мавжуд савдо дўконлари, ошхона ва устахоналар ишламайди, борларининг ҳам жойлашуви ва архитектураси талаб даражасида эмас. Халқ ҳунармандчилик буюмларини яшаш билан ном чиқарган шаҳар ва аҳоли пунктлари (кулолчилик, мисгарлик, заргарлик ва ҳоказолар) яқинида шундай маҳсулотлар билан савдо қилувчи дўкон ва расталар ҳам ҳозирча саноклидир. Шу каби муаммоларни ҳисобга олиб йўл ва йўл қурилишига оид амалий таклифлар ишлаб чиқиш зарурати туғилмоқда. Бунда юртимизда қадимдан мавжуд бўлган ютуқлар билан бирга сайёҳлик ривожланган бошқа мамлакатларда тўпланган ва бизнинг шароитимизга мос тушадиган айрим тажриба намуналарини ҳам амалиётда қўллаш зарур.

Дунё тажрибаларига таянган ҳолда сайёҳликка хизмат қилувчи объектларни қуришга мослашган махсус архитектура-қурилиш фирмаларини ташкил қилиш ҳам кун тартибида турган муаммолардандир.

Инсон дунёга келгач, ўзига йўл излайди. Аслида ҳаётнинг ўзи бир йўлдир. Шу боис дунёни йўлга, одамни эса йўловчига қиёслайдилар. Не бахтки, бугун Ватанимиз миллий мустақиллик йўлига кирди. Бу йўл ойдин ва равондир. Улуғ мақсадларни кўзлаб йўлга чиққан мамлакат фуқароси юрадиган йўллар ҳам кенг ва равон бўлмоғи лозим. Бу мақсадларни амалга ошириш ва мазкур йўналишда ижодий изланиш барча ватандошларимиз қатори меъморларнинг ҳам шарафли бурчидир.

Баҳром ҚОДИРОВ,
Тошкент Архитектура ва қурилиш
институтининг аспиранти

ТАСАВВУФ

ЛУҒАТИ

ИМТИҲОН

Синов, текшириш. Ҳақни билишда қулни ранж, азоб, бало ва мусибатлар билан имтиҳон айлаш. Хужвирийнинг ёзишича, сўфийлар имтиҳон калимасини хавф, ҳузун, қабз, ҳайбат ва авлиёнинг кўнглини турли хил балолар ила синовдан ўтказиш маъноларида татбиқ этурлар. Абу Наср Саррожга кўра, имтиҳон уч турли бўлур. Биринчиси — қилинган катта-кичик гуноҳларга жазо шаклида, иккинчиси — тўғрилик ва каффорат шаклида, учинчиси — маънавий юксалишда.

ЛАТИФА

Сезиш, ҳис этиш мумкин бўлган, аммо сўзда ифодалаб бўлмайдиган яширин, сирли ва нозик маъно, ишорат.

АҲФО

Энг яширин; инсонларда мавжуд етти латифадан бири.

АҲЛОМ

Таъбир қилинмайдиган маънисиз тушлар, тушда кўрилган нарсалар.

ЖИПО

Порлоқлик, тажаллий, зуҳр, кўриниш. Ҳақ зотининг ўз зоти учун ва ўзининг зотида зуҳур айлаши.

ОФОҚ

Уфқлар; инсонга нисбатан ташқи борлиқ олами, зоҳирий олам, жисмоний олам.

РОБИТА

Алоқа, боғланиш, занжир, тартиб ва қоида. Нажмиддин Куброга кўра, ирода тобланиб “толибдаги самимият ҳам кучга тўлса, ҳиммат соҳиби ила матлуб орасида (моддий ва маънавий) робита майдонга келур. Бу робита ё ижод ва пайдо айлаш, ёки ихфо ва йўқотиш шаклида воқе бўлур”.

Оллоҳ ила солиқ ўртасидаги робита илоҳий

нурдир. Ана шу нур соликни само билан боғлар. Шунда у гоҳо “самодан қалбига тўғри инган ва ўзи ҳам боғланган занжир кўрурки, бу Оллоҳнинг ипидир”. Бунгача мурид муриднинг рухониятидан файз олишга инониб, комил шайхнинг сувратини тасаввурда жонлантира билиши, дастлаб пирига, сўнг пайғамбарга, ниҳоят Оллоҳга фано бўлмоғи лозим. Робита икки қисмдан иборат: “робитаи муҳаббат” — ишқ ила шайхни хотирлаш; “робитаи талаббус” — муриднинг ўзини баъзан шайхи қиёфасида тасаввур этиши.

МАҚОМ

Манзил, марҳала, маънавий мавқе, мартаба, тўхтам. Қушайрийнинг айтишича, мақом қулнинг такрор асосида сифат ҳолига етказгани одоб ва ахлоқдир. Мақомга риёзат, мужоҳада ила эришилур. Нажмиддин Куброга кўра, “мақом йўлчилик юргинлигидан қутулмоқ учун истироҳат ва кўноқламақдир... Ҳол — қушнинг икки қаноти, мақом эса унинг уяси янглиғдир”.

Тавба, вараъ, зуҳд, фақр, сабр, таваккул, ризо — булар тариқат мақомлари эрур. Тавба мақоми талабларини тўла бажармасдан вараъ мақомига эришиб бўлмайди. Худди шунингдек, кейинги мақомларда ҳам биридан иккинчисига ўтиш айна шу тартибда давом этади.

ДАРД

Ғам, алам, изтироб, ҳузун. Ҳақдан йироқлик ғусаси. Илоҳий ишқ. Маҳдуми Аъзам демишлар: “Дарддан мурод ул фиғону аламдурким, ёр висолидан ажралишдан пайдо бўлади... Агар бирор шахс жами илму амалларни эгаллаган бўлса-ю, лекин шу илму амалларнинг натижаси бўлган ибодат туфайли дард-алам ва меҳнат чекмаса, уни илму амал соҳиби деб бўлмайди”. Ана шу боис Абул Ҳасан Ҳарақоний “Ғам ила ҳузун иста... кўз-ёшинг оқсин. Оллоҳ кўзёш тўкканларни севар” деса, Ҳасан Басрий “Дард бир султондир, эгаллаган жойини бошқаларга беришни истамас”, дейди. Тасаввуф аҳли назарида энг ёмон дард — бедардлик. Фузулий айтмоқчи:

*Ҳар дардки вор вор дармони вале,
Бедардларни дардина дармон ўлмас.*

НАФАС 1. Тирикликни таъминловчи нафас, яъни ҳаво. 2. Дам, фурсат, лаҳза. 3. Муршиддан етadиган файз, ишқ ўтида ёнган қалбнинг фараҳланиши. “Рисолаи Қушайрий”да ёзилишича, “Нафас соҳиби ҳол соҳибидан кўра кўп нозиктаъб ва покизадур. Шу боис вақт соҳиби мубтадийдир (бошланғич ҳолда). Нафас соҳиби мунтаҳидир (охирги марҳалада). Ҳол соҳиби эса шу иккиси орасида бўлур... Вақт қалб соҳибларига, ҳол руҳ соҳибларига, нафас эса сир соҳибларига хосдир”.

Сўфийлар Ҳақ таоло билан ўтган нафасларни ибодатларнинг энг аълоси ва фазилатлиси деб ҳисобламишлар.

ҚАЛБ

Кўнгил, дил, юрак, виждон. Қалб калимасининг луғавий маъноси “бирор нарсанинг шакл ва маъно жиҳатидан ўртаси, асоси демақдир” (Нажмиддин Кубро). Сўфий ва мутасаввифлар бу “ўрталик”ни инсон тириклиги ва маънавий ҳаётининг бош манбаи, маърифат ва ирфон маркази, кашф ва илҳом ойнаси, Ҳақ ва ҳақиқат сирларининг тажаллийгоҳи, Оллоҳнинг тахти деб белгилашган. Аҳмад Рифоий ёзади: “Қалб бир гўшт парчасидир. Айни пайтда қалб нурлар жамланадиган жой эрур”. Инсондаги илоҳий, шайтоний, нафсоний, ҳайвоний, хуллас, барча ҳол ва хусусиятлар қалбда аксини топар. Шу боис қалб тасфияга муҳтождир. Қалбнинг энг ёмон офати дунё хирси, ҳасад, хусумат ва кибрдир. Қалб атвори (таври, табақоти) еттита: 1. Садр — кўкрак, ислом жавҳарининг ўчоғи. 2. Қалб — юрак, иймон жавҳарининг жойи. 3. Шигоф — халқни севиш, халқ учун куйиниш жойи. 4. Фуод — кўнгил, ғайбий мушоҳада маскани. 5. Ҳиббатул қалб — илоҳий ишқ жойи. 6. Сувайдо — ғайбий мукошафа, илми ладуний ери. 7. Муҳтажун қалб — илоҳий нурлар зухурланган жой. (Абдуллоҳ Давали ўғли, Гулзори Сўфия, 172-бет.)

Имом Ғаззолий маърифат даражаси, сифат ва бошқа етакчи хусусиятларга қараб қалбнинг тўртга ажралишини ёзган. Биринчиси — ёлғиз Оллоҳни севиб, фақат Уни билиш ва мушоҳада айланиш билан фараҳланадиган қалб. Иккинчиси — маърифат ва Оллоҳ ила унсият завқидан йи-

роқ ва бенасиб қалб. Бундай қалб соҳибларини кувонтирадиган нарса — бойлик, амал ва ҳар турли моддий манфаатлардир. Учинчи хил қалб эса кўп кучини Оллоҳга интилиш, илоҳий ишқдан завқланишга бағишлар, аммо вақти-вақти билан башарий сифатларга ҳам қайтар. Ниҳоят, яна бир хил қалб бордирки, у башарий сифатлардан ажралмаса-да, баъзи-баъзида илм ва маърифатдан баҳра олишни ҳам билар. Ҳаззолийнинг эътирофи бўйича, биринчи хил қалб — беҳад камёб; энг кўп учрайдигани ва дунёни тўлдиргани эса — иккинчиси. Қолган иккитасининг ҳам сони оздир. (*"Ихё", IV жилд, 192-бет.*)

ТАСФИЯ

Софлантириш, поклаш, равшан бир ҳолга етказиш. Тасфияи нафс — нафсни поклаш, чиркинлик ва ёмонликлардан фориг айлаш.

ТАҲАММУП

Чуқур ва теран мулоҳазаларга берилиш, диққат ила мушоҳада юритиш. Илоҳий ҳақиқатларни идрок қилишга эришиш ҳолати.

ТАҲЗИБ

Тозалаш, поклаш, холис ҳолга эриштириш, ислоҳ айлаш, ҳам илм, ҳам амалда қусурларга барҳам бериш, яъни илмни жаҳолатдан, амални риёдан узоқлаштириш.

МУЖАРРАД

Токлик, бўйдоқлик. Тасаввуфда тажарруд, ағёр ва мосиводан тамоман фориг бўлиб, Ҳаққа таважжуҳ этишдир.

ТАСФИЯ

ТАРАҚҚИЙ Юксалиш, илгарилаш. Бир ҳолдан иккинчи ҳолга, бир мақомдан бошқа бир мақомга кўтарилиш.

ҲАЙРАТ

Ҳайрон қолиш, ажабланиш. Қалбда юз очган тажаллий туфайли солиқнинг англаш ва муҳокамадан тўхтайдиган бир ҳолга етишиши. Абу Наср Саррожнинг таърифлашича, ҳайрат таҳаммул, тафаккур ва ҳузурланиш асносида орифларнинг қалбларида юзага келган, уларни фикрлаш ва муҳокама юритишдан четлаштирган "бадиҳат", яъни ёришув, ойдинлашувдир. Шиблийдан ҳайрат ҳақида сўраганларида у: "Ҳайрат икки турлидир: бири гуноҳ қилиш кўркувининг шиддатидан туғилган ҳайрат, иккинчиси эса қалблардан ўрин олган таъзим туйғусидан майдонга чиққан ҳайрат", деган экан. Ҳайрат фанофиллоҳ ҳолига

кўтарилиш учун етишиш зарур мақомлардан бири ҳамдир.

ҲУҚУҚ Ҳоллар, мақомлар, мақсадлар, иродалар; муомалалар ва ибодатлар (Абу Наср Саррож).

ШАМСУЪЛ ҚАЛБ Қалб қуёши. Файб оламига етишганларнинг қалбини ёриштирадиган офтоб. Унга муқаддамуъл ғайб, мезонуъл ғайб, шамсуъл ирфон, шамсуър руҳоний ҳам дейилган.

ШУРБ Тоат-ибодатдаги ҳаловат, кашфу кароматдаги лаззат ва унсиятдаги роҳатга сўфийлар шурб — ичмак, деганлар. Завқ, иймон, ҳол маъноларида ҳам қўлланилур. Ҳеч бир кимса шурб қадахини ичмасдан ишқ ва тажаллига эриша билмас. Зуннун Мисрий аҳли шурб ҳақида шундай деган экан: “Уларнинг қалблари ишқ денгизига етди. Ундан ҳовучда сув олиб, бедор қалб ила уни ичдилар. Шу зайлда севгили билан қовушишдан аввал майдонга келган ҳар ориз уларга қулай кўринди”.

МУҲАББАТ Севги, меҳр, яқинлик ва садоқат ҳисси. Ишқнинг мартабаларидан бири, яъни ёмон феъллардан покланиб, яхши ва гўзал хулқлар ила севгилига яқинлашмоқ, унга лойиқлик.

Муҳаббат “ҳибба” ўзагидан яралган сўз бўлиб, “устига тупроқ тортилган уруғ” маъносини англатади. Ҳаётнинг асли ва асоси ана шу уруғда бўлганидек, диний, маънавий ва руҳоний ҳаётнинг уруғи, илдизи ва дарахти ҳам муҳаббатдир. “Кашфул маҳжуб” муаллифи буни қуйидаги тарзда шарҳлайди: “Ҳибба” аталмиш уруғ ерга тушар. Сирти тупроқ билан бекилар. Устига ёмғир ёғар, қуёш нури ва иссиғи тушар. Вақт етгач, у уч бериб кўқарар. Гуллаб, мева берар. Қалбдан жой олган хибб (муҳаббат, севги) ҳам худди шундайдир...”

Шунга кўра, Имом Фаззолий “Муҳаббат томири соғлом, новдалари кўқларга бўй чўзган, мевалари эса кўнгулларда, тил ва аъзоларда зуҳур этадиган тоза бир дарахтдир”, демишлар.

Иброҳим ЧОРИ тайёрлади

RESUME

History thought people to compare centuries and decades, past and present, years of independence...

Journalist Murtazo KARSHIBOY, pondering upon problems of spiritual revival, moral improvement of personality, stresses that the basis for the formation of a civil society is principles of justice, freedom and spirituality.

What is the content of notions "intelligentsia", "a national intelligent"? Is it possible to draw a parallel between intelligentsia of the past and that of our time? What is the role and destination of the intelligentsia in the process of formation of national ideology, in breeding of man of a new society? It is possible to receive answers to these questions in a series of articles by prominent scientists, writers and public figures united under a common title "People, national ideology and responsibility of an intelligent".

Items connected with the process of democratization of various spheres of the Uzbekistan society's life are considered in Karim BAKHRIEV's article "Great future is waiting for us". In the author's believe, formation and assertion of democratic principles in our country is the foundation for a natural process of Uzbekistan's entry into the world community, its key to its economic prosperity and stable social-political development.

After Uzbekistan gained its independence there were created conditions for its thorough, mutually beneficial cooperation

with the most developed countries of the West. In Bakhadir UMAROPV's interview with the ambassador extraordinary and plenipotentiary of Italy in Uzbekistan, Mrs. Iolanda BRUNETTI, called "The Land which gave rise to the Western civilization" they talk about the history and culture of the Italians, social and political life of the Italian society, prospects for economic, scientific-technical and cultural cooperation between the two countries.

II In Abdulkhakim SHARIY JUZONOIY's article "Ravzai Sharif" the history of revival of one of the most known and worshiped Islamic shrines — the complex (tomb) "Ravzai Sharif", where, according to a tradition, the fourth khalif, Prophet Mohammed's son-in-law Abu Talib was buried, is analyzed on the basis of historical and literary sources. It is stressed in the article that the complex, built in the period of ruling of one of the Timurids — Sultan Khusein Boykaro and the great poet and thinker Alisher Navoiy, is a magnificent example of Turkik peoples' architecture.

II In his article "An aim of a society: thoughts about ideology" writer Shukur KHOLMIRZAEV reflects on the place and role of ideology in the life of a society and personality, turns to its ideological, historical and philosophical sources, analyses the process of degradation of the Communist ideology and premises for formation of a new national ideology.

M Michel MONTAIGNE is one of prominent and original thinkers of the 16th century, whose humanistic, enlightening ideas did not lose their actuality, importance up to now. The reader is offered one of the chapters from the thinker's main work "Essais" in which he tells in his peculiar manner about human dignity and meaning of life, loyalty and perfidy.

Эл-улус ичра илму маърифат-га озгина дахлдор бўлган одамки бор, бу инсонни жуда яхши билади. Ўзини ҳақ гадо-си деб билган одамки бор, бу танти қалб эгасини беҳад ҳур-мат этади. Дарҳақиқат, устоз Озод Шарафиддиновнинг етмиш йил мобайнида орттирган энг катта бойлиги — эл эъти-рофидир. Мудом маърифат из-лаб яшаш, мудом ҳақ дея олға интилиш — устоз ҳаётининг бош ғоясидир. Бежиз эмаски, дурустрок сўраб-суриштир-сангиз, бугунги ҳар икки маъ-рифатпарвардан бири Озод Шарафиддиновнинг издоши, ҳар икки ҳақиқатгўйнинг бири Озод Шарафиддиновнинг шо-гирди бўлиб чиқади. Етмиш йиллик шамолларга дош бер-ган дарахтнинг мевалари шу қадар лазиз!

Етмиш йиллик жанги жадаллар эвазига келган умр мукофоти шу қадар шарафли! Биз — “Та-факкур” жамоаси ғоятда бахтиёрмиз. Устоз ке-йинги йилларда, кексалик ва хасталикка қара-май, биз билан жуда самарали ҳамкорлик қил-дилар. Бирмунча муддат таҳририятимизда иш-лаб, унинг ёш жамоасига камарбаста бўлди-лар. Устоз — фикрлашдан, ижод ва мутолаа-дан мислсиз завқ туйиб яшайдиган инсон. Ай-нан ана шу фазилатлари боис қутлуғ етмиш ёшда ҳам ғайрату шижоатда ҳамон беназир-дирлар. Зотан, маърифатли дил ҳамиша навқи-рон. Илоҳим, мана шу навқиронлик домламиз-ни сира тарк этмасин!

2

1999

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нарҳда

ТАФАККУР

TAFAKKUR

